T.C. KOCAELİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ÇALIŞMA EKONOMİSİ ANABİLİM DALI
ÇALIŞMA EKONOMİSİ BİLİM DALI

İNSANI YARATAN EMEKTEN SERMAYE İÇİN ÜRETEN EMEĞE

YÜKSEK LİSANS TEZİ

NURAY EKREM

KOCAELİ – 2016

T.C. KOCAELİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ÇALIŞMA EKONOMİSİ ANABİLİM DALI
ÇALIŞMA EKONOMİSİ BİLİM DALI

İNSANI YARATAN EMEKTEN SERMAYE İÇİN ÜRETEN EMEĞE

YÜKSEK LİSANS TEZİ

NURAY EKREM

DANIŞMAN: DOÇ. DR. M. HAKAN KOÇAK

KOCAELİ - 2016

T.C. KOCAELİ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

ÇALIŞMA EKONOMİSİ ANABİLİM DALI

ÇALIŞMA EKONOMİSİ BİLİM DALI

İNSANI YARATAN EMEKTEN SERMAYE İÇİN ÜRETEN EMEĞE

YÜKSEK LİSANS TEZİ

NURAY EKREM

Tezi Hazırlayan: Nuray EKREM

Tezin Kabul Edildiği Enstitü Yönetim Kurulu Karar ve No: 20/04/2016 - 2016/8

Jüri Başkanı: Doç. Dr. M. Hakan KOÇAK .....

Jüri Üyesi: Doç. Dr. Aslı KAYHAN .....

Jüri Üyesi: Doç. Dr. Aziz ÇELİK .....

KOCAELİ – 2016

İÇİNDEKİLER

ÖZET ..... **iii**
ABSTRACT ..... **iv**
GİRİŞ **1**

BİRİNCİ BÖLÜM **8**
1. İNSAN VE EMEK **8**
1.1. Biyolojik Evrim ve Emek **9**
1.1.1. Genel Olarak Üretken Emek **12**
1.2. Toplumsal Evrim ve Emek **14**
1.2.1. Üretim Tarzı Kavramı **16**

İKİNCİ BÖLÜM **20**
2. SERMAYE VE EMEK **20**
2.1. Kapitalist Üretim Tarzının Genel Mantığı **20**
2.2. Sermaye-Emek Gücü Mübadelesi **32**
2.2.1. Sermaye **32**
2.2.2. Emek Gücü **35**
2.2.3. Artı Değer **38**
2.3. Artı Değer Üretim Yöntem Ve Teknikleri **41**
2.3.1. İşbölümü **43**
2.3.2. Bilimsel Yönetim **49**
2.3.3. Fordist Model **52**
2.3.4. 1970 Sonrası Üretim Organizasyon Biçimleri **54**
2.3.5. Coğrafi Hareketlilik **57**

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM **62**
3. SERMAYE İÇİN ÜRETKEN EMEK **62**
3.1. Marksist Kuramda Sermaye İçin Üretken Olan/Olamayan Emek Ayrımı.. ..... **…64**

3.1.1. Dolaşım Alanı 72
3.1.2. Kamu Çalışanları 78
3.1.3. Hizmet Sektörü 81
3.1.4. Emek Türlerine Yönelik Güncel Nitelemeler 85
3.1.4.1. Gayri Maddi Emek 89
3.1.4.2. Kafa Emeği 99
3.1.4.3. Dijital Emek 109

SONUÇ 129
KAYNAKÇA 137

İNSANI YARATAN EMEKTEN SERMAYE İÇİN ÜRETEN EMEĞE

ÖZET

Bu çalışmada Karl Marx'ın kapitalist üretim tarzının tahlilinde kullandığı temel ölçütlerden biri olan sermaye için üretken olan/olmayan emek ayrımının sınırları belirlenerek, kapitalist ekonomilerde harcanan emek türlerinin büyük çoğunluğu sözü edilen belirlenimler aracılığıyla sınıflandırılacaktır. Bu yapılırken, sermaye için üretken olan emek kategorisinin kapitalist üretim tarzı içinde belli özellikleri olan ve özgül bir toplumsal üretim ilişkisini anlatan bir emek biçimi olduğuna dikkat çekmek amacıyla sermaye için üretken olan emek kavramının yükseldiği temeli oluşturan genel olarak üretken emek kategorisi vurgulanacaktır. Çalışma kapitalist üretim tarzının bugün ulaşmış olduğu aşamada, hangi emek etkinliklerinin veya hangi sektörlerin kapitalist anlamda üretken nitelik taşıdığını ve yaşanan gelişmeler ve artan mesleki çeşitlenmeler ile birlikte, sermaye için üretken olan emek kapsamının da çeşitlendiğini olabildiği ölçüde gösterebilmeyi amaç edinmektedir.

Anahtar Kelimeler: Genel Olarak Üretken Emek, Üretim Tarzı, Sermaye, Emek-Gücü, Artı Değer, Sermaye İçin Üretken Emek

FROM THE LABOUR CREATİNG HUMANİTY TO THE LABOUR PRODUCİNG FOR CAPİTAL

ABSTRACT

In this study, by specifying the limits of the distinction between productive and unproductive labour, which is one of the key criterions used by Karl Marx in the analysis of capitalist mode of production, the vast majority of the kinds of labour used in the capitalist economies will be classified through these specifications. While doing this, the concept of productive labour in general which is the basis of the concept of productive labour for capital will be highlighted in order to point out that the concept of productive labour is a form of labour which has certain characteristics and describes a specific social relation of production. This study aims to determine which kinds of labour activities or which sectors are of productive nature in the capitalist sense and the scope of productive labour for capital diversify because of the current developments in our age and increasing vocational diversifications in the current stage of capitalist mode of production as much as possible.

Key Words: Productive Labour In General, Mode Of Production, Capital, Labour-Force, Surplus Value, Productive Labour For Capital

GİRİŞ

Bu çalışmanın nihai hedefi, kapitalist üretim tarzının bugün ulaşmış olduğu aşamada çeşitlenmiş emek biçimlerini, sermaye için üretken olan/olmayan emek ayrımı ölçütlerine dayanarak sınıflamaktır. Ancak bu hedefe çalışmanın son bölümünde ulaşılacaktır. Daha önce bu hedefe giden yolun ana öğeleri, deyim yerindeyse, alt yapısı inşa edilmelidir.

Bu çalışma emek veya aynı şey demek olan üretim faaliyeti üzerine kuruludur. Bu bağlamda, emek kavramına yaklaşırken çıkış noktası hakkında verilecek karar can alıcı öneme sahiptir. Çalışma, kuramsal bir yaklaşım olarak Karl Marx'ın analizlerini kullanmaktadır. Marx, emeğin tarihsel karakterini tarif eden ilk düşünürdür ve emeğin ne olduğunu tartışırken, mevcut analizlerin en kapsamlısını sunmaktadır. Marx'tan önce geliştirilmiş emek teorilerinde emek, örneğin Hegel'de olduğu gibi, ya sırf bir düşünsel etkinlik olarak tanımlanmış, ya Kant'ın yaklaşımında olduğu gibi düşünsel etkinlik ile bedensel etkinlik birbiriyle uyuşmaz etkinlikler olarak görüldüğü için birbirinden koparılmış ve bu bağlamda düşünsel etkinlik hep üstün etkinlik biçimi olarak tanımlanmış ya da Adam Smith'te olduğu gibi sadece değer teorisi çerçevesinde ele alınıp salt bir meta olarak, yani ücretli emek olarak çözümlenmiştir. Marx'ın emek kavramı bunlardan farklı olarak, insanın kendi kendisini gerçekleştirdiği ve insanın hem düşünsel hem de bedensel yetileri olmak üzere bütün yetilerini kapsayan, kapsamlı bir etkinlik olarak tanımlamaktadır.

Marx'ın, emek kavramının antropolojik bir karakterini sunduğu söylenebilir. Marx'a göre emek, doğayı değiştiren ve düzenleyen bilinçli bir üretici faaliyettir. Doğal ve toplumsal bir varlık olan insan, doğayla gerçekleştirdiği madde alışverişi veya emeği aracılığıyla, kendisini bir tür olarak doğada ve bir birey olarak toplum içinde gerçekleştirmektedir. Emek doğayla birlikte, tüm zenginliğin kaynağıdır. Ancak Engels'in de işaret ettiği gibi, bundan çok daha fazlası söz konusudur: "o (emek), insanın tüm varlığının başlıca temel koşuludur ve belirli bir anlamda bu öyle bir ölçüdedir ki, emek insanı bizzat yaratmıştır diyebiliriz".

Bu doğrultuda çalışmanın başlangıç noktasında, emek kavramının Marksist yazında ele alınış biçimini incelemek gerekmektedir. Çalışma bu inceleme ile

başlamaktadır ve birinci bölümün birinci kısmında, insanın kökenine ilişkin emek teorisini geliştiren Engels'in analizleri aracılığıyla, insanın fizik tipinin ve insan toplumunun biçimlenmesinde, emeğin biçimlenmesinin belirleyici rolü ele alınacaktır. Böylece, insandaki gelişimin son tahlilde pratik gereksinmeler ve emek tarafından belirlendiği gösterilmiş olmakla birlikte, Marx'a göre emeğin, bütün dönemlerinin bazı ortak nitelikleri veya bazı ortak belirlenimleri de saptanmış olacaktır. Marx emeğin ortak özelliklerinin saptanıp belirlenmesini yinelemelerden kurtaran ussal bir soyutlama olarak niteler. Bununla birlikte, Marx'a göre, karşılaştırma yoluyla yalıtılan emeğin kendisinin öğeleri birbirinden ayrılarak değişik belirlenimlere bürünen eklemlenmiş karmaşık bir bütünü oluşturur ve bu belirlenimlerden bir kısmı bütün dönemler, bir kısmı ise dönemlerden ancak bir kaçı için geçerlidir. Bazı belirlenimler en modern dönemde ve en eski dönemde ortak olacaktır. Bunlar olmadan, herhangi bir üretim düşünülemez. Marx'a göre her emek, belirli bir toplum biçiminin çerçevesi içinde ve onun aracılığıyla doğanın birey tarafından mülk edinilmesidir. Dolayısıyla, emek denildiği zaman, söz konusu olan, her zaman toplumsal gelişmenin belirli bir aşamasındaki emektir. Emeğin ya da üretimin ve yeniden üretimin tarih içinde aldığı biçimler, aynı zamanda insanların toplumsal ilişkilerinin diğer biçimlerini de belirler. İnsanlık tarihinin geçirdiği aşamaları açıklamak her biri tekil somut olgu olan tarihsel olayları tarihsel gelişimin bütünlüğü içinde anlayabilmek için, üretimin tarihsel olarak aldığı özgül örgütleniş biçimlerini kavramsal bir bütün olarak yeniden kurmak gerekmektedir. İşte bu kuramsal bütüne Marx'ın verdiği ad, üretim tarzıdır. Bu bağlamda çalışmanın birinci bölümünün ikinci kısmında, toplumsal evrim konusu incelenerek üretim tarzı kavramına ulaşılacak ve toplumsal evrim sürecine 1700'lü yıllardan itibaren hâkim olan kapitalist üretim tarzına yoğunlaşmak üzere birinci bölüm sonlandırılacaktır.

Çalışmanın ikinci bölümü bütünüyle, kapitalist üretim tarzının incelenmesine ayrılmıştır. Zira çalışmanın odaklanacağı sermaye için üretken olan/olmayan emek ayrımı, üretimin tarihsel olarak aldığı özgül örgütleniş biçimi olarak kapitalist üretim tarzına dair bir belirlenimdir. Dolayısıyla bu üretim tarzının temel yapısı bilinmelidir. Bu doğrultuda ikinci bölümün birinci kısmında, kapitalist üretim tarzının genel mantığı ve eğilimleri ile kapitalist üretim tarzı, kendi tarihinde yaşadığı büyük krizler üzerinden evrelere ayrılarak bu evrelerin özellikleri genel olarak incelenecektir.

Kapitalizmin bugün ulaşmış olduğu aşamanın kendine özgü temel özelliği karmaşıklığının geçmiştekinden çok daha fazla ve içerdiği değişim ve etkileşimin geçmiştekinden çok daha hızlı olmasıdır. Ancak kapitalist üretim tarzının belirleyici özellikleri olan üç temel özellik günümüzde değişmeksizin geçerliliğini korumaktadır. Söz konusu özellikler; üretim araçlarının özel mülkiyeti, "özgür" ve üretim araçlarından bağımsız emek gücü ve sermayeler arası rekabettir.

İkinci bölümün ikinci kısmında kapitalist üretim tarzının temel kategorileri olan sermaye, emek gücü ve artı değer incelenecektir. Bu noktada belirtmek gerekir ki, Marx kapitalist üretim tarzının tahlilini yaparken, bu üretim tarzının kategorilerini tarihsel olarak belirlenmiş, geçici bir üretim tarzına ait toplumsal biçimler olarak anlamış ve incelemiştir. Bu bakımdan Marx, emek ve emeğin kapitalist üretim tarzı çağında almış olduğu özgün biçim olan ücretli emek veya emek gücü arasında ayrım yapmaktadır. Kapitalist üretim tarzında da emek, insan türünün yaşamını sürdürebilmesi açısından zorunlu bir koşul olarak varlığını sürdürmektedir. Ancak, kapitalist üretim tarzında emek, asıl olarak, sermayenin kendisini genişletmesi amacıyla kullanılmaktadır ve Marx'a göre sermayenin genişlemesi emeğin bir meta olan emek gücüne dönüşerek artı değer üretmesi ve buna el koyulması aracılığıyla gerçekleşir. Diğer taraftan, nispi artı değer oranını arttırma yöntem ve teknikleri kapitalist ekonominin içsel evriminin doğal sonuçları olarak, kapitalist üretimin başlangıç yıllarından günümüze ulaşıncaya dek türlü değişim veya gelişimlere uğramıştır. Çalışmanın ikinci bölümünün son kısmı bu değişimlere ayrılmıştır. Nitekim söz konusu değişimler, kapitalist üretim sürecinde ihtiyaç duyulan emek biçimlerini değiştirir veya çeşitlendirirken, sermaye için üretken olan/olmayan emek kategorilerini de etkide bulunmaktadır.

Çalışmanın üçüncü ve son bölümünde öncelikle, sermaye için üretken olan/olmayan emek ayrımının ölçütleri oluşturulup daha sonra, bu ölçütler aracılığıyla, kapitalist üretim tarzının gelişiminde özgün bir evre olarak görülmesi gereken 1970 sonrası döneminde emek biçimlerinde yaşanan değişiklikler göz önünde bulundurularak, belli başlı emek tipleri söz konusu ayrım bakımından sınıflandırılacaktır.

Çalışmanın başlangıç noktasında, tüm üretim tarzlarına uygulanabilir bir üretken emek tanımı yapılmıştır. Bu başlangıç noktasının seçilmesi genel olarak üretken

emeğin, kapitalist üretim tarzındaki üretken emek ile özdeş olması yüzünden değildir. Tam tersine, bu iki kavram yani genel olarak üretken emek ile sermaye için üretken emek arasındaki ayrım kapitalist üretim tarzının işleyişini anlamak açısından yaşamsal önemdedir. Sermaye için üretken emek, genel olarak üretken emekten farklı olarak, artı değer üreten emektir. Başka bir ifadeyle, verili bir üretim tarzı bağlamında üretken emek, sadece insanlığın doğa ile etkileşimi temelinde tanımlanamaz. Anlamlı bir tanım bu genel belirlenim yanında o üretim tarzındaki hâkim toplumsal ilişkilere özgü olan nitelikleri de içermelidir.

Öte yandan, kapitalist üretim tarzının geçirmiş olduğu içsel dönüşümle bağlantılı bir şekilde, 1970'lerden itibaren, teknolojik gelişmeler, üretim sürecinde uygulanan yeni yöntemler ve yoğunlaşan mesleki çeşitlenme, kapitalist üretim tarzı açısından üretken olan emek etkinliklerini de çeşitlendirmiş ve farklı etkinliklerin sermaye için üretken emek kapsamına girmesine olanak vermiştir. Yirminci yüzyıl sonu kapitalizmine özgü yeni eğilimlerin veya güncel niteliklerin anlaşılması açısından, hangi emek etkinliklerinin veya hangi sektörlerin sermaye için üretken nitelik taşıdığı can alıcı önemdedir.

Bu bağlamda çalışmanın üçüncü bölümünün ikinci kısmında öncelikle sermayenin dolaşım alanında istihdam edilen emek biçimleri söz konusu ayrım bakımından ele alınacaktır. 1970 sonrası dönemde finansal hizmetlerde artış, aracılık ve bankacılık faaliyetlerinin yayılmasının yanı sıra büyük mağazalar, perakende sektöründeki diğer büyük market ve outletler vb. gibi dolaşım etkinliklerinde istihdam edilen emeğin doğasının anlaşılması açısından da dolaşım alanının incelenmesi zorunludur.

Daha sonra kapitalist üretim tarzında, salt büyüklüklerinin önemi ve literatürde sermaye için üretken olan/olmayan emek ayrımı bakımından statülerine ilişkin tartışmalar dolayısıyla özellikle ön planda olan hizmet sektöründe çalışan ve devlet tarafından istihdam edilen ücretli emekçiler ele alınacaktır.

Hizmet sektörünün kapitalist ekonomilerde harcanan toplam toplumsal emeğin giderek artan bir bölümünü oluşturduğu bilinmektedir. Hizmet sektörünün bu büyümesinin, bir bütün olarak kapitalist ekonomilerin gelişmesinde ne türden bir etkisi olacağını söz gelimi, kar oranlarının nasıl etkileneceğini kestirebilmek

hizmetlerin sermaye için üretken olan/olmayan emek ayrımı ölçütlerini kullanarak doğru bir biçimde konumlandırılmasına bağlıdır. Dolayısıyla hizmet sektörünün söz konusu ayrım bakımından konumunu belirlemek önemlidir.

1970 sonrası dönemde başka bir önemli eğilim, sağlık, eğitim, konut gibi genellikle kamu hizmeti olarak görülen sosyal hizmetlerin sunulmasında yaşanan yapısal değişiklikler ile ilgilidir. Bu alanda bir zamanlar büyük bir bölümü kamu sektörünce yürütülen faaliyetler aşama aşama özelleştirilmiş ve yakın zamana kadar devlet tarafından ücretsiz sunulan hizmetlerin metalaştırılması başlamıştır. Bu durum kamu sektörü çalışanlarının sermaye için üretken olan/olmayan emek ayrımındaki konumunu da etkilemektedir. Dolayısıyla kamu sektörü çalışanları daha titiz bir şekilde incelenmelidir.

Öte yandan yirminci yüzyılın son çeyreğinden itibaren kapitalist üretim tarzında görülen hızlı gelişim ile birlikte emek türlerinin de geçirmiş olduğu değişim ve mesleki çeşitlenme, sosyal bilimler alanında yürütülen güncel tartışmalarda da önemli bir yer işgal etmektedir. Bu bakımdan 1970 sonrasının şekillendirdiği emek pratiklerini ya da 1970 sonrasının emek üzerindeki etkilerini sorunsallaştıran en önemli kavramların başında "gayri maddi emek", "bilgi işçileri" ve "dijital emeğin" geldiğini söylemek yanlış olmayacaktır.

Bu doğrultuda çalışmanın üçüncü bölümünün dördüncü kısmında ilk olarak, Marx'ın değer kavramını ve kurama ilişkin kavramları kullanmaktan, günümüz koşullarında değer üretim süreçlerinin ve çalışma örüntülerinin, farklı kavramlarla açıklanması gerektiği düşüncesiyle kaçınan otonomist düşünürlerin "gayri maddi emek" kavramsallaştırması ele alınacaktır. Gayri maddi emek kavramı kapsamındaki emek biçimlerini, Marksist kuramın sermaye için üretken olan/olmayan emek ayrımı ekseninde çözümlemeye çalışacak bir girişim, bu emek türlerinin, kapitalist anlamdaki niteliğinin daha berrak hale gelmesini sağlayabilir. Dolayısıyla gayri maddi emek türlerinin söz konusu ayrım bakımından konumunun belirlenmesi önemlidir.

Çalışmanın üçüncü bölümünün dördüncü kısmında ikinci olarak, 1970 sonrasının emek üzerindeki etkilerini sorunsallaştıran "bilgi işçileri" kavramı ile işaret edilen emek türlerini de kapsayacak olan kafa emeği, sermaye için üretken

olan/olmayan emek ayrımı bakımından incelenecektir. Kapitalist üretim tarzı öncesi dönemlerde kafa emeği, üretim sürecinin dışında, bilim, sanat ve yönetim işlerinde yer alıyorken, kapitalist gelişme yalnızca kol emeğiyle değil kafa emeğiyle de üretim sürecine doğrudan katılan ücretli emeği yaratmıştır. Bu durum sermaye için üretken emek kapsamında da bir değişiklik yaratmıştır. Öte yandan 1970'li yıllar ile birlikte birçok düşünür, özellikle ileri düzeyde sanayileşmiş ülkelerde toplumun temel niteliklerinde köklü değişim ve eğilimlerin olduğunun altını çizerek, özellikle bilişim ve iletişim teknolojilerindeki çarpıcı ilerlemeler ve süratli yayılma eğilimine paralel olarak, bilgi ve enformasyonun 1970 sonrası toplumun stratejik kaynağı ve dönüştürücü aracı haline geldiğini vurgulamaktadır. Bu bağlamda söz konusu dönemde, mühendisler, teknisyenler ve bilim insanları gibi bilgi merkezli emek biçimlerinin arttığına dikkat çekilmektedir. Dolayısıyla bu emek türlerinin sermaye için üretken olan/olmayan emek ayrımı ekseninde yerinin tespiti önem arz etmektedir.

1970'lerden günümüze gelindiğinde artan teknolojik yenilikler ve bilgisayar teknolojisindeki hızlı ilerleyiş yeni tüketim alanları da yaratmıştır. Bir yandan farklı gelir düzeylerinde neredeyse her insana ulaşan akıllı cihazlar (cep telefonları, diz üstü bilgisayarlar vb.) öte yandan hemen herkesin farklı biçimde etkileşime girdiği internet ve özellikle sosyal medya platformlarının yaygın kullanımı veya tüketimi bu alanların daha ayrıntılı incelenmesi gerekliliğini doğurmuştur. Kullanıcı kaynaklı içeriklerin sıklıkla tartışıldığı bu dönemin yükselen yıldızları olarak Facebook, Twitter ve Youtube gibi sosyal medya platformlarının sermaye birikim süreçleri veya kar elde etme mekanizmalarını analiz etmek hayli önemlidir. Bu bağlamda çalışmanın üçüncü bölümünün son kısmı, "dijital emek" başlığı altında, söz konusu ticari platformların varlığı, kullanımı ve uygulaması için gereken emek türlerini belirleyerek, bu emek türlerini sermaye için üretken olan/olmayan emek ayrımı ölçütlerine göre tartışmaya ayrılmıştır.

Sermaye için üretken olan/olmayan emek ayrımı, Marx'ın kapitalist üretim tarzını çözümlerken kullandığı temel ölçütlerden biridir. Öte yandan 1970'lerden itibaren kapitalist üretim tarzında görülen yeni eğilimler ve güncel nitelikleri inceleyen birçok düşünür, sermaye için üretken olan/olmayan emek ayrımının gerekliliğini sorgulamış ayrıca, Marx'ın bu yaklaşımında bir dizi çelişki olduğunu

ileri sürmüştür. Bu çalışma sermaye için üretken olan/olmayan emek ayrımının, kapitalist ekonomilerde sermaye birikiminin seyrini inceleyebilmek için önemini koruduğunu savunmaktadır. Emek biçimlerinin son yarım yüzyılda geçirmiş olduğu değişime yönelik sosyal bilimler alanında yürütülen tartışmaların, Klasik Marksizmin sermaye için üretken olan/olmayan emek ayrımı ölçütlerini göz ardı ederek ya da bu ayrımı doğru temellere oturtmadan gerçekleşmesi, kapitalist üretim tarzının güncel özelliklerinin tahlili bakımından yetersiz kalacaktır. Bu bakımdan çalışma kapitalist üretim tarzının bugün ulaşmış olduğu aşamada harcanan emek türlerinin büyük çoğunluğunu, Karl Marx'ın kendi metinlerinden yola çıkarak oluşturulacak olan sermaye için üretken olan/olmayan emek ayrımı ölçütlerine göre sınıflama amacındadır. Çalışma yaşanan gelişmeler ve artan mesleki çeşitlenmeler ile birlikte sermaye için üretken olan emek kapsamının da çeşitlendiğini ve daha önce sermaye için üretken olarak sınıflandırılamayacak emek türlerinin de üretken emek haline geldiğini ileri sürmektedir.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. İNSAN VE EMEK

İnsan her şeyden önce diğer canlı ve cansız varlıklar ile birlikte bir bütünü oluşturduğu, içinde yaşadığı dünyanın bir parçasıdır. Bir canlı olarak temel güdüsü ise tıpkı diğer canlılarda olduğu gibi çevresel uyumunu azamileştirerek canlılığını idame ettirmektir. Ancak insanın çevresinde var olan doğa koşullarına karşı geliştirmiş olduğu ve diğer canlılardan farklı özel bir bağışıklık sistemi yoktur ve evrimin insanlara kazandırdıklarına bakılırsa doğanın pek de öyle güçlü bir varlığı sayılmazlar (Özbek, 2007: 14). İnsanın kendisini çevresine uydurması veya çevresini gereksinimlerine göre değiştirmesi daha çok yaşamını devam ettirebileceği araç gereçlerin geliştirilmesi sayesinde mümkün olmuştur. İnsanın araç gereçleri diğer hayvanların araç gereçlerinden oldukça farklıdır. Diğer hayvanlar tüm araç gereçlerini bedenlerinin bölümleri olarak üzerlerinde taşırlar. Tavşanın toprağı kazmak için pençeleri, aslanın avını parçalamak için pençe ve dişleri, çoğu hayvanın kendilerini soğuktan koruyan kıllı ya da kürklü giysileri hep yanlarındadır. Hatta kaplumbağa evini sırtında taşır. Elbette insanın araç gereçlerinin de tümüyle organsal bir temeli vardır. İki sözcükle özetlenecek olursa bunlar eller ve beyindir (Childe, 2007: 21). İnsan, çok uzun bir zamanı kapsayan evrimi süresince, özellikle elin ve beynin evrimi sayesinde kendi bedeni dışında araç kullanabilme yeteneği kazanmıştır. Ancak insanı diğer canlı varlıklardan asıl olarak ayıran şey, beden dışı araçların kullanımı değil, bu araçların bir emek süreci sonunda üretimidir. Araç kullanımı ve üretimi insanın oluşum sürecinde kendi içinde ve kendi çevresiyle olan ilişkileri içinde var olan kaçınılmaz çelişkiler nedeni ile esas olarak önceki aşamalarda baş gösteren çatışmalardan bir dizi yeni biçimin ortaya çıkmasının örneğidir (Bernal, 2009a: 239).

Araç kullanımı ve üretimi insanın biyolojik evrimi sürecinde temellenmiştir. Bu araçlarının ilkinin üretimi tarih sahnesine insanı çıkarırken, emek de tanımına ulaşmış, bilinçli bir anlam kazanmış olacaktır. Bir canlı olarak insanın gereksinimlerini giderebilmek için uyguladığı yöntem olan emek süreci ve sonuçta üretim, diğer canlı türlerinin gereksinimlerini giderebilmek adına yaptığı şeylerden

çok farklıdır. Emek süreci belli bir planlama veya kurgulama gerektirir, her ne kadar güdüsel ihtiyaçları gidermek amacı ile kurgulansa da tamamen bilinçli ve amaçlı bir süreçtir. Emek, insanın kendi kendisini gerçekleştirdiği kapsamlı bir etkinlik olarak, insanın, hem düşünsel hem de vücutsal yetilerini kapsamaktadır. Bunun yanında insan emek aracılığıyla kendisini bir tür olarak doğada ve bir birey olarak toplum içinde gerçekleştirmektedir (Göçmen, 2014: 65). Çünkü insan veya üreticiler belirsiz bir zamanda, tek başına bir adaya düşmüş bireyler değil, tarihsel gelişme sonucu oluşan toplumsal ilişkiler içerisindeki bireylerdir (Yaman, 2014: 117). Dolayısıyla emeğin veya insanın oluşum ve gelişim süreci biyolojik evrim ve toplumsal evrim başlıkları altında ilişkisel olarak incelenmelidir. Bu doğrultuda çalışmada öncelikle emek-insan oluşumu biyolojik evrim üzerinden ele alınarak, emek aracılığıyla kendini var eden insanın oluşum süreci ve bu süreçte emeğin rolü açıklığa kavuşturulmaya çalışılacaktır. Böylece emeğin, insanın oluşum sürecindeki önemi vurgulanırken, insan türünün biricik ve ayırt edici yetisi olan emek harcama potansiyelinin insandan ayrılamaz nitelikte olduğunun altı çizilmiş olacaktır. Daha sonra insanın veya emeğin gelişim sürecine hızla yön veren toplumsal evrim konusu ele alınacaktır. Bu bağlamda toplumların tarihsel süreçte evrimleşerek ulaştığı son aşama olarak kapitalist üretim tarzı elde edilecektir. Böylece, insanın oluşum sürecinde paha biçilemez önemde olan ve genel olarak kullanım değeri üreten bir süreç iken, artık özel olarak sermayenin genişlemesi, karın yaratılması için bir araç konumuna düşen emek ve emek sürecindeki farklılıklara dikkat çekilmiş olacaktır.

1.1. Biyolojik Evrim ve Emek

Zamanımızdan 3-3,5 milyon yıl kadar önce başlamış olan insan oluşumunun başlangıç noktası geniş anlamda "insan" adını hak eden "Homo" cinsinin ilk türleri olarak ele alınır. İnsan oluşumu bu tarihten, "Çağdaş Tipte Homo sapiens" alttürünün (bilinen) ilk ırkı olan "Cro-magnon İnsanı" ZÖ 50 bin yıl kadar önce yeryüzünde görülene dek sürmüştür (Şenel, 2009: 57).[1] İnsanın oluşumu, insan evriminin öyküsü,

[1] Bu noktada genel olarak canlıların oluşum sürecinin bugünkü bilgilere göre verilmesi insan türünün oluşum sürecinin ne kadar uzun bir zamanı kapsadığını belirginleştirecektir. Ayrıntılı bilgi için bakınız; Alâeddin Şenel, Kemirgenlerden Sömürgenlere İnsanlık Tarihi, İmge Kitabevi, ikinci basım, Ankara 2009.

ZÖ

3,5 milyar canlılığa geçiş

1,2 milyar cinsel yolla üreyen canlıların çıkışı

insanın biyolojik evrimi üzerinde temellenirken, insan türüne özgü olan toplumsal evrim ile şekillenir. İnsanın biyolojik evrimi genel olarak canlıların evriminin derinlerinden tutularak oluşturulmuştur. İnsanın evriminin her süreci birbiriyle bağıntılı olsa da genel olarak insan türüne özgü olarak ele alabileceğimiz kimi biyolojik evrim süreçleri insan soyunu ve bizleri toplumsal evrime götüren geniş ve derin uzantılar olarak ele alınabilir. Örneğin; gözlerin öne kayması, iki ayak üzerinde dikilme, elin evrimi, çenenin ve diş yapısının evrimi ve beynin evrimi.

Gözlerin yanlardan öne kayması yolundaki evrim, insanın atalarına, gözleri yanlarda olan hayvanlara göre büyük avantaj sağlamıştır. Çünkü gözleri yanlarda olan hayvanlar nesnelere tek gözle bakarlar ve üç boyutlu göremezler. Ancak böyle bir evrim sayesindedir ki insan üç boyutlu görme yetisini elde ederek, uzaklıkları hesaplayabilmiş ve renkleri ayırt edebilmiştir. Daha sonraları bu evrim, yararlı rollerini, özellikle araç yapılırken veya kullanılırken oynayacaktır.

Diğer bir evrimsel süreç olarak ele alabileceğimiz iki ayak üzerine dikilme ile insan türünün ilk ataları ağaçta yaşamak zorunluluğundan kurtularak geniş otlaklar arasında, ağaçların ve korulukların seyrek serpiştirildiği çevrelerde yaşamaya başlamışlardır. Bunun yanı sıra, antropologlar dikilmenin en önemli sonucunun, ön ayakların bedenin yükünü taşıma tutsaklığından kurtulması olduğunu belirtmektedirler.

> *"Ön ayakların yükten kurtulması, nesneleri evirip çevirme, taşıma, onları araç olarak kullanma yolunda "özgürlüğe kavuşmasıdır" ve onları nesneleri*

---

700 milyon bitkiler ve hayvanların farklılaşması
500 milyon yaşamın karalara geçişi
70 milyon prosimiyen (kemirgen memeliler) ağaçsivrifaresi
60 milyon Primat'lar (iri beyinli yüksek memeliler)
40 milyon Haplorhin'ler (göz çukurları önde olup üç boyutlu görebilen primat türleri)
30 milyon antropoid'ler (insana yaklaşan yüksek primatlar)
20 milyon Hominoid'ler (insanımsılar)
5,0 milyon Hominidler 'ler (insansılar)
4,5 milyon Hominiyan'lar (iki ayaklı Hominidler)
3,0 milyon Homo (insan) cinsi ve onun Homo Habilis türü
2,5-2 milyon Homo Erectus türü
1,0 milyon Homo Sapiens türü
200 bin Çağdaş Tipte Homo Sapiens (bugün var olan tüm ırklar)

yönlendirmeye, nesneler üzerinde daha başarılı egemenlik kurmaya götürmüştür. Bu yöndeki gelişmeler, insanın yakın ana atalarını, giderek daha "sistemli" biçimde "araç kullanan canlı" durumuna getirmiştir" (Şenel, 2009: 66).

Dikilmeyi izleyen araç kullanma alışkanlığı aynı zamanda elin evrimi ile ilişkiseldir. Araç kullanma alışkanlığı parmakların ve bileğin bu yönde gelişmesini sağlarken elin kullanılabilme potansiyeli araçları geliştirmiştir. İnsan elinin başparmağı herhangi bir nesneyi iki yönden sıkıca kavramaya elverişli iken bileğin yapısı ele hareket özgürlüğü tanımaktadır. Elin evriminin çeşitli etkilerinin önemini Engels şu sözlerle aktarmıştır;

"Elin gelişimiyle, emekle başlayan doğa üzerindeki egemenlik, her yeni ilerlemede insanın ufkunu genişletti. Sürekli olarak doğal nesnelerin yeni, daha önce bilinmeyen özelliklerini keşfediyordu. Diğer yandan, emeğin gelişimi, birbirine karşılıklı destek olma ve ortaklaşa etkinlik durumlarının sayısını arttırmakla ve bu ortaklaşa etkinliğin yararlığını tek tek her birey için apaçık bir şey haline getirmekle, topluluğun üyelerinin birbirlerine daha da yaklaşmasına kaçınılmaz olarak yardım etti. Kısacası, oluşum halindeki insan, birbirine söyleyecek bir şeylerinin bulunduğu bir noktaya ulaştı. İhtiyaç kendi organının oluşumuna yol açtı..." (Engels, 2014:189).

Çeşitli amaçlar için kullanılan taştan yapılmış aletlerden başlayarak insan eliyle yapılmış çeşitli araçların üretilmesi (aldatıcı basit görünümlerine rağmen), belirli bir düzeyde örgütlenme ve planlama gerektirir ve bu insan beyninin evrimi ile mümkün olmuştur. Engels emek ile beynin gelişimi arasındaki ilişkiyi şu sözlerle dile getirmiştir;

"Önce emek, ardından onunla birlikte konuşma; bunlar, insanı maymunun beyninin, tüm benzerliğine rağmen kendisinden çok daha büyük ve daha kusursuz olan insan beynine tedricen dönüşmesine neden olan en temel iki dürtüdür. Beynin gelişimi, onun en doğrudan araçlarının –duyu organlarının- gelişimiyle el ele yürüdü. Tıpkı konuşmanın adım adım gelişimine sorunlu olarak işitme organının buna tekabül eden gelişiminin eşlik etmesi gibi, bir bütün olarak beynin gelişimini de tüm duyuların daha da

hassaslaşarak gelişimi eşlik eder. Kartal insandan çok daha uzağı görür, ancak insan gözü eşyada kartalınkinden çok daha fazlasını görür. Köpek insandan çok daha keskin bir koku duyusuna sahiptir, ama insan için farklı şeylerin belirli özellikleri olan kokuların yüzde birini bile ayırt edemez. Ve insansı maymunun ancak en kaba ilkel biçimiyle sahip olduğu dokunma duyusu, bizzat insan elinin emek aracılığıyla gelişimiyle yan yana gelişmiştir" (Engels, 2014:190).

Elin evrimi, daha önce gerçekleşmiş üç boyutlu görebilen gözlerin evrimi daha sonra gerçekleşecek simge işleyebilecek bozmaddeli beynin evrimi ile birleşince harikalar yaratacaktır. Uzak insan ana atalarımızı, araç kullanan canlı, yani geniş anlamda insan (Homo) olmaktan öteye taşıyacaktır. Yakın insan ana atalarımızı "sistemli olarak araç yapıp kullanan" canlılar, yani dar, özgül anlamıyla insan (Homo sapiens) türü konumuna yükseltecektir (Şenel, 2009: 67). Ancak yinede kendi başına bırakıldığında ne elin ne de beynin bir kıymeti olmayacağını vurgulamak önemlidir (Woods, Grant, 2011: 438).

1.1.1. Genel Olarak Üretken Emek

İnsan olmaya, aklımızı yaratıcı, ellerimizi hünerli kılan üretme etkinliği ile başlayan bir türüz (Yurtsever, 2011: 45). İnsan türüne özgü bu özellik, insanlık tarihinin her döneminde, insanın varlığının zorunlu bir koşulu olarak varlığını sürdürmüştür. Bu zorunlu koşulun gerçekleşebilmesi insanın biyolojik evriminin sonucu idi, öte yandan, bu koşulun bir kez gerçekleşmesi, insanın evrimsel sürecini de yeni bir aşamaya, toplumsal evrim aşamasına, geçişini temsil etmektedir. Çalışmamızın devamında toplumsal evrim konusu incelenecektir. Ancak bunun öncesinde, insanın bizzat yaratıcısı diyebileceğimiz emek biraz daha yakından incelenmelidir.

Kuşkusuz insanın emek potansiyelini harcayabilmesi bir zaman aralığı gerektirir, emek süreci olarak ele alacağımız bu süreç, insanlık tarihinin herhangi bir döneminden ayrı olarak, yani tarihi belirlenimlerinden bağımsız olarak ele alındığında; "*hem insanın hem doğanın katıldığı ve insanın kendisi ile doğa arasındaki tepkimeleri dilediği şekilde başlattığı, düzenlediği, denetlediği bir süreçtir. İnsan doğanın ürünlerini, kendi gereksinimlerine uygun bir biçimde ele*

geçirebilmek için, kollarını bacaklarını, kafasını ellerini ve vücudunun doğal güçlerini harekete geçirerek, doğa güçlerinden birisi olarak onun karşısına geçer. Dış dünya üzerinde bu şekilde etki yaparak onu değiştirmekle, aynı zamanda kendi doğasını da değiştirir. Uyuklamakta olan güçlerini geliştirir ve bunları dilediği şekilde hareket etmeye zorlar" (Marx, 2011a: 181).

Emek süreci, insanın kol gücü ile kafa gücünü birleştirerek değişiklik gösterebilecek olan durumların gereklerine göre kullanılmasıyla gerçekleşir. İnsan bu sürecin başında emeğin sonucunu kafasında tasarlamaktadır. Bu tasarı, emek sürecini yönlendirir. Emek sürecinin sonucunda ise, başlangıçta tasarlanan bir ürün elde edilir. Böylece insan bir ürün elde ederken, kendi amacını da gerçekleştirmektedir. Bu durumda, üretici insan açısından bir doyumda sağlanmış olur. Diğer taraftan, insan, emek sürecinde, kol ve kafa gücünün niceliğini ve niteliğini arttırıcı araç ve gereçlerde kullanmaktadır. Öyle ise emek sürecinin üç temel öğesi şunlardır:

1. İnsanın kişisel etkinliği, yani işin kendisi
2. İşin konusu
3. İşin araçları (Marx, 2011a: 181)

Tarihsel olarak bakıldığında emeğin öğelerinin birbirleri ile ilişkiye geçiş biçimleri aynı belirgin özelliklere sahip her tarihsel süreçte değişiklikler göstermiştir. Ancak tarihsel farklarından bağımsız olarak düşünüldüğünde emek süreci, bilinçli ya da bir amaca yönelik insan etkinliği olarak, çeşitli emek araçlarının yardımı ile emek sürecinin başında tasarlanan bir ürün elde etme amacı güden bir süreçtir. Bu süreç ürün açısından değerlendirildiğinde asıl olarak elde edilmek istenen Marx'ın belirttiği gibi bir kullanım değeridir.

> *"Basit öğelerine indirgenerek ele alınırsa emek süreci, kullanım değerleri üretimi ve doğal maddelerin insan gereksinimlerini karşılar hale getirilmesi amacıyla girişilen bir eylemdir; insanla doğa arasında madde değişimini sağlamanın zorunlu koşuludur. İnsan varlığının ebedi koşuludur ve bunun için de, varlığın her toplumsal evresinden bağımsız, ya da daha doğrusu böyle her evrede ortaktır" (Marx, 2011a: 186).*

Kullanım değerlerinin yaratıcısı olan emek, yararlı emektir. Yararlı emek, şu ya da bu türden insan gereksinimlerini gideren bir ürün, kullanım değeri üretir. Bu

gereksinimlerin niteliği, örneğin ister mideden, ister hayalden çıkmış olsun, bir şey değiştirmez. Her yararlı şey, birçok özelliklerin bir bütünüdür ve bunun için çeşitli yönlerden yararlı olabilir. En sonu, üretilen ürün yararsız ise, onda bulunan emek de yararsızdır, bu emek, emek sayılmaz (Marx, 2011a: 47-53). Emek sürecinin sonucunda yararlı bir ürün yani bir kullanım değeri üreten emek, genel olarak üretken emektir ve genel olarak üretken emek bütün toplum ve topluluk çeşitlerinden bağımsız olarak, insanın türsel devamlılığı için zorunlu bir koşuldur. Ancak, genel olarak üretken emeğin ne olduğunu, sadece emek süreci açısından incelememizi sağlayan bu yaklaşım emek sürecinin hangi toplumsal koşullar altında gerçekleştiğini açıklayamaz. Belki köle sahibinin zalim kamçısı, ya da kapitalistin kuşkulu bakışları altında, belki Cincinnatus ufacık tarlasını sürerken, belki de vahşi insan taşla yabanıl hayvanları avlarken (Marx, 2011a: 186) oluşmuş bir süreçtir. Öyle ise, emek sürecini tarihsel olarak aldığı özgül toplumsal biçimleri doğrultusunda ele almak gerekmektedir.

1.2. Toplumsal Evrim ve Emek

İnsan türünün ortaya çıkışının, yani insanın hayvanlıktan insanlığa yükselişinin, araç üretmekle başladığını daha önce belirtmiştik. İnsan, doğada hazır bulunan nesneleri araç olarak kullanmaktan başka, asıl olarak, bu nesneleri, yontma veya türlü işlemler aracılığıyla, biçimini geliştirip değiştirerek amacına uygun hale getirmiştir. Böylece ilk maddesel araç üretilmiş olmaktadır. İnsanın ürettiği ilk maddesel araç aynı zamanda bu aracın fikrinin veya simgesinin üretimi demektir. "İnsanın somutun tutsaklığından kurtuluşu" (Childe, 2007: 26) olarak değerlendirilebilecek olan bu gelişme ile birlikte, insan türüne özgü yeni bir öğe insanın evrimsel sürecine dâhil olmuştur. Engels bu öğeyi şu şekilde belirtmektedir;

> *"Bu gelişme sonunda insan, bitiş noktasına gelmemektedir. Değişik zamanlarda, değişik insan topluluklarında, derecesi ve yönü değişerek, hatta orada burada yerel ya da geçici bir gerilemeyle kesintiye uğrayarak, tüm olarak büyük ilerlemeler göstermiştir. Oluşumunu tamamlamış insanın ortaya çıkışı ile birlikte sahneye çıkan yeni bir öğe, yani* toplum *bu gelişimi hem güçlü bir biçimde hızlandırmış ve hem de bu gelişime kesin bir yön vermiştir" (Engels, 2014: 191).*

Bu gelişme, kültürel evrim olarak da adlandırılan, toplumsal evrimin başlangıcı olarak ele alınabilir. Toplumsal evrim insana özgüdür, diğer canlılar için kullanılamaz. Fakat vurgulanması gerekir ki toplumsal evrim insana özgü olmasına rağmen insan dışı çevresel etkilerden veya doğadan ayrı düşünülemez. Toplumsal evrim milyonlarca yıl süren biyolojik evrim tarafından atılan temeller üzerinden yükselmiştir. Fakat biyolojik evrim ile karşılaştırıldığında toplumsal evrim, insanların yaşam biçimlerini çok daha kısa zamanda, çok daha hızlı bir şekilde değiştirebilmiştir. Ayrıca toplumsal evrimde, biyolojik evrimden farklı olarak genler işlevsel değildir.

> *"Kültürel evrimde simgeler genlerle aktarılamaz. Gerçekten, doğuştan tek bir simge, tek bir düşünce bile kalıtmış olarak dünyaya gelmeyiz. Yaşama sonsuz sayıda simge üretip işleme "gizilgücü" taşıyan "boş" bir beyinle geliriz. Bu, insanın düşünsel evriminin, kalıtım yoluyla değil, eğitim yoluyla ve bilgilerin "kültürel kalıtım" diyebileceğimiz yollarla kuşaktan kuşağa geçirilirken birikmesiyle ("kültürel birikim" sağlanmasıyla) gerçekleştiğini gösterir. "Düşünsel evrim", zaman zaman görülen kuşaktan kuşağa artarak aktarılan kültürel birikimin ürünü olarak doğan düşünsel devrim sıçramalarını da içerir" (Şenel, 2009: 104).*

Her insan, bir toplumun içine çıplak dalış yaparak (Şenel, 2009: 10) dünyaya gelir ve ölümüne kadar toplum içinde yaşamayı sürdürür. İnsanın toplum dışında var olamayacağını söylemek yerinde olacaktır (Bernal, 2009a: 256). İnsan yaşadığı toplumdan, o toplumun toplumsal ilişkileri çerçevesinde, çeşitli davranış, düşünüş veya yaşayış biçimi kazanır ve o toplumda birçok özelliğini kendinden önceki tarihsel süreçlerden edinmiştir. Bir tür miras aktarımı olarak değerlendirilebilecek olan bu ilişkisel süreç, Marx tarafından şu şekilde belirtilmektedir;

> *"Toplumsal ilişkiler, bir üretici güçler toplamı, tarihsel olarak yaratılmış ve her kuşağa kendinden önce gelen kuşak tarafından aktarılmış, bireylerin doğa ile kendi aralarındaki bir ilişki; bir yandan yeni kuşak tarafından gerçekten değiştirilen, ama öte yandan da, yeni kuşağa kendi yaşam koşullarını emreden ve ona belirli bir gelişme, özgül bir nitelik veren bir üretici güçler ve koşullar kitlesi…" (Marx, 2013a: 68)*

Her toplumsal ve tarihsel dönem, o döneme damgasını vuran, o dönem içinde egemen olan ekonomik üretim, üretilen malların değişim ve paylaşım biçimi ve aynı zamanda bu ekonomik üretim biçimine dayanan ve ona uygun bir biçimde oluşmuş toplumsal örgütlenme biçimiyle açıklanabilir olsa da; toplumsal evrim süresince insan türünün yaşamış olduğu tarihsel süreçler bir bütün olarak değerlendirilmelidir. Çünkü daha önce de belirtildiği gibi, her tarihsel süreç kendinden önceki tarihsel dönemlerin ürünüdür. Mandel'in vurguladığı gibi; "neolitik devrim, tarımcılığa ve hayvancılığa geçiş, sermayenin ortaya çıkışının habercisidir" (Mandel, 2008: 85).

Özetlersek, toplumsal evrim, insanın maddesel araçlarının evrimini, simgesel araçların evrimini, insan-insan ilişkilerinin (toplumsal ilişkilerinin) evrimini, insanın ve insan gruplarının duygu ve düşüncelerinin evrimini ve insan-doğa ilişkilerinin evrimini içermektedir (Şenel, 2009: 94). Bununla birlikte bu evrimsel süreçler, birbirlerinden ayrı veya bir sınır çizgisiyle belirlenmiş katmanlar olarak değerlendirilmemelidir. Bunlar birbirleri ile iç içe, birbirlerinden ayrılmaz nitelikler, bir olgunun çeşitli görünümleri veya boyutları olarak ele alınmalıdır. Böyle bir bakış açısıyla ele alındığında insanlık tarihi; birbirleriyle bağlantılı olmakla birlikte yapıları birbirinden farklı olan, son derece ağır bir toplumsal evrimin görüldüğü ve son derece uzun bir zaman dilimini kapsayan "türdeş ilkel topluluk" döneminin yanında, toplumsal evrimin kısa denilebilecek bir süre içinde, baş döndürücü bir hızla ilerlediği "farklılaşmış uygar toplum" dönemi olmak üzere iki ana dönemden oluşmaktadır (Şenel, 1995: 15). Gerçekten uygar toplum ancak beş bin yıllık bir geçmişe sahipken, ilkel topluluk iki üç milyon yıllık geçmişe sahiptir. Şu an içinde yaşadığımız dönem ise uygar toplumun evrildiği son halidir.

1.2.1. Üretim Tarzı Kavramı

İnsanlık tarihinin ilk koşulu insanların varlığını sürdürebilmesidir. Ancak insanların varlıklarını sürdürebilmesi en azından temel gereksinimlerinin giderebilmeleri ile mümkündür. İnsanlık tarihinin temeli insanın bu gereksinimleri giderebilmek adına, kendi geçim araçlarını ve bunlarla da kendi yaşamlarını sürdürmek amacı ile giriştiği üretim faaliyeti ile atılmıştır. Ve bu durum, binlerce yıl olduğu gibi, bugün de salt insanlar yaşamlarını sürdürebilsinler diye günbegün, saatbesaat yerine getirilmesi gereken tarihsel bir eylem, bütün tarihin temel bir

koşuludur (Marx, 2013a; 53). Yaşamın temel bir koşulu olarak üretim veya üretim sürecinin temel öğeleri tüm toplum biçimlerinden bağımsız olarak var olmakla birlikte, üretim sürecinin temel öğelerinin biçimlenişleri, yani bir toplumun üretme tarzı toplumdan topluma, tarihsel bir süreçten ötekine farklılıklar göstermektedir. Ve insanlık tarihinde herhangi bir dönemin, üretim sürecinin, incelenmesi, dönemsel aynılıklardan ziyade, asıl olarak bu farklılıklardan hareketle yapılmalıdır. Ele alınan tarihsel dönem, üretim sürecinin aldığı özgül biçimler üzerinden irdelenmelidir.

Herhangi bir toplumun hayatta kalması, bir üretim tarzının sürdürülmesi anlamına gelir. Bunun yanında herhangi bir üretim tarzı kendi varlığını sürdürebilmek için gerekli koşulları yaratmak zorundadır. Bu koşulların yeniden üretilmesi, üretimin kendisi kadar önemli olur. Bu iktisadi temelle tutarlı olan siyasal, hukuksal ve diğer ideolojik biçimlerin (toplumsal bilinç durumları da dâhil olmak üzere) sürdürülmesinin, aynı zamanda çeşitli ilişkilerin de (örneğin işbölümü) sürdürülmesinin iktisadi temelin içinde olacağı anlamına gelir (Harvey, 2009: 184,185). Üretim tarzı kavramı genel olarak bir toplumun yaşamının üretilmesi, yeniden üretilmesi için gerekli faaliyetler, araçlar ve toplumsal ilişkiler üzerinde durur. Üretim tarzı kavramını "üretici güçler" ile "üretim ilişkilerinin" çelişkili birliği olarak tanımlayan Savran, üretici güçler ile üretim ilişkilerini de şu şekilde özetlemektedir;

> *"İnsanlar varlıklarını sürdürebilmek, geçim araçlarını sağlayabilmek için doğayı işlemeye, ürünlerini mülk edinmeye mecburdurlar. Ne var ki, insanın doğa ile ilişkisi tarih içinde büyük dönüşümlere uğramıştır. Değişik çağlarda insanlığın doğaya yaklaşımı, gerek kendi yetileri gerekse geçmişten devraldığı ve geliştirdiği üretim araçları bakımından büyük farklılıklar göstermektedir. İnsanın geçmiş bilginin birikimi ile edindiği emek üretkenliğinin düzeyi, emek süreci sırasında kullanılan gereçler, bu sürecin değişik dönemlerde kazandığı özgül nitelik ve üzerinde çalışılan nesneler (toprak, hammadde) belirli bir dönemin* ***üretici güçler*** *bütününü verir.*
>
> *Tarihin verilmiş bir döneminde, verilmiş bir üretici güçler bütününü (bu güçleri geliştirerek de olsa) kullanmaya mecbur insanlar, bu güçlere uygun biçimde üretim faaliyetini sürdürürken sadece doğa ve kullandıkları araçlarla değil, birbirileri ile de belirli ilişkiler içine girerler. Bu ilişkilerin niteliğini belirleyen, insanların üretimin nesnel koşulları karşısındaki durumlarıdır.* ***Üretim ilişkileri****, toplumsal*

üretime katılan bireylerin üretimin nesnel koşulları karşısındaki benzer veya farklı durumlarını ve bunun sonucu olarak birbirleri ile giriştikleri ilişkileri belirtir" (Savran, 2012: 97).

İnsanlık tarihi boyunca, insan topluluklarının farklı üretim tarzları çerçevesinde şekillenen üretim faaliyetinde bulunduklarını daha önce belirtmiştik. Tarihsel olarak bakıldığında üretim tarzlarının ilki ilkel topluluğun üretim tarzı olarak ele alınabilir. İlkel topluluk, topluluk üyelerinin hepsinin üretimin nesnel koşulları karşısında ki konumunun aynı olduğu, üretim araçlarının toplumsal mülkiyetinin söz konusu olduğu ve üretici güçlerinin çok düşük düzeyde olması nedeni ile topluluğun bütün çabalarının sürekli olarak topluluğun varlığı için vazgeçilmez olan üretim süreci üzerinde yoğunlaşmasını gerektiren, sınıfsız bir toplumdur (Kerov, 2011: 35). Ancak ilkel topluluktan uygarlığa geçiş ile birlikte, toplum üyeleri arasında asıl kaynağını *kafa emeği* ile *kol emeği* arasındaki bölünmeden alan (Ollman, 2011a: 102) bir farklılaşma söz konusu olmuştur.

İlkel topluluktan uygar topluma geçiş Engels'e (2013) göre, toplumun iç dinamiklerinin gelişmesiyle gerçekleşebilmektedir. Engels, emeğin gelişme düzeyinin düşük, servetin az olduğu topluluklarda kan bağının belirleyici etkisinin görüldüğünün ancak bu topluluklarda emeğin üretkenliğinin git gide arttığını belirtmektedir. Bununla birlikte özel mülkiyet, mal değişimi, servet eşitsizliği, başkasının emeğinden yararlanabilme olanağı ile sonuçta çıkarları birbirine zıt sınıflara varacak temeller atılır. "*Kan bağı üzerine kurulmuş eski toplum yerini yeni yeni gelişmiş toplumsal sınıfların çatışması sonucu… belirli bir ülkede yaşayan toplulukların oluşturduğu devlet içinde örgütlenen aile rejiminin tamamen mülkiyet rejimi tarafından belirlendiği günümüze kadar gelen yazılı tarihin bütün özünü biçimlendiren sınıf çatışması ve sınıflar savaşımının bundan böyle özgürce gelişeceği bir topluma bırakır" (Engels, 2013: 34).*

Engels (2013: 207-208), uygarlığın, özellikle kent ve köy arasındaki zıtlığı daha da belirgin kılarak daha önce var olan bütün işbölümlerini güçlendirip geliştirdiğini belirtmektedir. Aynı zamanda Engels uygarlığın, işbölümünde yeni bir gelişmeyle başladığını, artık üretimle değil, yalnızca ürünlerin değişimiyle uğraşan tacirler sınıfını yaratarak, kendine özgü ve çok önemli bir üçüncü büyük işbölümü olgusunu getirdiğinin altını çizmektedir. "*O zamana kadar, sınıfların oluşumundaki bütün izler*

üretime bağlanmaktaydı; bunlar üretime katılan kimseleri, geniş bir ölçek üzerinde, yönetici ve yürütücü ya da üretici olarak bölmekteydiler. Burada, sahneye ilk kez, üretime herhangi bir biçimde katılmaksızın, onun yönetimini ele geçiren ve üreticileri ekonomik bakımdan egemenliği altına alan bir sınıf girmektedir."

Engels uygarlığı, işbölümü, işbölümünün sonucu bireyler arasında ortaya çıkan değişim (mal değişimi) ve bu iki olguyu kapsayan meta üretiminin tam olarak gelişerek, daha önce ki ilkel topluluğu alt üst ettikleri toplumsal gelişme aşaması olarak değerlendirmektedir. Engels'e göre (2013: 222) uygarlığın temeli ise, "*bir sınıfın bir başka sınıf tarafından sömürülmesi"* olgusudur. Toplumun, bir sömüren ve bir de sömürülen sınıf biçimindeki ilk büyük bölünüşü, en yüksek gelişmesine uygarlık çağında kölelik ile meydana gelmiş ve bu bölünüş bütün uygarlık dönemi boyunca sürüp gitmiştir. Kölelik ilk sömürü biçimidir, antik dünyaya özgü bir biçimdir; onun yerine orta çağda serflik, modern zamanlarda da ücretlilik geçmiştir (Engels, 2013: 220).

Toparlayacak olursak, uygar toplumlarda, toplum üyelerinin tümünün üretim faaliyetinde bulunması söz konusu değildir. Toplumu oluşturan bireylerin bir bölümünün üretim faaliyetinde bulunduğu, öteki bölümünün ise, üretim faaliyeti sonucu üretilen fazla üründen geçimini sağladığı bir durum söz konusudur. Yani toplum, üretken ve üretken olmayan bireylerden oluşan iki faklı kısma ayrılmaktadır. Toplum üyelerinin bu şekilde üretim süreci karşısında ki faklı konumlanmaları ile oluşan ve sınıflı toplum olarak ele alınan üretim tarzlarına, köleci, feodal ve çalışmamızın devamında ayrıntılı olarak inceleyeceğimiz kapitalist üretim tarzı örnek verilebilir.

İKİNCİ BÖLÜM

2. SERMAYE VE EMEK

2.1. Kapitalist Üretim Tarzının Genel Mantığı

Bir üretim tarzı olarak kapitalizm insanlık tarihinde toplumsal üretimin aldığı özgül bir biçim olarak değerlendirilmelidir. Yani; tarihsel olarak doğan, gelişen ve yerini yeni bir üretim tarzına bırakacağı (Savran, 2012: 94) düşünülen kapitalist üretim tarzı kendinden önceki tüm üretim tarzlarında olduğu gibi tarihsel bir sürecin genel niteliklerini belirleyen geçici ilişkiler olarak ele alınmalıdır. Kapitalist üretim tarzının başlangıç yılları 1700'ler olarak ele alınır ve o tarihten günümüze kapitalizm sürekli devrimci bir güç olarak, dünyayı hiç durmaksızın yeni ve çoğu zaman hiç beklenmedik kalıplara sokmuştur (Harvey, 2012: 214).

Kapitalizm kendi bünyesinde varlığını sürdüren her şey üzerinde ciddi bir etkiye sahiptir. Fakat o kadar büyük ve o kadar her yerdedir ki pek az kişi onu görebilir. Kapitalizmde sistem, bütün insanlar arasındaki karmaşık ilişkiler dizisinden, bu insanların etkinliklerinden ve onların ürünlerinden oluşur. Fakat bu etkileşim de bir evrime tabidir ve bu yüzden de sistem bu etkileşimin zaman içindeki gelişimini, geriye doğru onun kökenlerini ve ileriye doğru olmakta olduğu şeyi kendi içinde barındırır (Ollman, 2011b: 22). Kapitalist üretim tarzının bu evrimsel yönü içerisinde birbirinden ayrı yedi tane temel faaliyet alanının olduğunu belirten Harvey, bu faaliyet alanlarını *Sermaye Muamması* (*2010: 131)* adlı kitabında, teknolojiler ve organizasyonel biçimler; toplumsal ilişkiler; kurumsal ve idari düzenlemeler; üretim ve emek süreçleri; doğa ile ilişkiler; günlük hayatın ve türün yeniden üretimi; ve "dünyanın zihinsel kavranışları" olarak belirtir. Harvey bu alanların hiçbirinin birbirinden bağımsız olmadığını ve yine hiçbirinin ötekilere hakim konumda olmadığının altını çizmektedir. "*Her alan kendi mantığına göre evrilir, ama daima ötekilerle dinamik bir etkileşim içinde… Bu alanlar arasındaki etki akımları daimi olarak her birini yeniden şekillendirir. Üstelik bu etkileşimlerin uyumlu olması için hiçbir neden yoktur."*

Kapitalist üretim tarzının ilişkisel faaliyet alanlarının hepsinde sermayenin mantığı ve çıkarları başrol oynar. Bu nedenle tarihsel gelişimi boyunca kapitalist üretim tarzının yüzey görünümünde her ne kadar değişimler yaşansa da genel mantığı ve eğilimleri değişmez, aynı kalır. Harvey "günümüzün ekonomi politiğini damgalayan bütün yüzeysel köpük ve buharlaşmanın, bütün parçalanma ve sarsıntıların altında bu temellerin ne ölçüde varlıklarını sürdürdüklerini görebilmek adına" Marx'ın kapitalist üretim tarzı çözümlemesine sadık kaldığını vurguladıktan sonra kapitalist üretim tarzının "değişmez unsurları ve ilişkilerini" genel olarak şu şekilde belirtir *(2012: 199-205)*. Harvey öncelikle kapitalizmin yüzünün büyümeye dönük olduğunu ve bu büyüme oranının düzenli bir biçimde olmasının ekonominin sağlığı için vazgeçilmez bir nitelik taşıdığını belirtir ve buna bağlı olarak büyümenin yokluğunu ise "kriz" olarak tanımlar. Bu nedenle Harvey'e göre, ortaya çıkabilecek toplumsal, politik, jeopolitik ve ekolojik sonuçlar ne olursa olsun üretimin, genişlemesi ve karın artması için kapitalizmin bir zemin yaratmak ve fiiliyatta bu sonuçlara ulaşmak zorundadır ("zorunluluk bir erdem halinde sunulduğu ölçüde, büyümenin hem kaçınılmaz hem de iyi bir şey olduğu iddiası kapitalizmin ideolojisinin köşe taşlarından biridir"). Çünkü karı mümkün kılan ve sermaye birikiminin sürdürülmesini sağlayanın büyümedir. İkinci olarak Harvey, kapitalistlerin karlarının artışını "canlı emeğin üretimde sömürülmesine dayandığını" belirtir. Ve ekler "bu, emek düşük ücret alır demek değildir; büyümenin, her zaman, emeğin yarattığı ile elde ettiği arasındaki farka dayandığı anlamına gelir. Bunun anlamı şudur: hem üretimde hem de piyasada emek üzerinde denetim kapitalizmin varlığını sürdürmesi için yaşamsal öneme sahiptir. Kısacası, kapitalizm sermaye ile emek arasında bir sınıf ilişkisi üzerinden yükselir. Emek üzerinde denetim kapitalist kar açısından bu derecede yaşamsal olduğuna göre, emek üzerinde denetim ve piyasa ücreti üzerindeki sınıf mücadelesi dinamiği de kapitalist gelişmenin seyri için hayati önem taşır." Son olarak kapitalizmin, teknolojik ve organizasyonel bakımdan zorunlu olarak dinamik olduğunu belirten Harvey, bu durumun kısmen, her bir kapitalistin en çok karı alma arayışı nedeni ile oluşan rekabet ortamının zorlayıcı yasalarından kaynaklandığını belirtir. Diğer taraftan Harvey'e göre, organizasyonel ve teknolojik değişim aynı zamanda, işgücü piyasalarında ve emek üzerinde denetim alanında her iki taraftan da verilen sınıf mücadelesinin dinamiğini etkilemek bakımından kilit bir rol oynar.

Görüldüğü üzere Harvey kapitalist üretim tarzının sermaye ve emek arasındaki bir sınıf ilişkisi üzerinden yükseldiğini, yüzünün büyümeye dönük olduğunu ve teknolojik ve organizasyonel bakımdan zorunlu olarak dinamik olduğunun altını çizmektedir. Bu unsurların biraz daha yakından incelenmesi çalışma alanımızın kapsamının belirginleştirilmesi ve sonraki bölümlerde temel sorgulama alanlarının alt yapısını oluşturabilmek açısından zorunludur.

Kapitalist üretim tarzı emek sermaye çelişkisiyle ve emeğin değil sermayenin hareket mantığıyla anlaşılabilir. Emeğin kendisi de bu harekete tabidir (Karahanoğulları, 2009: 57). Bu nedenle başlangıç noktası sermaye olmalıdır ve Marx sermayeyi, üretimin toplumsal bir ilişkisi olarak ele alır. Bilindiği gibi üretim ilişkileri, bir bütün halinde toplumsal ilişkiler denilen şeyi, toplumu ve özellikle belirli bir tarihsel gelişme aşamasındaki toplumu, özgün ayırt edici nitelikte bir toplumu oluşturur. Sermaye de kapitalist toplumun bir üretim ilişkisidir. Bağımsız bir toplumsal güç olarak, yani toplumun bir kesiminin gücü olarak varlığını sürdürerek ve çoğalarak, doğrudan canlı emek gücü karşılığında değişilmek yoluyla meydana gelen sermayenin, zorunlu bir önkoşulu çalışma yeteneğinden başka hiçbir şeye sahip bulunmayan bir sınıfın varlığıdır (Marx, 2012: 39-40).

Sermayenin emek gücünü, emek gücünün sermayeyi önvarsaydığını belirten Marx, birinin ötekinin koşulu olması itibariyle karşılıklı olarak birbirlerini yarattıklarını belirtir. Marx'a göre sermayedarlar (kapitalistler) sermaye ilişkisinin taşıyıcılarıdır. Bununla kastedilen, sermayenin insanlardan bağımsız bir kategori olduğu değildir. Tam tersine, sermaye insanlar arasında tarihsel olarak özgül, belirli bir üretim ilişkisidir. Varlığının tek nedeni de emek gücü ile ilişkisi içinde kendini büyütmek, yani artı değer ürettirmek ve bunu mülk edinmek, sonra da bu yeni değeri de sermaye haline getirmek, yani sermaye biriktirmektir (Savran, 2014b: 28-29). Öte yandan üretimin sürdürülmesini sağlayan araçlardan kopartılarak, bu araçlara yalnızca, emek güçlerini başkalarına satarak ulaşabilecek olan ve emek güçlerini elden çıkarmalarını engelleyen, serflik ya da kölelik gibi eski sınırlamalardan özgürleşmiş emek harcama potansiyeline sahip birey, bu sürece toplumsal koşulların kendisine, yaşamını sürdürebileceği başka hiçbir yol bırakmaması nedeni ile girer. Çalışmanın ikinci bölümünde sermaye ve emek gücü ayrıntılı olarak incelenecektir. Burada asıl olarak dikkat çekilmek istenen bu farklı insan topluluklarının üretim

alanında karşılıklı olarak birbiriyle girdiği maddi ilişkiler içinde belirlenen sınıfsal konumlarıdır. Genel olarak özetleyecek olursak, kişilerin verili bir üretim tarzı içindeki sınıfsal konumunu belirleyen temel unsur[2], üretim araçlarıyla kurulan ilişkidir. Bu yaklaşım, nesnel kategoriler olarak sınıfların tanımlanmasını mümkün kılar. Bu temel husus, üretim ilişkilerinin hukuksal ifadesi olan mülkiyet ilişkilerinde yansımasını bulur. Bu açıdan kapitalist toplumda üretim araçlarının özel mülkiyetine sahip bulunan kapitalist sınıfın karşısında, bu mülkiyetten yoksun işçi sınıfı yer alır (Çağlı, 2005: 25-26). Kapitalizm genelleşmiş meta üretim tarzı olarak söz konusu sahiplik ve yoksunluk ilişkisi temelinde yapılanır. Öte yandan, çeşitli insan gruplarının sınıfsal pozisyonlarını belirleyebilmek için, kapitalist üretim sürecini teknik bir süreç olarak değil, toplumsal bir iş bölümü sistemi olarak ele almak gerekir. Çünkü teknolojik değişime bağlı olarak sınıfın iç yapılanmasında, bileşimin de değişiklikler gerçekleşse de, kapitalist mülkiyet ilişkileri egemen olduğu sürece kapitalist sınıf ile işçi sınıfı, sınıf çıkarları uzlaşmayan iki temel sınıf olarak varlıklarını sürdüreceklerdir (Çağlı, 2005: 22).

Çalışmanın devamında kapitalistlerin karlarının kaynağının, canlı emeğin ya da işçi sınıfına mensup bireyin emek sürecinde sömürülmesine (yani emeğin ücret olarak, ürettiğinden daha azını alması) dayandığı ayrıntılı olarak gösterilecektir. Ancak bu noktada belirtmek gerekir ki, işçilerin emek sürecinde üstlendikleri farklı işlevler aralarında bölünmeler yaratabilir. Bazen bunlar sorumluluk, eğitim, gelir vb. gibi durumlardaki farklılıklara dayanan bölünmelerdir. Ama bu farklılıklar, üretim ve sömürü ilişkileriyle bağlantılı herhangi bir ölçüt bakımından sınıfsal bölünmeler olarak görülemez. Bu sınıflar arasındaki ideolojik bölünmenin onların kendi sınıfsal çıkarları açısından değil daha çok, onları ayrı tutmakta çıkarı bulunan sermayeden kaynaklanır (Wood, 2011: 67). Nitekim örgütlü işçi sınıfı dinamiği kapitalist gelişmenin seyri bakımından çok önemlidir. Örneğin, artı değer haddinin yani, ödenen emek ile ödenmeyen emek arasındaki oranın saptanması bakımından. Örgütlü işçi hareketinin yetkili merciler üzerindeki baskısı işgünü süresinin yasa

[2]Buradaki "temel unsur" kavramı, bazı birey ve grupların sınıf konumunun üretim araçlarının mülkiyeti üzerinden tanımlanmış birinci derecede sınıf konumlarının bir türevi olarak belirlendiği, yani ayrıntıya inildiğinde esas belirleyen dışında başka belirleyenlerin de olduğu anlamına gelir. Ancak çalışmanın kapsamı açısından bu tanım bizim için yeterlidir. Zira amacımız "sınıfları haritalamak" değildir. Ayrıntılı bilgi için bkz, Savran, S. 2014. Sınıfları Haritalamak: Sınıflar Birbirinden Nasıl Ayrılır? Marksizm ve Sınıflar, İstanbul: Yordam Kitap.

yoluyla sınırlandırılmasını sağlamıştır. Aynı baskı, çalışma koşullarının tümünü ilgilendiren konularda ve bu arada özellikle ücretler konusunda da önemli sonuçlar doğurabilmektedir (Denis, 1974: 452). Bu bakımdan Harvey'in belirttiği gibi hem üretimde hem de piyasada işçi sınıfı üzerindeki denetim kapitalizmin varlığını sürdürebilmesi için yaşamsal öneme sahiptir. Örnekleyecek olursak, sermayenin artı değer oranını yani her bir işçiden çekip aldığı değer miktarını arttırması özellikle ertelenemez bir ihtiyaç halini aldığı kriz koşullarında, sermaye işçi sınıfının geçmiş dönemde elde edilmiş bütün haklarına, kazanımlarına karşı hücuma geçerek denetim altına almaya çabalar. 1930'lu yıllarda bunun biçimi esas olarak faşizm olmuştur. 1970'ler ile başlayan uzun krizde ise kuralsızlaştırma, özelleştirme, sosyal hizmetlerin tırpanlanması, esnekleştirme, sendikasızlaştırma ve "küreselleşme" bu taarruzun aldığı yeni biçim olmuştur (Savran, 2013: 37).

Harvey ikinci olarak, kapitalizmin yüzünün büyümeye dönük olduğunun altını çizmişti. Karı mümkün kılan ve sermaye birikiminin sürdürülmesini sağlayan büyüme, kapitalist olarak işlev görmekte olan kişiye ait olan sermayenin genişletilmesidir. Genel olarak kullanım değeri üreten bir süreç iken, özel olarak sermayenin genişletilmesi karın yaratılması haline gelmiş emek süreci artık bir sermaye birikim süreci haline dönüşmüştür. Emeğin çalışma anlaşmasına toplumsal koşulların kendisine, hayatını kazanacağı başka hiçbir yol bırakmaması nedeniyle girdiğini daha önce belirtmiştik. Öte yandan kapitalist, genişletmeye çalıştığı bir birimlik sermayenin sahibidir ve bunu yapmak dolayısıyla kar elde edebilmek için de bu sermayenin bir parçasını ücrete dönüştürür. Ücret ise emek gücünün değeri olarak, en basit haliyle ifade edecek olursak, ortalamada emeğin kendini yeniden üretmesini sağlayan geçimlik ücrettir. Karda emeğin ürettiği toplam değerden, bu ücret payı düşüldükten sonra kapitalistin el koyduğu artı kısımdır ve değerin her iki kısmını yaratan da emektir. Öte yandan işçi sınıfı içindeki bazı emek kategorileri, kapitalistler tarafından sömürülerek karlılık yaratabiliyor olsa bile Marksist kuramın sermaye birikimini anlamaya yönelik temel soyutlaması olan artı değeri üretmemektedir (Karahanoğulları, 2009: 130-140). Sermaye birikimi dolayısıyla büyüme artı değerin yeniden sermayeye dönüştürülmesi olduğuna göre, bu hedefe ulaşabilmek için sermaye, kendisi için artı değer üretebilecek ve böylece sermaye birikimini yaratabilecek belli bir emek kategorisi ile kesintisiz olarak değişilmek

zorundadır. Burada kullanılan belli türde emek ile ifade edilmek istenen işçi sınıfı içindeki farklılaşmadır. Nitekim işçi sınıfına mensup her emek, sermayenin daha sonra inceleyeceğimiz döngüsel hareketinde aynı rolü oynamamaktadır. Bu nedenle en genel ifade ile sermaye için artı değer üreten emek ve sermayenin toplam devresi ve yeniden üretimi için gerekli olmakla birlikte artı değer üretmeyen emek tanımlamalarına karşılık gelen sermaye için üretken olan/olmayan emek ayrımı sermaye birikiminin önündeki engeller veya fırsatlar için belirleyicidir. Bu noktada özellikle altı çizilmelidir ki çalışmanın üçüncü bölümünde detaylandırılacak olan sermaye için üretken olan/olmayan emek ayrımı bu emek türlerini harcayan emek kategorileri arasında sınıf ayrımı bakımından hiçbir önem taşımaz. Yukarıda sınıf konumlarının üretim alanında karşılıklı olarak girişilen maddi ilişkiler içinde belirlendiğini görmüştük. Emek gücünü satan bireyin sermaye için üretken olup olmamasının bu bakımdan hiçbir önemi yoktur. Her ikisi de üretim araçlarından yoksun olduğu için emek güçlerini özel bir meta olarak satmak zorundadırlar. Onları işçi sınıfı kapsamına sokan da budur (Savran, 2014b: 44-45). Diğer bir ifadeyle, sınıfsal konumlanmaları belirlemede geçerli bir ölçüt sunmayan sermaye için üretken olan/olmayan emek ayrımı, yüzü büyümeye veya büyümenin yokluğu anlamında krize dönük kapitalist ekonominin hareket yönünün tespit edilebilmesi açısından son derece önemli bir ayrımdır.

Harvey son olarak, kapitalizmin teknolojik ve organizasyonel bakımdan zorunlu olarak dinamik olduğunun ve bu durumun kapitalistler arasında oluşan rekabet ortamının zorlayıcı yasaları ve işçi sınıfı üzerinde kurulmak istenen denetim bakımından önemli olduğunun altını çizmişti. Tarihsel gelişme içinde kapitalizmin doğası ve temel üretim ilişkileri aynı kalmakla birlikte, sermaye birikiminin koşulları, teknolojik temelleri, organizasyonel biçimleri, uluslar arası işbölümünün niteliği, işçi sınıfıyla sermaye arasındaki ilişkinin belirli yönleri önemli değişikliklere uğramıştır. Bu, kapitalizmin dinamik doğasının bir sonucudur, sermaye kendi üretiminin koşullarını sürekli değiştirir (Savran, 2009: 43). Bilindiği üzere kapitalist üretimin amacı ve itici gücü, üretimin artık değer miktarını olabildiğince arttırmaktır. Nitekim sermaye birikim süreci buna bağlıdır. Öte yandan sermaye kavramı çelişik bir kavramdır. Bir yanda "süreç halinde bulunan değer" olarak, sınır tanımadan kendini genişletmeye çalışan değer olarak sermaye; öte yanda bu gelişmenin sınırlı

temeli olan çalışan nüfus vardır (Bullock, Yaffe, 2009: 238). Bu bağlamda, sürekli birikim amacıyla hareket eden sermaye, kapitalist üretim koşullarında kısa sürede, var olan çalışan nüfusun sınırlarına dayandığı, yani normal işgününün fiziksel ve toplumsal sınırları bulunduğu için, mutlak artı değer üretiminden (işgününün uzatılması) nispi artı değer üretimine (toplumsal emek üretkenliğinin arttırılması yoluyla işgününün gerekli parçasının azaltılması) geçer. Kapitalizm, birim zaman başına aynı işçiden daha çok değer elde etmeye (belli bir zaman içinde emek harcamasının arttırılması) çalıştığından, emek yoğunluğunda bir artış genellikle bu değişime eşlik eder. Hem üretkenliğin arttırılması hem de daha büyük bir emek yoğunluğu, belli bir zaman içinde üretilen mal kütlesini çoğaltır. Dolayısıyla işgününün işçilerin ücretlerini üretmek için gerekli olan parçasını kısaltır. Emek yoğunluğunun artışının da fiziksel ve toplumsal sınırları olduğu için, gelişmiş kapitalist üretim koşullarında artı değeri arttırmaya elverişli başlıca yöntem, üretkenliği arttırmak yani teknik gelişmedir (Bullock, Yaffe, 2009: 236). Bu süreç aynı zamanda işçi sınıfının yapısında da değişimin yaşandığı bir süreçtir. Teknolojik gelişmelere bağlı olarak işçi sınıfının teknik bileşiminde, yani kafa ve kol emeğinin ağırlığında, sınıfın iç yapılanmasında, üretim dalları ile itibariyle dağılımında vasıf düzeyi ve çeşitlerinde değişim sürekli vardır. Bu anlamda işçi sınıfı teknik gereklere ve değişimlere bağlı olarak, tıpkı üretim araçlarının yenilendiği değiştiği gibi bir değişim geçirmektedir. Fakat öte yandan işçi sınıfının kapitalist toplum içindeki temel konumu, yani toplumsal işbölümünde kapitalist üretim ilişkileri içinde tuttuğu yer değişmemektedir (Çağlı, 2005: 40).

Kapitalist üretim tarzı, yukarıda belirlenmeye çalışılan, değişmez unsurları ve eğilimleri ile her şeyi kar açlığına ve sermaye mantığına tabi kılan ve bütün dünyayı hâkimiyeti altına almaya çalışan yapısıyla varlığını sürdürmektedir. Ne var ki, kapitalizm kendi tarihinde, üretim tarzı ve temeldeki ilişkiler aynı kalmakla birlikte, birbirinden farklı evrelerden geçerek gelişmiştir (Savran, 1998:7). Söz konusu evrelerin, genel olarak kapitalist üretim tarzının tarihsel gelişiminde yaşanan krizler ve bu krizler sonrasında geçmiş dönemin çelişkilerinin çözüme ulaştırılmasının ve sermaye birikiminin yeni bir temel üzerinde canlanmasının koşullarını hazırlayarak, teknolojik yenilenme ve emeğin üretkenliğini artıran yöntemlerin uygulamaya konduğu düzenlemelere gidilmesi yoluyla şekillendiği görülmektedir. İçinde

yaşadığımız dönem bu açıdan yeni bir evre olarak ele alınmaktadır. Hem bu evrenin özelliklerini hem de kapitalizmin tarihsellik boyutunu daha iyi kavrayabilmek açısından, kapitalizmi tarihsel süreçte yaşadığı büyük krizler üzerinden evrelere ayırarak genel olarak ele almak yararlı olacaktır.

Kapitalizmin tarihsel gelişiminde neredeyse yüzyılın sonuna kadar etkilerini hissettiren ilk büyük kriz 1873 krizidir. Bu kriz ile birlikte asıl dönüşüm, yeni üretim tekniklerinin hayata geçirilmesi, sermayenin yoğunlaşma ve merkezileşmesinin artması, sömürgeler ve nüfuz alanları üzerindeki paylaşım mücadelesinin şiddetlenmesi ve sermayenin uluslararasılaşmasının hızlanması ile gerçekleşmiştir. Bilim ve teknoloji kapitalizmin giderek daha fazla boyunduruğuna girmiş; buhar, demir ve sınırlı kimya bilgisine dayanan teknolojiden elektrik, petrol ve içten patlamalı motorlara doğru bir evrim gerçekleşmiştir. Kısacası, yüzyıl dönümüne doğru, kapitalizmin temel dinamikleri değişmese de, işleyişinde önemli dönüşümler ortaya çıkmıştır. Bu sürecin sermayenin uluslararasılaşmasını hızlandırdığı ve büyük kapitalist güçler arasında sonu dünya savaşına varacak mücadeleler dönemini açtığı söylenebilir (Yaman, 2006: 101-106).

Kapitalizmin tarihinde yaşanan ikinci büyük kriz 1929 yılında yaşanan krizdir. Bu krizin etkileri ve sonuçları 1870'lerde yaşanan krizden çok daha keskin ve yıkıcıdır. Bu kriz ile başlayan yeni evrede, kapitalizmin çelişkilerinden doğan büyük bir krizin hem insanlığı nasıl bir sefalete sürükleyebileceği, hem de kapitalizmin kendi temellerini nasıl sarsabileceği açıkça ortaya çıkmış, bu da savaş sonrasında uygulanacak Keynesçi ekonomi politikalarının benimsenmesi açısından uygun bir iklim oluşturmuştur. Kapitalist ülkelerde bu evrenin ekonomik gelişmesine damgasını vuran üç temel özellik vardır: devlet müdahalesi, sosyal devlet ve kamu sektörünün genişlemesi. Bu özellikler genellikle tek bir gelişmenin ortak ürünleri olarak görülür ve "Keynesçilik" terimiyle ifade edilen genel bir kavram altında toplanır. Bu yaklaşıma göre, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra üretimde yaygın hale gelen montaj hattına dayalı kitle üretimi (Fordizm), beraberinde bir kitle tüketimi gerektirdiği için, kapitalist devlet sermaye birikiminin çıkarları açısından tüketimi arttırma yolunda önlemler almak ihtiyacını hissetmiştir. Yüksek ve yükselen ücretler, sosyal devlet, talebi yüksek tutmaya yönelik Keynesçi devlet müdahalesi ve geniş bir kamu sektörü hep bu politikaların parçasıdır. Kısaca, Keynesçi politiklar esas olarak

devlet harcamalarının genişletilmesi ve kısılmasına yaslanan, kısa dönemli konjonktürel sarsıntıları yumuşatmaya yönelik politikalardır (Savran, 1998: 7-10).

Keynesyen politikalar 1970'li yılların başlarına kadar bütün dünyada egemenliğini sürdürmüş ve İkinci Dünya Savaşı'nın ardından yaklaşık yirmi yıl boyunca uzun bir genişleme dönemi ve dolayısıyla görece "krizsiz" bir dönem yaşanmıştır. 1960'ların sonlarına doğru sanayileşmiş ülkelerde kar hadleri düşmeye başlamış ve 1970'lerin ortalarında yüksek enflasyona eşlik eden durgunluk biçiminde çok daha şiddetli bir kriz patlak vermiştir (Yaman Öztürk, 2006: 115). Bu kriz ile birlikte kapitalist üretim tarzı içinde yaşamakta olduğumuz evresine adım atmıştır.

1970'li yılların krizi, kapitalist ekonominin gelişiminin veya sermaye birikim sürecinin önündeki, kendinden önceki dönemin özelliklerinden kaynaklanan engellerin ortadan kaldırılmasına yönelik çeşitli boyutlardaki değişimleri de beraberinde getirmiştir. 1970'lerden günümüze ulaşan kapitalist evreyi irdeleyip, bu dönemin farklı veya benzer yönlerine dikkat çeken birçok bakış açısı mevcuttur. Bu konuya çalışmanın üçüncü bölümünde dönülecektir. Bu noktada 1970 sonrası dönemde yaşanan belli başlı değişimleri ele almak yeterli olacaktır. Bu evreye ilişkin, ilk olarak Kumar'ın dikkat çektiği farklılaşmaları ele alacak olursak, Kumar bu dönemde kapitalizmin erişiminin tüm küreyi kapsayacak şekilde genişlediğini ve kapitalist mantığın yaşam alanlarının hemen her kesimine sokulduğunun altını çizmektedir. Kumar'a göre kapitalist ekonominin yüzyılın geride bıraktığımız son çeyreğinde, tüm dünyada görülen gelişmelere ilişkin olağanüstü canlılık, kuşbakışı bir araştırma ile bile ortaya konabilecektir. Kumar bu durumu aşağıdaki gibi belirtmektedir.

"Kapitalizmin erişimi bu dönemde tüm küreyi kapsayacak şekilde genişledi. Kapitalizm batı toplumlarının hayatına önceleri olduğundan daha derinlemesine nüfuz etmiş, daha önceleri kamusal, ticari olmayan dünyaya tahsis edilmiş olan politika, kültür ve refah uygulamaları alanlarına girmeye başlamıştır. Sağlık hizmetleri, refah uygulamaları, polis ve hapishane hizmetlerinin yanı sıra eğitim, yayıncılık ve sanatlar da kapitalizmin nefesini enselerinde hissetmiştir. Bazı örneklerde hükümetin kendi bürokratik kuruluşları bile pazara açılmıştır. Kapitalizm, bireysel hayatın en kişisel en mahrem alanlarında da işgal edilmeye uygun taze bölgeler buldu. Tüketimcilik bedensel ve cinsel ilgilere dâhil oldu;

reklamcılık kimlik ve kişisel güvenliğe ilişkin yeni endişelerin farkına varmamızı sağlamaya ve her ihtiyacımızı tatmin edecek, her korkumuzu yatıştıracak mal ve hizmetlerin hazır beklediğinden emin olmamızı sağlamaya çalıştı. Kapitalizm "yaşam alanı"nın her kesiminde metalaşma ve tüketimciliğin yeni biçimlerine elverişli malzemeler buldu" (Kumar, 2013: 226).

Yaşanan değişimleri inceleyen diğer bir düşünür ise David Harvey'dir. Harvey (1993: 85-89) , 1973-75 krizinden sonra, kapitalist ekonomilerin, düşük büyüme oranları, yüksek işsizlik ve enflasyon ve ABD'nin egemenliğinin kırılmasıyla belirlenmiş zor bir yeniden ayarlanmalar ve yeniden yapılanmalar dönemine girdiğini belirtir. Harvey, karlar üzerindeki baskılara tepki olarak, şirketlerin yoğun bir teknolojik değişme, üretim tekniklerinin yeniden organize edilmesi, finansal yeniden yapılanma, ürün buluşu ve kültür ve imge üretimine kitlesel yayılmayı içeren bir uyum sürecinin yanına başka bir boyutu coğrafi işbölümündeki değişmeyi de ekler. Harvey, 1970'ler ile başlayan bu yeni dönemde yaşanan değişikliklerinin doğası ile ilgili tartışmaların "esneklik" düşüncesine yakınlaştığını vurgulayarak esneklik kavramını dört farklı tipe ya da seviyeye ayırmaktadır. Bunlardan birincisi, emek süreciyle ilgili olan esnekliktir (emek sürecinde işgücünün esnek kullanımı; örneğin, bir işçinin çok sayıda görevinin olması). İkinci düzey, işgücü piyasalarındaki esnekliktir. Bu taşeron ve part-time çalışmanın ve talepteki mevsimlik veya diğer dalgalanmalarla karşılaşan işgücünün bir sektörden diğerine hızla yeniden yerleşebilmesini sağlayan çok çeşitli araçların da çoğalması demektir. Üçüncü düzey esnekliğin merkezinde devlet politikaları vardır. Bu düzey esneklikte, devletin değişimlere engel olabilecek kurumlara (sendikalar gibi) yaptığı desteğin azalması, özelleştirme ve/veya düzenlemenin azaltılması gibi devlet eylemleri ile sermayenin bir sektörden diğerine daha rahat akması ve böylece rekabetçi gücün artmasına katkının sağlanabileceği vurgulanmaktadır. Esnekliğin dördüncü boyutu, bir taraftan haberleşme, evde çalışma ve farklı büro işlevlerin ayrılması gibi bölgesel olandan, diğer taraftan parça üretimin ve hatta son montaj süreçlerinin dünyanın dört bir tarafına dağılmasına kadar çeşitlilik gösteren coğrafi hareketliliktir.

Yaşanan bu yeni dönemin kapitalizmin genişlemesi ve yenilenmesi ile bağlantılı olduğunu belirten Manuel Castells de benzer düşünceleri savunur. Castells, 1970'li yılların başları itibari ile Keynesçi kapitalist büyüme modelinin kendi iç

sınırlılıklarına çarptığını ve oluşan kriz ortamında, hükümetler ve şirketlerin kararlı bir çabayla yeniden yapılanma sürecine adım attıklarını belirtir. Castells bu yeniden yapılanma sürecinde hem kurumlarda hem de şirketlerin yönetimi düzeyinde gerçekleştirilen bir dizi reformun dört temel amacı olduğunun altını çizer (2013: 23). Bunlar;

"Sermaye-emek ilişkilerinde kar arayan kapitalist mantığı derinleştirmek; emek ile sermayenin üretkenliğini güçlendirmek. Ürünü, dolaşımı ve pazarı küreselleştirmek, her yerde en avantajlı koşullarla kar etme fırsatından yararlanmak. Üretkenlik artışı ve ulusal ekonomilerin rekabet gücünün sağlamlaştırılması için genelde sosyal güvenlikle kamu çıkarına yönelik düzenlemeler aleyhine devletin desteğini sağlamaktır."

Castells, yirminci yüzyılın son çeyreği ile dünya çapında ortaya çıkan bu yeni ekonominin ayırt edici özelliklerini tanımlamak, bu özellikler arasındaki benzeşmeyi ortaya koymak amacıyla, bu ekonomiyi "enformasyonel", "küresel" ve "ağ örgütlenmesine" dayalı olarak nitelediğini vurgulayarak şu şekilde devam eder;

"Enformasyoneldir, çünkü bu ekonomide birimlerin ya da ajanların (şirketler olsun, bölgeler olsun, ülkeler olsun) üretkenliği, rekabet gücü temelde verimli bir biçimde bilgiye dayalı enformasyon üretme, işleme ve uygulama kapasitelerine dayalıdır. Küreseldir, çünkü üretimin, tüketimin ve dolaşımın bileşenleri (sermaye, emek, hammadde, yönetim, enformasyon, teknoloji, piyasalar) kadar kilit faaliyetleri de ya doğrudan ya da ekonomik ajanlar arasındaki bir bağlantılar ağı üzerinden küresel bir ölçekte örgütlenmiştir. Ağ örgütlenmesine dayalıdır, çünkü yeni tarihsel koşullarda, üretim küresel bir girişim ağları arasındaki etkileşim ağı üzerinden gerçekleşir, rekabet burada yaşanır" (Castells, 2013: 99).

Diğer taraftan M. Hardt ve A. Negri, ekonomik paradigmaların, ortaçağdan itibaren, her biri ekonominin başat sektörünü tanımlayan üç ayrı uğraktan geçtiğini belirtir. Hardt ve Negri'ye göre içinde yaşadığımız toplum bu uğrakların üçüncüsünü temsil eder.

> *"Birinci paradigmada, tarım ve hammadde çıkarılması ekonomiye hâkimdir. İkincide, endüstri ve dayanaklı mallar üretimi ayrıcalıklı konumu işgal eder. Şu anda sürmekte olan üçüncü paradigma da ise, hizmet sağlama ve*

enformasyonun manipülasyonu ekonomik üretimin en önemli unsurudur. Dolayısıyla hâkimiyet önce birinci, sonra ikinci ve ardından üçüncü üretim tarzına geçer. Ekonomik modernleşme birinci paradigmadan ikinciye, tarımın hâkimiyetinden endüstri hâkimiyetine geçişi içerir. Modernleşme endüstrileşme demektir. Biz ikinci paradigmadan üçüncüye, endüstrinin hâkimiyetinden hizmetler ve enformasyon hâkimiyetine geçişe bir ekonomik postmodernleşme, daha doğrusu enformatikleşme süreci adını verebiliriz" (Hardt ve Negri, 2012: 286).

Görüldüğü üzere, 1970 sonrası dönemi inceleyen düşünürler, kapitalist ekonominin etki alanının genişlemesi, kapitalist şirketlerde yaşanan yoğun teknolojik değişim, üretim tekniklerinin yeniden organize edilmesi, farklı düzeylerde ortaya çıkan esneklik uygulamaları, devlet politikalarında yaşanan değişimler ile kapitalist yatırımların yöneldiği sektörel değişimler gibi birçok farklılaşmaya dikkat çekmektedirler. Kapitalist üretim tarzında yaşanan bu değişimler, kuşkusuz çalışmanın temel sorgulama alanını da etki edecek değişimlerdir.

Çalışmanın bu kısmında, toplumsal evrim sürecinde geçici bir aşamayı temsil eden kapitalist üretim tarzının genel çerçevesini oluşturma denemesi yapılmıştır. Bu doğrultuda öncelikle bu üretim tarzının temel faaliyet alanları ile temel unsur ve ilişkileri aracılığıyla genel mantık ve eğilimleri belirlenmeye çalışılmıştır. Daha sonra kapitalist üretim tarzını kendi tarihinde ortaya çıkan krizler üzerinden dönemselleştirerek tarihsel gelişimi genel olarak incelenmiştir. Takip eden bölümlerde ilk olarak, yukarıda birçok defa sözü edilen sermaye, emek gücü ve kapitalist üretim tarzının temel ilişkisi olan sermaye-emek gücü mübadele ilişkisinden doğan artı değer ayrıntıları olarak ele alınacaktır. Böylece günümüzde hayatın hemen her alanında "nefesini ensemizde hissettiğimiz" sermayenin mantığı ve işleyişi derinlemesine incelenirken, kapitalist büyümenin ve sermaye birikiminin kaynağı olarak artı değer açıklanmış olacaktır. Çalışmanın bu şekilde ilerlemesi bir açıdan zorunluluktur. Nitekim sermayenin işleyişi veya artı değer incelenmeden temel sorgulama alanımızı ele almak mümkün değildir. İkinci olarak, kapitalist üretim tarzının yukarıda sözü edilen temel faaliyet alanlarından olan teknolojiler ve organizasyonel biçimler ile üretim ve emek süreçleri, tarihsel olarak incelenecektir.

Daha önce de belirttiğimiz gibi bu alanlarda ortaya çıkan değişim veya gelişimler çalışmanın temel sorgulama alanını etkileyen değişimlerdir.

2.2. Sermaye-Emek Gücü Mübadelesi

Marx, kapitalist toplumun en temel indirgenemez ilişkilerini ele alırken bu toplumun üretim tarzını, diğer tüm toplumların üretim tarzlarından ayıran temel özgül niteliği olarak üretimin tümüyle mübadele çerçevesinde gerçekleşmesi şeklinde belirlemektedir. Mübadelenin incelenmesine tanınan bu öncelik, Marx'ın başlangıç noktasını da belirler. En genel anlamıyla mübadele için üretilen ürün anlamını taşıyan meta, kapitalizmin tahlilinde kalkış noktasını oluşturur. Metalar dünyasının tahlili ile kapitalist üretim tarzının özgüllüğü keşfedilir. Bu keşifte elde edilen temel ve kapitalizme özgü sonuç: özel bir mübadele türüdür (Savran, 2012: 100-110). Bu mübadele sermayenin, emek gücü ile giriştiği mübadeledir. Ancak Marx'ın belirttiği gibi*"doğa, bir yanda para ya da meta sahibi, öte yanda emek gücünden başka bir şeyi olmayan insanlar üretmemektedir (2011a: 172)",* bu ilişkinin biyolojik bir temeli olmadığı gibi, insanlık tarihi boyunca yaşanan dönemlerin hepsi için ortak bir toplumsal ilişki niteliğinde de değildir. Böyle bir ilişkinin oluşması için tarihsel süreçte bir dizi koşulun gerçekleşmesi gerekmektedir. Bu koşulların incelenmesi çalışmamızın kapsamını aşacaktır. Bu nedenle çalışmamız daha çok bu koşulların gerçekleştiğini varsayıp, sermaye ve emek-gücü kavramları ile bu ikisi arasındaki ilişki sonucu doğan artı değer üzerine odaklanacaktır.

2.2.1. Sermaye

Kapitalist olarak adlandırdığımız bütün toplumların devindirici gücü olarak sermaye, basit bir ilişki değil bir süreçtir ve bu sürecin değişik uğraklarında sermaye olmayı sürdürür. Dolayısıyla sermaye duran bir şey olarak değil, ancak bir hareket olarak anlaşılabilir (Marx, 2013b: 170). Sermaye toplam hareketi süresince kendisini üretebilmek ve yeniden üretebilmek için, biçimsel olarak değiştiği çeşitli aşamalardan geçmektedir. Marx (2011b: 33), sermayenin toplam hareketini üç aşamaya ayırarak bu aşamaları şu şekilde belirtir:

"birinci aşama: kapitalist, meta ve emek pazarında alıcı olarak ortaya çıkar; parası metalara dönüşür, ya da P-M (Para-Meta) dolaşımından geçer.

İkinci aşama: satın alınan metaların kapitalist tarafından üretken tüketimi. Burada, o, kapitalist meta üreticisi olarak hareket eder, sermayesi üretim sürecinden geçer. Sonuç, üretimine giren öğelerden daha fazla değer taşıyan bir metadır.

Üçüncü aşama: kapitalist, pazara satıcı olarak geri döner; metaları paraya dönüşür ya da bunlar M'-P' dolaşımı hareketinden geçer."

Sermaye toplam hareketinde, birbirine bağlı ve bağımlı söz konusu aşamaları boyunca, biçim değişikliklerine uğrayarak, toplam hareketini genişlemiş olarak ve bu sürece yeniden başlamak üzere sonlandırır. Sermayenin toplam hareketinde bu aşamalardan ikisi dolaşım alanına biri ise üretim alanına aittir. Marx'ın birçok defa vurguladığı gibi *sermayenin devreler içerisindeki hareketi dolaşım ve üretimin birliğidir.* Sermayenin dolaşım evrelerinde büründüğü iki biçimden ilkini Marx, "para sermaye", ikincisini ise "meta sermaye" olarak adlandırırken, sermayenin üretim aşamasına ilişkin biçimini de "üretken sermaye" olarak adlandırmaktadır. Sermayenin genişleyebilmesi ve dolayısıyla varlığını devam ettirebilmesi için bu üç aşamanın gerçekleşmiş olması zorunludur.

"*Sermaye devresini normal olarak, ancak, çeşitli evreleri kesintisiz birbirine geçtiği sürece belirlemiş olur. Eğer sermaye, ilk P-M evresinde kalırsa, para sermaye, para yığmanın katı biçimini alır; eğer üretim evresinde durursa, üretim araçları bir yanda işlemeden öylece yatar, öte yanda da emek gücü kullanılmadan kalır; yok eğer sermaye son evresi M'-P' öteye geçemezse satılmamış metalar yığın halinde birikir ve dolaşımın akışı tıkanır."*

Marx, sermayenin, para sermaye, üretken sermaye ve meta sermaye halindeki üç biçiminin, sermayenin toplam hareketinde bir çıkış, bir geçiş ve dönüş noktası olarak görülmesi gerektiğini belirtir. Çünkü toplam süreç kendisini bu üç aşamanın bir birliği olarak ortaya koymaktadır. Diğer bir ifadeyle dolaşım süreci, üretim sürecinin, üretim süreci, dolaşım sürecinin bir aracısı olarak ortaya çıkar. Bu durumu daha açık hale getirebilmek için şimdi bu aşamaları daha yakından inceleyelim.

Sermayenin bu sürece ilk önce para biçiminde katıldığını belirten Marx, bundan dolayı ilk önce paranın doğum yeri olan dolaşım sürecini incelemektedir. Sermayenin, para sermaye biçimine büründüğü ilk dolaşım alanı, bir para tutarının bir meta tutarına çevrilmesini temsil ettiğini belirten Marx, bu durumu daha önce de

belirtildiği gibi şu şekilde formüle eder: P-M. Burada öncelikle vurgulamak gerekir ki, sermayenin bu ilk hareketi yani para sermayenin, metalar ile mübadele hareketi, "metaların basit dolaşımından" farklıdır. Metaların basit dolaşımı olarak adlandırılan, meta üretiminin temel özelliğinin yani üreticilerin doğrudan doğruya kendi gereksinimlerini karşılamak için değil, mübadele amacı üretimin sonucudur. Bu tarz üretim doğrultusunda, her üretici ürününü pazara götürerek satar. Bu satış sonucunda bu ürünün toplumsal olarak belirlenen değeri üzerinden bir miktar para elde eder. Daha sonra bu parayı kendi gereksinimlerini karşılamak üzere, diğer üreticiler tarafından üretilmiş olan başka ürünleri alabilmek için harcar. Bu süreç Marx (2011a: 150-158) tarafından şu şekilde formüle edilmektedir: M-P-M. Fakat bizim ele aldığımız P-M süreci, metaların basit dolaşımından farklı olarak, para sermayenin metalar ile giriştiği mübadele türüdür. Marx (2011b:34), metaların bu genel dolaşım hareketini, aynı zamanda bireysel bir sermayenin bağımsız dolaşımında işlevsel bakımdan belirli hale getiren şeyin esas olarak, bu hareketin biçiminin değil, onun maddi içeriğinin yani, para ile yer değiştiren metaların özgül kullanım niteliğinden doğduğunu belirtir. Bu metalar bir yandan üretim araçlarıdır, öte yandan kendine özgü nitelikleri ile emek gücüdür. Para sermaye söz konusu metalar ile mübadele etkinliğini tamamlaması ile artık, onun denetimi gözetimi ve yönlendirici otoritesi altında, sahip olduğu emek süreci öğelerin değerinden daha büyük değerde nesneleri gerçekleştirebilecek etmenlere sahip olacaktır. Bu durum sermayenin toplam hareketini birinci aşamadan ikinci aşamaya taşırken, para sermaye de üretken sermayeye dönüşmektedir.

Marx para sermayenin, üretken sermayeye dönüşmesi ile sermayenin dolaşımına bir süre ara vererek tüketime yani üretken tüketime girmek zorunda olduğunu ve sermayenin üretken sermaye aşamasından, ilk aşamada yatırılan para sermayeden, daha büyük bir değerde çıktığını belirtir. Sonuçta ikinci aşamayı birinci aşamaya ekleyerek, P-M…R*…M' formülünü elde eder. Burada noktalar, dolaşım sürecinin kesintiye uğradığını, R* üretken sermayeyi, M' ise birinci aşamada mübadeleye konu olan metaların artı değer ile artmış olduğunu ifade etmektedir. Söz konusu artış daha öncede belirttiğimiz gibi, birinci aşamada para sermayenin mübadele edildiği metaların özgül kullanım niteliğinden ileri gelmektedir. Marx, üretken sermayeyi oluşturan bu metaları artı değer üretme sırasında büründükleri farklı roller nedeni ile

değişmeyen ve değişen sermaye olarak adlandırır. Üretken sermayenin, üretim araçları ile emeğin üzerinde çalıştığı nesnelerin bütününü ifade eden ve süreç içinde sahip olduğunun ötesinde bir değer yaratmayan değişmeyen kısmından farklı olarak, değişen sermaye, artı değer üreten ve emek gücünü temsil eden kısmıdır.

Bu aşamayla birlikte ya da üretken sermaye aşamasınca, sermaye, değişen sermaye aracılığıyla yaratılan artı değer oranınca genişleyerek üçüncü aşamaya geçmekte ve meta sermaye halini almaktadır. Marx, üçüncü aşamada meta sermayenin işlevinin, diğer bütün metaların işlevi ile aynı olduğunu belirtir. Yani, satılmak, kendini paraya dönüştürmek veya M-P dolaşım aşamasından geçmek. Metalar piyasada satılır satılmaz, tüm süreç başlangıç noktasına geri döner. Sermaye, çekilip alınmış artı değer oranı kadar genişleyerek tekrar para sermayeye dönüşür ve böylece hareketine yeniden başlamak üzere hazır hale gelir. Marx, (2011b: 47) sermayenin bu dairesel hareketinde, sonuçta, P-M…R*…M'-P' formülünü elde eder. Altını çizmek gerekir ki, meta sermaye, ne ürün yaratıcısı ne de değer yaratıcısı olarak hareket etmektedir. Meta sermayenin, pazardan metaları ile aracılığıyla, ilk aşamada sürülenden daha büyük bir değeri geri almasının nedeni, yalnızca pazardan ilk kez çektiğinden daha fazla bir meta değeri oraya sürmesinden kaynaklanır ve bu kaynağı yaratan, sermayenin, üretken sermaye aşaması süresince kullanılan emek gücü metasıdır. Bu nedenle çalışmamız emek gücü metası ile bu metanın kullanımı ile elde edilen değer artışını inceleyerek devam edecektir.

2.2.2. Emek Gücü

Marx kapitalist üretim tarzında, tüm metalar dünyasını, iki büyük kategoriye ayrır. Bir yanda emek-gücü; öte yanda emek-gücünden farklı olarak metalar(Marx, 2013c: 154). Emek gücüne bu özgüllüğünü veren emek gücünün kullanımının artı değer yaratmasıdır. Engels, Karl Marx'ın *Ücretli Emek ve Sermaye*[3] adlı yapıtının sunuş kısmında emek gücünün bu özgüllüğünü şu şekilde belirtir;

> *"Kapitalist toplumda, emek-gücü bütün öteki metalar gibi bir metadır, ama gene de, tamamıyla kendine özgü bir meta. Yani, değer yaratan bir güç, bir değer kaynağı olmak ve gerçekten de, uygun bir biçimde kullanıldığında,*

[3] Karl Marx, Ücretli Emek ve Sermaye – Ücret Fiyat Kar, Sol Yayınları, Ankara 2012, sf. 23

kendisinde olandan daha fazlasını yaratan bir değer kaynağı olmak gibi kendine özgü bir niteliği vardır."

Marx, emek gücü kavramından insanın kendisinde bulunan ve hangi türden olursa olsun bir kullanım-değeri üretirken harcadığı zihinsel ve fiziksel yetilerin toplamı anlaşılması gerektiğini belirtmektedir. Kapitalist üretim tarzı ise bir kimsenin bu yetilerini yani potansiyel emek harcama kapasitesini, emek gücü adı altında bir meta olarak satmasına dayanır (Marx, 2011a: 171). Öte yandan Marx emeğin her zaman bir meta özelliğinde olmadığını, emeğin, emek gücü metasına dönüşümünün, insanlık tarihinde emeğin aldığı çeşitli biçimlerden farklı olarak kapitalist toplumda gerçekleştiğinin altını çizmekte ve bu farklılaşmayı şu şekilde örneklendirmektedir:

"Emek, her zaman ücretli emek, yani 'özgür' emek olmamıştır. Köle kendi emek-gücünü köle sahibine satmıyordu, nasıl ki öküz de yaptığı hizmeti köylüye satmazsa. Köle, efendisine emek-gücü ile birlikte, bir defada ve tümden satılır. Köle, bir efendinin elinden ötekinin eline geçebilen bir metadır. Kendisi bir metadır, ama emek-gücü onun kendi metası değildir. Serf, emek-gücünün yalnız bir bölümünü satar. Toprak sahibinden bir ücret almaz; daha çok o, kendisi, toprak sahibine bir haraç öder. Serf toprağa aittir ve topraktan elde edilenleri toprağın sahibine teslim eder. Özgür işçi tersine kendisini satar ve hem de parça parça"(Marx, 2012: 30).

Kapitalist üretim tarzına özgü olan sermaye-emek gücü mübadelesinin gerçekleşebilmesi için öncelikle kapitalistin, satışa sunulmuş emek gücü özelliği taşıyan bir metaı pazarda bulması gerektiğini belirten Marx, öte yandan, emek gücü sahibinin bu özel metasını pazarda satışa sunması için çeşitli koşulların yerine getirilmiş olması gerektiğini de vurgular. Bu koşullardan ilkini ise şu şekilde açıklar;

"Emek gücünü bir meta olarak satışa sunabilmesi için bu kimsenin, kendi emek gücü üzerinde tasarrufta bulunabilmesi, emek kapasitesinin, yani kendi kişiliğinin kayıtsız şartsız sahibi olması gerekir. Ayrıca bu ilişkinin sürekli olabilmesi için, emek gücü sahibinin, bunu, yalnızca, belirli bir süre için satması gereklidir, çünkü eğer onu toptan ve süresiz satacak olursa, kendini satmış, kendini özgür bir insan olmaktan çıkarıp köle, meta sahibi olmaktan çıkartıp meta haline dönüştürmüş olur" (Marx, 2011a: 170).

Burada dikkat edilmesi gereken emek gücü sahibinin emeğini değil emek harcama kapasitesini, üretim yapma kapasitesini, yani emek gücünü belirli bir zaman için satacak olmasıdır. Marx öteki koşulu ise şu şekilde belirtir; *"Emekçi, kendi emeğinin gerçekleştirdiği metaları satacak durumda olmayıp, kendi benliğinde var olan emek-gücünü bir meta olarak satışa sunmak zorunda kalmalıdır" (Marx, 2011a: 171).*

Marx'a göre, bu koşulların gerçekleşmesi ile bir mübadele ilişkisinin iki tarafı olan emek gücü sahibi ile para sahibi eşit ve özgür olarak pazarda temasa geçerler.[4] Emek gücü sahibi satıcı, para sahibi alıcıdır. Marx, emek gücü açısından bu sürecin basit meta dolaşımının başlangıcı olduğunu, satacak başka hiçbir metası olmadığı için veya emeğini gerçekleştirebilecek üretim araçlarından yoksun olduğu için, emek gücü sahibi, kendisi için kullanım değeri taşımayan metasını kendi iradesiyle satıp, mübadele sonucunda elde edeceği para ile de gereksinimlerini gidermek istediğini belirtir. Mübadele ilişkisinin öteki tarafı olan para sahibi ise bu sürecin sonunda emek gücü metasının kullanım değerini elde edecektir. Bu durumda Marx, emek gücü metasınında, tüm diğer metalarda olduğu gibi bir değere sahip olduğunun altını çizmektedir. Emek gücünün değeri ise *" her metada olduğu gibi, bu özel nesnenin üretimi dolayısıyla yeniden üretimi için gerekli emek zamanı ile belirlenir. Emek-gücü, yalnızca, bir kapasite ya da canlı bireyin gücü olarak vardır. Bunun sonucu olarak, emek-gücünün üretimi, bu bireyin varlığını öngörür. Emek-gücünün değeri belli bir ülkeye, belli bir döneme, emek gücünün hüner ve becerisine göre değişse de pratik olarak bu değeri belirleyen, işçinin bir işçi olarak üretimidir" (Marx, 2011a: (174-175).*

Emek gücü sahibi için mübadele değeri taşıyan bu süreç, kapitalist için satın alacağı metasının kullanabilmesi yani kullanım değeri elde edebilmesinin koşuludur

[4] Marx bu süreci kinayeli bir dille şu şekilde nitelendirir: " Burada egemen olan yalnızca, özgürlük, eşitlik, mülkiyet ve Bentham'dır. Özgürlüktür çünkü mübadelenin iki tarafı da kendi serbest iradeleri altındadır. Eşitliktir çünkü birbirleri ile basit meta sahipleri olarak ilişki içine girerler, eşdeğeri eşdeğer ile değişirler. Mülkiyettir, çünkü taraflar, kendi malı olan şeyler üzerinde tasarrufta bulunur. Ve Bentham'dır, çünkü her iki taraf da yalnız kendisini düşünür. Bunları bir araya getiren ve ilişki içine sokan tek güç, bencillik, kazanç ve özel kişisel çıkardır." (Marx, 2011a: 178) Kapitalist üretimde, çalışma ilişkilerinin, hukuksal olarak özgür ve eşit tarafların karşı karşıya gelerek bağıtladıkları sözleşmesel koşullara göre belirlenmesinin yalnızca biçimsel bir görünümden ibaret olduğunu, tarafların emek piyasasında alıcı ve satıcı olarak karşı karşıya geldikleri andaki biçimsel eşitliğin emek sürecinde tümden kaybolduğunu ve gerçekte işverenin hâkimiyetine dayalı bir çalışma ilişkisi düzeninin geçerli olduğunu, Marx (2011a) ayrıntılı olarak göstermektedir.

ve bu koşulun gerçekleşmesi Marx'ın inceleme alanını da dolaşım alanından üretim alanına çevirmektedir.

2.2.3. Artı Değer

Marx kapitalistin, pazarda satın aldığı emek gücü metasının kullanım değerini de böylelikle elde etmiş bulunduğunu ve metasını sonuna kadar kullanmak isteyeceğini belirtir. Emek gücünün kullanımı ise artı değer yaratmaktadır. Kapitalist pazarda emek süreci için gerekli bütün öğeleri, üretim araçlarını ve hammaddeleri ve emek gücünü satın aldıktan sonra bu öğeleri üretim sürecinde bir araya getirir ve emek gücü üretim araçları ve hammadde ile üretime başlar. Bu üretim sürecinin sermaye açısından sonucu Marx göre, ne basit bir üründür (kullanım değeridir) ne bir metadır, yani belirli bir değişim değeri olan bir kullanım değeridir. *"Üretim sürecinin sonucu, ürünü, sermaye için artı değer yaratılmasıdır ve dolayısıyla paranın ya da metanın fiilen sermayeye dönüşümüdür – para ya da meta, üretim sürecinden önce ise yalnızca niyet, öz, yazgıları olarak sermayedirler. Üretim sürecinde, satın alınandan daha fazla emek emilir. Bu emme, üretim sürecinde tamamlanan, başkasının ödenmemiş emeğini sahiplenme, kapitalist üretim sürecinin doğrudan amacıdır. Çünkü sermayenin sermaye olarak üretmek istediği ne bireysel tüketim için doğrudan bir kullanım değeri, ne de önce paraya ve ondan sonra kullanım değerine dönüştürülecek bir metadır. Sermayenin amacı zenginlik birikimi, değerin değerlenmesi, artmasıdır. Ve sermaye, kapitalist üretim sürecinin bu özgül ürününü yalnızca emekle değişime girerek başarır" (Marx, 2013c: 361).*

Marx, sermaye – emek gücü mübadelesinin sonucu olarak artı değeri, emek gücünün belirli bir iş gününde yarattığı toplam değerin bir kısmı olarak ele alır. Bir iş gününü, emek gücünün yarattığı değer açısından iki bölüme ayıran Marx, "gerekli emek zamanı" olarak nitelendirdiği ve hem emek gücü metasının değerinin karşılığı olan hem de emek gücü sahibinin dolaylı yoldan ihtiyaçlarını giderebileceği parayı elde ettiği üretim sürecini işgünün birinci kısmı olarak belirtir. İşgünün ikinci kısmı ise gerekli emek zamanı üzerine eklenmiş, Marx'ın "artı emek zamanı" olarak adlandırdığı kısmıdır. Sermaye için artı değerin üretildiği bu kısım olmazsa olmazdır. Çünkü üretim gerekli emek zamanı sonunda durdurulursa, işçi sadece kendisine mübadele sırasında ödenmiş olan değer büyüklüğünü üretmiş olacaktır kapitalist için:

bu durumda artık değer çıkmaz ortaya. Bu ise sermayenin varlık nedenine de, sermayenin ücretli emek ile giriştiği mübadelenin tüm anlamını da ortadan kaldırır. Dolayısıyla sermayenin mantığı, üretimin, gerekli emekten fazla bir emeğin artık emeğin harcanacağı bir noktaya kadar sürdürülmesini gerektirir. Kısacası artık değer, bir artık emeğin harcanmasından doğar; üretim sürecinin sermayenin egemenliği altına girmesinin bir sonucudur (Savran, 2012: 116).

Artı değerin büyüklüğünün kapitalist açısından önemi açıktır. Tek yaşam dürtüsü artı değerin miktarını azami sınıra çıkarmak olan kapitalist bu dürtü doğrultusunda hareket edecektir. Artı değer oranı ise eğer emeğin üretkenliği ile normal yoğunluğu belirli ise ancak iş gününün fiilen uzatılması ile yükseltilebilir. Öte yandan, iş gününün uzunluğu belli ise, bu yükseliş, ancak işgününü oluşturan kısımların, yani gerekli-emek ile artı-emeğin nispi büyüklüklerinde bir değişiklik yapmakla sağlanabilir. Burada, eğer ücretler, emek gücünün değerinin altına düşmüyorsa, ya emeğin üretkenliğinde, ya da yoğunluğunda bir değişme olmasını gerektirir (Marx, 2011a: 486). Marx, işgünün uzatılması ile üretilen artı değeri "mutlak artı değer", gerekli emek zamanının kısaltılması ve bunun sonucunda işgününün iki kısmının uzunluklarındaki değişiklikten doğan artı değeri "nispi artı değer" olarak adlandırmaktadır.

> *"İşgününün, emekçinin kendi emek-gücünün değerine eşit bir değeri ürettiği noktanın ötesine uzatılması ve bu artı emeğe sermaye tarafından el konulması, işte bu, mutlak artı değer üretimidir. Kapitalist sitemin genel dayanağını ve nispi artı-değer üretiminin çıkış noktasını bu oluşturur. Nispi artı değer üretimi, işgününün, gerekli-emek ve artık-emek diye zaten iki kısma bölünmüş olduğunu öngörür. Artı-emeği uzatmak için, gerekli-emek, ücretin eşdeğerini daha kısa zamanda üretmeyi sağlayan yöntemlerle kısaltılır. Mutlak art-değer üretimi, tamamen işgünün uzunluğuna bağlıdır. Oysa nispi artı-değer üretimi, işin teknik sürecini ve toplumun bileşimini kökünden değiştirir. Bu nedenle o, kendisine özgü yöntemleri, araçları ve koşullarıyla birlikte, emeğin şeklen sermayenin egemenliği altına girmesiyle sağlanan temel üzerinde kendiliğinden doğup gelişen özgül bir tarzını, yani kapitalist üretim tarzını öngörür. Bu gelişme sırasında, emeğin sermayeye bu biçimsel bağımlılığı, yerini, zamanla gerçek bağımlılığa bırakır" (Marx, 2011a: 485).*

Kapitalist üretim tarzının başlangıcında, ilk dönemlerinde sermaye emek sürecini bulduğu biçimde, üretici güçleri hiç dönüştürmeden devralır. Bu aşama emeğin sermayeye biçimsel bağımlılığıdır. Biçimsel bağımlılıkta artı değer üretiminin tek yöntemi işgününün uzunluğu ile sınırlı olan mutlak artı değer üretimidir. Mutlak artı değer üretiminde, emek süreci sermayenin egemenliği altına girmiş olsa da, üretimin teknolojisi açısından emek sürecinde, öncesine göre, bir fark yoktur. Bu nedenle daha fazla artı değer elde edilmesinin tek yöntemi, işgününün, gerekli emek zamanının mümkün olduğunca ötesine uzatılmasıdır. Öte yandan işgününün bir azami sınırı vardır. "Bu azami sınır iki şeyle koşullanmıştır, birincisi; emek-gücünün fiziksel sınırları, ikincisi; moral sınırlamalardır" (Marx, 2011a: 229). Dolayısıyla mutlak artı değer üretimi sermaye açısından tatmin edici bulunmayacaktır. Öyleyse her zaman daha fazla artı değer elde etme amacı güden kapitalist, işgünü sınırları içinde çözüm yolları aramaya koyulacaktır. Bu nedenle işgününün uzunluğu sabitken, işgününün gerekli emek zamanının kısaltılmasına dayanan nispi artı değer üretimi, kapitalistin yöneleceği asıl yol olacaktır. Nispi artı değerin üretimi dolayısıyla işgününün gerekli emek zamanının kısaltılabilmesi için iki yol vardır. *"1) ücretlerin düşürülmesi: bu sınıf mücadelesinin gelişimine bağlı ve önemli ölçüde sınırlı bir yöntemdir, 2) gerçek ücretler sabitken, emek gücünün değerinin düşürülmesi; verilmiş bir mallar toplamını üretebilmek için gerekli emek miktarının azalması, iş gününün gerekli bölümünün kısalması ve dolayısıyla artı emeğin büyümesi sonucunu doğuracaktır. Gerekli emek zamanın bu ikinci yoldan kısaltılabilmesinin gerekli koşulu emeğin üretkenliğinin yükselmesidir" (Savran, 2012: 125).*

Birinci yolun sınırlılığı nedeni ile ikinci yolu seçecek olan kapitalist, belirli bir emek gücü miktarı ile eskisine oranla daha çok ürün elde etme demek olan emeğin üretkenliğini arttırmak isteyecektir. Emek üretkenliğinin artışı ise üretici güçlerin gelişimi ile mümkün olabilir ancak. Bu nedenle kapitalist, nispi artı değer üretme amacı ile daha önce sahip olduğu üretim teknik ve yöntemlerini devamlı olarak, değiştirmeye, geliştirmeye yönelecektir. Bu süreçle birlikte emek gücüde sermayeye biçimsel bağımlılık alanından çıkıp, gerçek bağımlılık alanına girmektedir.

Nispi artı değer üretimi kapitalizme özgüdür ve Marx'ın yaşadığı ve yazdığı dönemden bugüne işgününü dolayısıyla mutlak artı değer oranını arttırma yolunu

sınırlayan (işçi sınıfının ağır çalışma koşullarına tepkileri bu durumu sağlayan en önemli etkenlerdendir) yasal düzenlemeler ulusal ve uluslar üstü düzeyde daha da gelişip yaygınlaşmıştır. Buna karşın, nispi artı değer oranını arttırmada bir sınıra ulaşılmış değildir. Kapitalist üretim tarzının gelişimine paralel olarak, emekçileri sermaye karşısında koruyucu güdülerle ortaya çıktığı söylenen iş kanunları, zaman içinde çalışma süresi, yaş, cinsiyet gibi konularda belirli sınırlamalar getirmiş olsa da iş yoğunluğu konusunda herhangi bir sınırlama getirmiş değildir (Akpınar, 2015: 79). Bu nedenle sermaye bütünüyle nispi artı değer oranını arttırmanın yollarını arar olmuştur. Bu arayış bilimi de sermayenin hizmetine sokmuş ve işçilerin belli bir sürede daha fazla emek harcamaları makineler aracılığıyla olanaklı olmuştur. Sermayenin emek sürecini yoğunlaştırma arayışı, bir sonraki kısımda ele alacağımız üzere, elbirliğinden işbölümü ve manüfaktöre oradan da fabrika düzenine olan yolcuğu ile devam etmiştir.

2.3. Artı Değer Üretim Yöntem Ve Teknikleri

Kapitalist üretim, ancak her bireysel sermayenin aynı anda oldukça çok sayıda işçi kullanmasıyla ve bunun sonucu emek sürecinin büyük ölçüde yürütülmesi ve nispeten geniş miktarda ürün vermesiyle başlar (Marx, 2011a: 313). Bununla birlikte, geniş boyutlu her türlü ortaklaşa emek, bireysel etkinliklerin uyum içerisinde çalışmasının sağlanması, ayrı ayrı organların çalışmasından doğan genel görevlerin yerine getirilmesi için, şu ya da bu ölçüde yönlendirici bir otoriteye gerek duyar (Marx, 2011a: 321). Böylesine bir yönlendirici otoritenin, emek sürecinden kopup, toplum içinde kimi kimselerin asıl işi durumuna gelmesi, bilinen ilk uygarlık olan Sümer Uygarlığı kadar gerilere gider. Kafa işi –kol işi işbölümünün insanlık tarihine girmesi anlamını taşıyan bu başlangıç, iş yöneticiliği etkinliğini doğurur. Kapitalist üretim tarzında ise sermaye-emek gücü mübadelesi gerçekleştiği andan itibaren bu otorite kapitalistlere geçmekte dolayısıyla, emek sürecini yönlendirme, denetleme ve düzenleme işlevleri de kapitaliste ait olmaktadır. Öte yandan bilindiği gibi, kapitalist üretim tarzında tek bir kapitalist yoktur. Aksine her biri toplam kardan en büyük payı alma isteğinde olan yüzlerce kapitalist mevcuttur. Bu istek, daha önce de belirtildiği gibi, bir yarış ortamı, diğer bir ifadeyle bir rekabet ortamı oluşturmaktadır. Böylesi bir durumda varlığını devam ettirebilmek ve dolayısıyla daha fazla kar elde edebilmek için kapitalistler; "tek tek her kapitalistin iyi veya kötü niyetlerinden değil

ama piyasa unsurlarının zorlayıcı yasaları nedeni ile" artı değer oranını arttıracak her seçeneği -sermaye-emek gücü mübadelesi ilişkisini değiştirmeksizin- deneme dürtüsündedir. Ancak genel olarak ele alınacak olursa belli bir mali ortamda, piyasanın koyduğu fiyatlarla karı arttırmanın temel yolları arasında, "üretim maliyetlerini düşürmek (işgücü maliyetlerinden başlayarak), üretkenliği arttırmak ve piyasayı genişletmek ya da sermayenin geri dönüşünü hızlandırmak (Castells, 2013: 120) sayılabilir.

Öte yandan Marx, emeğin üretkenliğini ve dolayısıyla artı değer oranını arttırmak için, bir istek ve sürekli bir eğilime sahip olan kapitalistin kendi kontrol ve denetiminde gerçekleşen emek sürecince, emekçilere sistematik bir baskı uyguladığını belirtmektedir (Marx, 2011a: 309). Böyle olmakla birlikte, söz konusu olan kapitalistin mutlak bir kontrol ve denetimi değildir. Burada belirleyici olan kapitalistin kontrolüne işçi sınıfının karşı koyuşu, son tahlilde sınıflar mücadelesidir. Emek sürecinin kontrolü veya denetimi olgusu ortaya konurken, işçi sınıfını bütünüyle sermayenin eylemlerine ve tahayyüllerine tabi, pasif bir konuma yerleştirmek yanlış bir yaklaşım olacaktır. Kapitalist üretim tarzının yerleşip yaygınlaşmaya başlamasıyla buna karşı toplumsal tepkiler de yükselmeye başlamıştır (Akpınar, 2015: 80). Söz konusu tepkileri ve bu tepkilerin sonuçlarını incelemek çalışmanın kapsamını aşacaktır ancak vurgulamak gerekir ki böylesi bir durumda, sermayenin emek sürecindeki kontrolü, artı değer üretimi ve birikimi açısından önceki bölümlerde de belirtildiği gibi yaşamsal bir sorun olarak ortaya çıkmaktadır. Daha önce de belirtildiği gibi, işçi sınıfının ağır çalışma koşullarına başkaldırması ve çalışma koşullarının yasalarla belirli kurallara bağlanmasıyla, işgününü uzatarak artı değer oranını arttırma yolu kapatılmış ya da bir üst sınır çekilmiştir. Buna karşın, sınırları belirlenen işgünü içerisinde harcanan emek yoğunluğunun düzeyi yasal düzenlemelere konu olmamaktadır. Bu da emek sürecinin kontrolü konusunda sürekli olarak daha baskıcı yeni yöntemler ve araçlar geliştirilmesine yol açmaktadır. Bu doğrultuda kapitalistler onlar için ayrı bir önem taşıyan emek sürecinde, emek süreci öğelerinin, kullanış yöntem ve tekniklerini değiştirip dönüştürürken, yeni yöntem ve teknikler beraberinde, emek öğelerinin kendilerinin de farklılaşmasını, gelişmesini, çeşitlenmesini getirmiştir. Bizim bu bölümde çalışma alanımızın çerçevesini belirleyen de söz konusu değişimlerdir.

2.3.1. İşbölümü

Kapitalist emek sürecinde sermayenin ilk büyük atılımı, işbölümünü yerleştirmek (Savran, 2014: 128) olmuştur. Ancak belirtmek gerekir ki, bu işbölümü kendinden önceki toplum veya topluluklarda yer alan işbölümünün sahip olduğu ortak özelliklerden kendini ayırt eden bir yapı ile ortaya çıkmaktadır. Kapitalist üretim tarzında, diğer bütün toplumlar için ortak olan toplumsal işbölümünün yanında, toplumsal işbölümünden farklı olarak, kapitalist işleyişin yalnızca bir parçasından başka bir şey demek olmayan insanlar üzerinde, kapitalistin kuşku götürmez otoritesi anlamını taşıyan (Marx, 2011a: 345) ayrıntılı işbölümü durmaktadır. Toplumsal işbölümü, salt fizyolojik temele yani cinsiyete veya yaşa göre oluşan doğal iş bölümüne dayanmaktadır. Diğer taraftan ayrıntılı işbölümü, emek sürecinin, kapitalistlerin denetimi altına girmesi ile işin veya işçinin parçalara ayrılmasını ifade etmektedir. Bu iki tür işbölümü arasındaki farklılıkları ayırt etmek, çalışmamızın son bölümünde yer alacak sermaye için üretken emek tartışması açısından önemlidir. Bu nedenle toplumsal işbölümünü biraz daha yakından incelemek yararlı olacaktır.

Bilinen bütün toplumlar için ortak olan toplumsal işbölümü emeğin özgün yapısından ortaya çıkmaktadır. İnsan türünün üyesi olan herhangi bir birey tek başına ele alındığında bütün türlerin standartlarına uygun olarak üretme ve hiçbir hayvan tarafından bilinmeyen standartlar icat etme yeteneğine sahip değildir, ama tür bir bütün olarak alındığında, toplumsal işbölümü aracılığıyla bu olanağa sahip olmuştur. İnsan emeği, toplum içinde veya toplum aracılığıyla sarf edilen emek niteliğini kazanır kazanmaz, toplumsal işbölümü de gözle görünür bir biçimde bu emeğin türe dair niteliğine içselleşir (Braverman, 2008: 95). Toplumsal ilerlemede kuşku götürmez bir etki olarak karşılaştırdığımız bu ilk ve doğal işbölümü, nüfus ve üretkenlik artışıyla etki alanını genişletip topluluk içinde veya topluluklar arasında birbirinden farklı emek süreçlerinin oluşmasına yol açmıştır. Bu durum bir yandan üretkenliği arttırırken diğer yandan küçük veya büyük yeni keşiflerin de katkılarıyla toplumdaki işbölümünün çeşitlenmesine yani, uzmanlık alanlarının farklılaşmasına, hatta toplumun sınıflara bölünmesine neden olmuştur.

Toplumlar içinde ya da toplumlar arasında birbirinden farklı uzmanlaşma alanlarının oluşması, bu uzmanlaşma alanlarına uygun olan bireylerin belli işlere bağlanması ile sonuçlanmıştır. Böylece toplum içinde birbirinden bağımsız olarak gerçekleşen emek süreçlerinden her biri ötekiler ile hali hazırda toplum içinde mevcut ancak görünmez olan etkileşimini veya bağını güçlendirmiştir. Bir toplumda, herhangi bir bireyin en sıradan gereksinimlerini karşılamak için bile ne kadar çok sayıda ve türde emeğin katkısının gerektiği Adam Smith'in yün ceket üzerinden verdiği örnekte berraklaşmaktadır:

> *"...yün ceket bir sürü işçinin bir araya gelmiş emeğinin ürünüdür. Çoban; yünü cinsine göre ayıran kimse, yünü diden ya da taraktan geçiren adam, boyacı, çırpıcı, iplik bükücü, dokuyucu, baskıcı ile perdahçı, daha birçokları... gerecin bu bir takım işçilerden, çoğu kez yurdun pek ırak yerlerinde bulunan öteki işçilere aktarılmasında, kim bilir kaç tüccar, kaç arabacı çalıştırılmıştır. Bu işçilerden en solda sıfır olanının aletlerini yapmak için ne türlü türlü emek gerekir. Kalyoncunun gemisi, çırpıcının dibeği, hatta dokumacının tezgahı gibi çapraşık makineler şöyle dursun, yalnızca pek basit bir alet olan, çobanın yün kırptığı makası meydana getirmek için, ne türlü türlü emeğe lüzum olduğunu bir düşünelim. Madenci, cevherin eritildiği fırını yapan kimse, kerestecilik ağacı kesen oduncu, eritme yerinde kömürü yakmış bulunan kömürcü, tuğlacı, duvarcı, fırının hizmetine bakan işçiler, fabrika inşaatçısı, demirci, bakıcı..."* (Smith, 2014: 13).

Diğer taraftan vurgulamak gerekir ki, iş kavramı tarih üstü bir kavram değildir. Aksine özgün üretim koşullarına bağlı bir kavramdır. Bu doğrultuda "toplumdaki işlerin bölüşülmesi, bilinçli ve planlı olmamakta, aksine her kuşak içine doğduğu ilişkiler içinde belli bir kümeyi "seçenek" olarak karşısında bulmaktadır. Gerçekte olan toplam toplumsal emeğin, toplumsal ilişkilere göre bölünmesi, dağılımıdır" (Narin, 2009: 3). Dolayısıyla toplam toplumsal emeğin bölünmesi veya dağılımı, evrimsel süreçte gelişen veya değişen üretim tarzlarına göre farklılık arz etmektedir. Çalışmamızın kapsamı açısından kapitalist üretim tarzında toplumdaki işbölümünü belirleyen, "rekabetin otoritesinden başka otorite, karşılıklı çıkarların yarattığı baskıdan başka zorlayıcı bir güç tanımayan" (Marx, 2011a: 345) kapitalistlerin karlılık amaçları doğrultusunda şekillenmektedir.

Toplumsal işbölümünün belli bir gelişme düzeyine ulaşmasına denk düşen, emek sürecinin sermayenin denetimi altına girmesi, toplumdaki işbölümüne etki edecek, onu geliştirip çeşitlendirecek, yeni ve farklı bir türde işbölümün oluşmasına yol açmıştır. Kapitalist üretim tarzına özgü olan ve ayrıntılı işbölümü olarak adlandırılan bu işbölümü, bir ürünün meydana getirilmesi için gereken emek sürecinin kendi içinde parçalanarak, bu parçaların aynı işyerinde çalışan şu ya da bu sayıda işçiye bölünmesi biçiminde gerçekleşir. Rekabetten başka kural tanımayan ve bir düzensizlik görünümü arz eden toplumsal işbölümünden farklı olarak, ayrıntılı işbölümü, her işlemin kurala bağlı olduğu bir düzenliliğe, disipline ve otoriteye sahiptir. Keza, toplumsal işbölümünün ürünleri metalar olarak piyasada mübadelenin konusunu oluştururken, ayrıntılı işbölümünün gereği olarak ortaya çıkan "parça iş" mübadelenin konusu olamayacağı gibi, bu işbölümünü düzenleyen sermaye ortaya çıkan parçaların ve parçaların oluşturduğu bütünün sahibidir (Akbaş, 2013: 124). Ancak açıktır ki kapitalistlerin böylesi bir yöntemi uygulamaya sokması birdenbire gerçekleşecek bir şey değildir. Bu yöntem, tarihsel olarak çeşitli aşamalardan geçerek olgunlaşmıştır.

Kapitalist üretim tarzı, ilk dönemlerinde toplumda hazır bulduğu yani, kendinden önceki dönemlerde gelişmiş farklı meslekteki bireyleri bir araya toplayarak, ancak emek süreçlerinde bir değişiklik yaratmadan, sadece çok sayıda ücretli işçinin bir ve aynı süreçte çalıştırılmalarından doğan üretkenlik artışından faydalanmıştır. Elbette, artık değer üretiminin (yani değerlenme sürecinin) ihtiyaçları dolayısıyla, sermaye, bir kez belirli sayıda işçiyi bir çatı altında bir araya getirdiğinde, geçmişten devraldığı emek sürecine daha baştan bazı değişiklikler getirmiştir. Çalışma saatleri sistemli hale getirilip uzatılmış, çalışma saatleri içinde verilecek aralar kısıtlanmış ve koşula bağlanmıştır. Böylece üretim sürecinin sürekliliği sağlanmış olmakla birlikte; üretim faaliyeti, yani tek tek işçilerin işlerini ne denli ciddi biçimde yaptığı gözetlenmeye ve denetlenmeye başlanmıştır. Yani daha baştan işçi, daha önce zanaat ve tarım emeğinde olduğundan farklı olarak çalışma sürecinde bağımsızlığını yitirmiştir (Savran, 2014:128). Kapitalist üretim yöntem ve tekniklerinin dönüştürülmesi sürecinde basit el birliği olarak ele alabileceğimiz bu dönem gerçek bağımlılığa giden sürecin birinci aşamasıdır. Bu birinci aşamada, kullanılan üretim araçlarında hatırı sayılır bir değişiklik ortaya

çıkmaz. Yine geçmişten devralınan basit aletler kullanılmaktadır. Henüz teknik (ya da ayrıntılı) işbölümü de söz konusu değildir. Her çalışan eskiden olduğu gibi nihai ürünün tüm aşamalarını kendi başına gerçekleştirir. Her aşama belli beceri ve çalışma aletine denk düşer. Her işçi tüm operasyonları gerçekleştirdiği için, bir dizi değişik alet kullanır ve bir dizi beceri ortaya koyar; bu işçilerin her biri kendi kendine yeten kalifiye işçi durumundadır (Gouverneur, 2007: 177). Ancak zamanla her işçinin çeşitli işlemleri yapması yerine, bu işlemler yan yana yürütülen, birbirleriyle ilişkisi olmayan tek tek işler haline getirilmiştir. Bu durumda, her iş ayrı işçiye verilmiş ve işin tümü, bu işçiler tarafından aynı zamanda yapılır hale getirilmiştir. İşin böylece rastgele parçalanması yinelenerek, kendine göre yararlı yönleri geliştirilmiş ve giderek sistemli bir işbölümü halinde yerleştirilmiştir (Marx, 2011a: 329). Kapitalist emek sürecinde ikinci bir aşama olarak ele alabileceğimiz böylesi bir durum sonuçta, "parçaları insan olan bir üretim mekanizması" (Marx, 2011a: 329) oluşturmuştur. Artık, her işçi, nihai ürünü üretmek için eskisi gibi gerekli eylemlerin bütününü veya tamamını kendi başına gerçekleştirmez. Emek süreci en ufak ayrıntısına kadar ardışık basamaklarına ayrılmış ve her bir aşama farklılaşmış uzmanlık alanlarında çalışan işçilere bırakılmıştır. Kapitalist emek sürecinin böylesine sistemli bir işbölümü halinde ayrıntılı alt bölümlere ayrılışı, Adam Smith'in verdiği ünlü toplu iğne yapımı ile ilgili örneğinde belirginleştirilebilinir:

> *"İşçinin biri teli çekip gerer; bir başkası bunu düzeltir; bir üçüncüsü keser; bir dördüncüsü ucunu sivriltir; bir beşincisi baş geçebilmesi için tepesini ezer. Başı yapmak iki üç ayrı işlemi gerektirir. Başı tepeye takmak ayrı bir iştir. İğneleri ağartmak bir başka iştir. İğneleri kâğıda sıralamak bile, başlı başına bir zanaattır. Önem taşıyan iğne yapma işi böylece aşağı yukarı on sekiz ayrı işleme bölünmüştür. Kimi fabrikalarda bütün bunları başka başka işçiler yapar. Ötekilerde ise aynı işçi, bunların kimi zaman ikisini üçünü birden yapar" (Smith, 2014: 6).*

Ayrıntılı işbölümünün genel olarak işleyişini yansıtan yukarıdaki örnekte görüleceği üzere, kapitalist emek sürecinin bu aşamasında "sadece işlemler birbirlerinden ayrılmakla kalmamış, ayrıca farklı işçiler arasında dağıtılmıştır da. Burada karşı karşıya kaldığımız durum parça işçisinin yaratılmasıdır"

(Braverman,2008: 99). Emek sürecini, ayrı parça işlemlere bölerek ayrı kişiler tarafından yürütülmesiyle uygulanan ayrıntılı işbölümü, emek süreci sonucunda elde edilen ürünleri de, bağımsız olarak çalışan bireylerin bireysel ürünü olmaktan çıkarıp, her biri ayrı parça işlem üzerinde uzmanlaşan, parça işçiler topluluğunun kolektif ürünlerine dönüştürmektedir.

Diğer taraftan, emek sürecinin parçalarına bölünmesi, her parça işlem için mümkün olduğu ölçüde az hüner, dolayısıyla da daha az eğitim gerektiren basit el işlemlerine indirilmesi, tek yanlı uzmanlaşmayı öylesine geliştirir ki, bireysel emeğin içeriği emek sürecinin bütünsel bilgisinden tamamen uzaklaşır. Böylece artık bağımsız olarak üretimde bulunması imkânsızlaşan işçi, emek gücünü sermayeye satmadıkça bir fonksiyona sahip olamaz. Başlangıçta "işçi, salt meta üretimi için gerekli maddi araçlara sahip olmadığından emek gücünü sermayeye satmaktaydı, oysa şimdi aynı emek gücü, sermayeye satılmadıkça iş göremez hale gelmiştir" (Marx, 2011a: 349). Yine parçalanmış emek süreci nedeni ile tekdüze bir üretken güce dönüşmüş özgür emek güçleri arasındaki istihdam edilebilme rekabeti, kapitalistler açısından üretim maliyetlerinin düşmesi anlamı taşımaktadır. Çünkü "işbölümü arttığı ölçüde, iş yalınlaşır. İşçinin özel ustalığı değerini yitirir. İşçi yoğun bedensel ve zihinsel yeteneklerini kullanmak zorunda kalmadan, yalın ve basit bir emek gücüne dönüşür. Onun işi, herkesin becerebildiği bir iş olur. Bunun içindir ki, rakipler her yandan işçi üzerinde baskı yaparlar ve ayrıca anımsatalım ki, iş ne denli basit ve öğrenilmesi kolaysa, işe alışmak için gerekli üretim maliyeti de o denli düşer ve ücretlerde o ölçüde düşer. Çünkü ücret, bütün öteki metaların fiyatları gibi, kendi üretim maliyeti ile belirlenir" (Marx, 2012: 52). Ayrıntılı işbölümünün kapitalistlere yararlı etkileri yalnızca maliyetleri düşürmek ve bir zorunluluk alanı yaratmakla sınırlı değildir. Smith ayrıntılı işbölümünün diğer avantajlarını şu şekilde belirtmektedir:

> *"Birincisi, el yatkınlığın gelişmesi işçinin başarabileceği iş miktarını kesinkes arttırır. İşbölümü, her adamın görevini birkaç basit tek işleme indirip, bu eylemi işçinin yaşamında biricik uğraş haline getirdiğinden, işçideki el yatkınlığı kuşkusuz pek çoğalır. İkincisi, bir çeşit işten ötekine geçerken, çokluk yitirilen vaktin tasarrufu ile elde edilen fayda ilk bakışta sanacağımızdan çok daha fazla olacaktır. Üçüncüsü ve sonuncusu ise, işi*

kolaylaştırıp süreci kısaltacak ve tek bir kişinin, birçok kişinin işini yapmasını mümkün kılan çok sayıda makine icat edilecektir" (Smith, 2014: 9-10-11).

Kapitalist emek süreci teknik ve yöntemlerinin dönüştürülmesinde bu bölümde son olarak ele alacağımız üçüncü aşama, makinenin üretimde kullanılması ile başlayan süreçtir. Emek sürecinde üretkenliği daha önce görülmemiş bir şekilde arttıran makine, kapitalistlerin mutlak artı değer üretme koşullarını daha fazla arttıramadığı koşullarda, işgününün azami sınırlarının yasalarca belirlendiği bir süreçte, emeğin yoğunluğunu arttıracak yöntemlerden biri olarak devreye girmiştir. "İşgünü içinde çalışma süresinin uzatılmadan gerek, gerekli emek zamanının artık zamana oranını azaltan, gerekse daha fazla değer yaratacak iş yoğunluğunu sağlamanın kapitalist açısından biricik yolu olan canlı emek yerine ölü emek koyması, kapitalist ekonomide tarihsel olarak belirleyici bir aşamadır. Bu vurgulardan da anlaşılacağı üzere teknolojik gelişme ve makineleşme süreci kesinlikle nötr bir olgu olarak ele alınamaz" (Ercan, 2006: 47). Marx'ın makineleşmeye ilişkin yaptığı vurgu bu açıdan önemlidir:

"Emeğin üretkenliğindeki diğer bütün artışlar gibi makine de, metaların ucuzlatılması ve işçinin kendisi için çalıştığı işgünü kısmını kısaltarak, karşılığını almadan kapitaliste verdiği diğer kısmını uzatmak amacıyla kullanılır. Kısaca makine, bir artı-değer üretme aracıdır" (Marx, 2011a: 359).

Diğer taraftan teknoloji ve makineleşme sadece, emek sürecinin yoğunluğunu veya üretkenliğini arttırmak anlamına gelmemektedir. Kapitalistlerin emek sürecinde kontrolü, denetimi arttırması gibi anlamlar da taşımaktadır. Çünkü artık işçi üretim sırasında kendi bilgisi ve tercihi doğrultusunda işlemler yapmak yerine, çalışma sürati kendi dışında belirlenmiş bir makinenin ya da makineler sisteminin temposu ve ritmi uyarınca hareket etmek zorundadır. İşçi artık makinenin ve makinenin temsil ettiği sermayenin bir uzantısı haline gelmiştir. Böylelikle, sermaye, emek sürecini ele geçirmiş, emek üzerinde gerçek boyunduruğunu yerleştirmiş olmaktadır (Savran, 2014: 131). Marx bu durumu şu şekilde özetlemektedir:

"Her türlü kapitalist üretim, yalnızca bir emek süreci olmayıp, aynı zamanda bir artı değer yaratma süreci de olduğu için, şu ortak özelliği gösterir: emek

araçlarını kullanan işçi değildir, tersine, işçiyi kullanan emek araçlarıdır. Ne var ki, bu tersine dönüş, ilk kez yalnız fabrika sisteminde teknik ve somut bir gerçeklik kazanır. Otomat haline dönüşen emek aracı, emek sürecinde işçinin karşısına, canlı emek gücüne egemen olan ve onu bitirip tüketen sermaye ve ölü emek şeklinde çıkar. Üretimin zihinsel güçlerinin el emeğinden ayrılması ve bu güçlerin, sermayenin emek üzerindeki gücü haline dönüşmesi, daha önce gösterdiğimiz gibi, en sonu, makine temeli üzerinde yükselen büyük sanayi tarafından tamamlanmıştır" (Marx, 2011a: 405).

Son olarak vurgulamak gerekir ki, yukarıda belirtilen ayrılığın tamamlanması üretimde kafa ve kol emeğinin kopuş olayını, kopuş noktasını belirler; yoksa bunlar arasındaki kutuplaşmanın "tamamlanmış" olduğunu ifade etmez. Çünkü asıl olarak bu kopuşla birlikte ve bundan sonradır ki, insan emeğinin tüm zihinsel öğelerinin, onun emek süreci üzerindeki tüm denetim unsurlarının kopartılıp, zıt bir kutupta birleştirilmesi, yoğunlaştırılması sürecine girilmiştir (Artun, Kozacıoğlu, 1976: 51). ve yine bu aşamadan sonra gerçek boyunduruk inceltilmiş, derinleştirilmiş ve sağlamlaştırılmıştır. Sermayenin emek sürecine getirdiği bütün bu yeniliklerin, kooperasyonun, ayrıntıda işbölümünün ve makineleşmenin üzerinden yükselerek ve bütün bu yenilikleri bağrında birleştirip, sermayenin emek üzerindeki kontrolünü doruğa ulaştıran Taylorizm bunun en net örneğidir (Savran, 2014: 131).

2.3.2. Bilimsel Yönetim

Bilimsel Yönetim diğer bir ifadeyle Taylorizm, Frederick Winslow Taylor tarafından 20. yüzyıl başlarında geliştirilmiş ve dünyanın hemen her yerinde etkili olmuş bir yönetim yaklaşımıdır. Taylor, kendi döneminde hızla büyüyen kapitalist işletmelerde emek gücünün yönetimi sorununa ilişkin temel görüşlerini 1911 tarihli "Bilimsel Yönetimin İlkeleri" adlı kitabında toplamıştır. Öncelikle belirtmek gerekir ki, Taylorist yönetim yaklaşımının temel ilkelerinin uygulanış koşullarının oluşması (daha sonra Fordist modelde inceleyeceğimiz üzere) asıl olarak teknolojinin gelişimi ile olanaklı olmuş olsa da; Taylor söz konusu çalışmasında, üretim sürecinde kullanılan teknolojik yapının geliştirilmesinden ziyade, hali hazırda sahip olunan teknolojik düzeyde, emek gücünün denetiminin nasıl sağlanacağı ya da disipline edileceği konularıyla ilgilenmiştir (Aydoğanoğulları, 2011: 14). Ayrıca vurgulamak

gerekir ki, Taylorizm yalnızca sanayi alanına uygulanan bir yöntem değildir. 20 yy boyunca, Taylorizmin ilkeleri ve yöntemi, adım adım bütün sektörlere yayılmıştır. Bugünün bürosunun, postanesinin, telefon şirketinin, bankasının, sigorta şirketinin süper marketinin vb. bu yöntemleri uygulama bakımından, birçok fabrikadan aşağı kalır yanı yoktur. Yani Taylorizm sadece fabrika açısından değil, her tür iş yeri açısından, sadece sanayi işçisi açısından değil, her tür işçi ve ücretli çalışan açısından önem taşıyan bir yönetim ve emek sürecidir (Savran, 2014:136).

Bilimsel Yönetim yaklaşımı, emek sürecinde kontrolün tam anlamıyla yönetimde olması gerektiğini savunur. Çünkü Taylor'a göre bilimsel yönetim işçinin, "gerek eğitimsizlik gerekse zekâ kapasitesi yetersizliği sebebiyle anlayamayacağı kadar büyük ve karmaşık" (Taylor, 2014: 41) bir iştir. Ayrıca işçiler "doğaları gereği aylak ve kaytarma eğiliminde olmalarından kaynaklı" (Taylor, 2014: 22) daimi olarak denetlenmeleri gerekmektedir. Herhangi bir denetleyici bulunmadığı zamanlarda bile işçilerin işlerini, hiç aksatmadan, yavaşlatmadan yürütmelerini sağlamak zorunludur. Taylor'a göre bu yönetim sistemini öncelikli uygulayan işletmeler, "ikiye katlanan üretim artışıyla birlikte gelen düşük üretim maliyetleri sayesinde, öncekinden çok daha iyi rekabet edebilecek; pazarları o kadar büyüyecek ki, çalışanlar boş zamanlarında bile işe devam edecek ve çok büyük karlar elde edeceklerdir" (Taylor, 2014: 119).

Genel olarak kapitalist mantık ve amaçları etrafında şekillenmiş olan Taylorist yönetim yaklaşımının temel ilkeleri arasında şunlar sayılabilir: 1) Emek sürecinin işçilerin becerilerinden tamamen arındırılması, yönetimin işçinin sahip olduğu zanaata yani hem üretim bilgisine, hem de fiziksel becerilerine olan bağımlılığından kurtulması gerektir. 2) Üretim sürecinde tasarımın uygulamadan ayrılması gerektir. Tüm zihinsel faaliyet işçilerden koparılıp, yönetimin fabrika düzeni ve üretim planlama bölümlerinde toplanmalıdır. Taylor'a göre, yönetimin işçinin sahip olduğu üretim bilgisini ele geçirmesi, tasarımın işçinin faaliyeti olmaktan çıkarılması iki açıdan gerekliydi. Böylece, hem işlerde, vasıflı işçiye gerek kalmayacak ve vasıfsız ucuz işçi çalıştırabilecek, hem de yönetim emek süreci üzerinde tam kontrole sahip olabilecekti. İşçilere sadece basit parçalara ayrılmış iş sürecindeki işlerin nasıl ve ne kadar süre de yapılacağı talimatı verilmeliydi. İşçilerin işleri anlamasına gerek kalmadan ve arkasında yatan teknik nedenleri ya da verileri düşünmeden, sadece bu

talimatlara uyması sağlanmalıydı. 3) Üretim bilgisi tümüyle yönetimde toplanmalı, bu bilgi yönetim tarafından emek sürecinin her aşamasının kontrolü, geliştirilmesi ve işlerin nasıl yapılacağının kontrolü için kullanılmalıydı. Üretim teknolojisinin geliştirilmesi tamamen yönetimin istekleri ve gereksinimleri doğrultusunda, mühendisler, teknisyenler ve bilimciler tarafından yapılmalıydı (Braverman, 2008: 126-133). Taylor, etkileri günümüze ulaşan söz konusu ilkeleri yıllar süren deneyler sonucunda elde ettiğini belirtir. Bu deneylerden birini ele almak Taylorist yönetim anlayışının genel mantığının daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır.

Taylor Betlehem Çelik İşletmesinde pik demir taşıyan işçiler üzerinden yürüttüğü deneyine neden bu işi seçtiğini belirterek başlar. Bu işi seçmiştir çünkü Taylor'a göre bu iş "ilkel güç kullanımıyla gerçekleştirilebilecek en kaba iş" türüdür. Taylor, pik demir taşıma işinin genel özelliklerini ise şu şekilde belirtir: "Pik demir taşıyacak kişi eğilir, yaklaşık 92 pound ağırlığında bir kütleyi kaldırır, birkaç feet veya yarda yürür ve demiri yerdeki yığın üzerine bırakır.[5] Bu iş, doğal olarak o kadar ilkel ve kabadır ki ben, zeki bir gorilin herhangi bir adamdan daha verimli pik demir taşımasını sağlayacak şekilde eğitilebileceğine inanmaktayım" (Taylor, 2014: 41). Daha sonra Taylor, pik demir taşıyan işçilerin taşıma kapasitelerini günde 12,5 tondan 47 tona nasıl çıkarttığını detayları ile anlatır. Taylor bunun başarılabilmesi için çalışanın bilimsel yollarla seçilmesi gerektiğini ve seçilen işçinin 12,5 ton yerine 47 ton yüklerken daha hoşnut ve mutlu olabilmesi için ücretinde asgari bir artış gerekliliğini vurgular. Bu doğrultuda çalışanları arasından (bilimsel yollara), fiziksel gücü ve yoksulluk derecesi en yüksek ve ağır zekâlı olarak nitelediği Schmidt'i seçerek ona ertesi gün yapacağı işleri şu şekilde dikte eder:

> "*yarın sabahtan akşama kadar bu adam sana ne söylerse eksiksiz yapacaksın. Ne zaman sana bir pik al ve yürü derse kaldırıp yürüyeceksin. Ne zaman otur ve dinlen derse oturup dinleyeceksin. Buna tüm gün boyunca devam edeceksin. Ve dahası, hiçbir şeye dönüp itiraz etmeyeceksin. Bunu anladın mı? Bu adam sana ne zaman yürü derse yürü. Otur derse otur ve kesinlikle ona itiraz etme" (Taylor, 2014: 45).*

[5] 1 pound (libre) 435,6 gram, 1 feet 30,48 cm, 1 yarda ise 91,44 cm'ye eşittir.

Bütün insani özelliklerinden arınmış, kapitalist mantık ve amaçları doğrultusunda artı değeri arttırma amacıyla, emek sürecini zaman ve hareket etütleri yoluyla belirleyerek kontrolün tamamen yönetimde olması gerektiğini savunan Taylorist yönetim anlayışı sonuçta, kafa ve kol emeğinin kesin olarak ayrışması, emeğin vasıfsızlaşması ve değersizleşmesi, bireyin emek sürecinde kontrol kaybı anlamı taşımaktadır.

2.3.3. Fordist Model

Fordizm, emek süreci ve teknolojinin örgütlenmesi anlamında, Frederick Winslow Taylor tarafından geliştirilmiş olan Bilimsel Yönetim yaklaşımı esaslarına göre örgütlenmiş bir üretim organizasyon biçimidir. Taylorizm emeğin makine başındaki örgütlenmesini dile getirirken, Fordizm emek ile birlikte makineli sistemin fabrika sistemi içinde yeniden düzenlenmesini ifade etmektedir (Aydoğanoğlu, 2011: 20). Taylorist yönetim yaklaşımından sonraki bir süreci temsil eden Fordizm, yukarıda belirttiğimiz Taylorist ilkelerin mekanize olmuş biçimidir. Harvey, Fordizmin sembolik başlangıç yılını 1914 olarak kabul etmektedir. Çünkü o yıl, Henry Ford, bir yıl önce Michigan'ın Dearbon kentinde kurmuş olduğu otomobil montaj hattında çalışan işçilere çabalarının karşılığı olarak sekiz saatlik bir işgünü için beş dolar ücret vermeye başlamaktadır (Harvey, 2012: 147). Kapitalist üretim tarzının tarihinde önemli bir yer tutan Fordizm, egemenliğini 2. Dünya Savaşından sonra pekiştirerek 1970'li yıllara kadar sürdürmüştür.

Üretim sürecinde bir dizi değişikliği beraberinde getiren Fordist model yan otomatik üretim hattına dayanır. Yan üretim hattında, işin ve emeğin yoğunluğu çok artmıştır. Böylece tek ve aynı tür emek süreçleri yoluyla üretimde yatay bir bütünleşme gerçekleşmekte ve nispi artı değerin artışı için en elverişli koşullar yaratılmaktadır. Gerek nesnelerin hareketindeki zamandan, gerek emek gücünden tasarruf sağlayan yan otomatik üretim hattı, bugüne kadar sermayenin organik bileşimini en fazla arttıran sistemdir denilebilir. Kafa ve kol emeği arasındaki ayrımı derinleştiren yarı otomatik süreçler, işin mekanizasyonunu ve emeğin yoğunlaşmasını kesin denetim altına almıştır (Öngen, 1994: 113). Üretim sürecinin tüm aşamalarını kapsayacak bir plan esas alınmış olan Fordist modelde, iş sistematik olarak alt bölümlere ayrılmış, bu bölümlerde ayrıntılı şekilde tanımlanmıştır. Belirli

katı bir işbölümüne tabi tutulan işgücü, verimliliği en üst düzeye çıkaracak biçimde sınırlanmış ve zamanlaması yapılarak en ince ayrıntılarına kadar hesaplanmıştır. Görevler ve pozisyonlar (yatay işbölümü) ile planlama ve kontrol gibi işlevleri kapsayan hiyerarşik yapılanmanın (dikey işbölümü) ileri derecede farklılaşması sağlanmıştır (Çakmak, 2011: 237). Böylece karar alma tamamen atölye dışına taşınmış, işçinin üretim üzerindeki kontrolü tamamen yok edilmeye çalışılmıştır. Bu tür koşullarla verimlilik artışı sağlanması karşılığında ücretler yüksek tutularak işçilerin tatmin edilmesi amaçlanmıştır (Yentürk, 1993: 44).

Son derece özel ve tek amaçlı makineler ile eğitimsiz ve niteliksiz iş gücü kullanımına dayanan sistem, makine ile işçi arasında sürekli ve değişmez bir ilişki kurarak, çıktının standartlaşmasını sağlamaktadır (Öngen, 1994: 113). Ve bu da kitle üretiminin teknik koşullarını sağlamaktadır. Bu nedenle de büyük ölçekte üretim yapan atölyeler temel birimler olmaktadır.

Fordist modelde rekabetin esası aynı maldan çok sayıda üretmek üzerine kurulmuştur (Yentürk, 1993: 44). Öte yandan Fordist üretim organizasyonunda akan bir montaj hattı ile oluşturulan "yeni fabrika düzenlemesinin geliştirilmesi, zamanlama olarak her işlem için ayrı bir tezgâh ayrılabilecek ölçekte büyük hacimli üretim gerektiren pazarların oluşmasıyla denk düşmektedir. Çünkü her işlem için üretim hattına özel amaçlı makine yerleştirilmesinin yüksek maliyeti, üretimin karlı olabilmesi için büyük hacimlerde gerçekleştirilme gerekliliğini doğurmakta, yani ölçek ekonomilerini çok önemli kılmaktadır. Makinelerin çoğu üretilen standart ürünün tipine/modeline göre tasarlanmış olduğundan bir modelden ya da ürün tipinden öbürüne geçmek ya çok güç, ya da olanaksız hale gelmiştir. Bu nedenlerle, Fordist üretimde esneklik yoktur, katı bir sistemdir. Ayrıca, üretimin sürekliliği büyük hacimlerde ana stoklar ve iş istasyonları arasında tampon stoklar oluşturarak sağlanmaya çalışıldığından, Fordizmde stok maliyetleri yüksek düzeylere ulaşmaktadır (Ansal, 1996: 10).

Fordist modelin 1970'lerde ortaya çıkardığı, yüksek stok miktarı, yüksek depolama giderleri, ölü sermaye, fazla miktarda hatalı ürün, aşırı makineleşmenin getirdiği üretkenlik artışının yavaşlaması, istikrarsız bir pazar yapısı ve talebin mal çeşitlenmesine kayması gibi kısıtlar ve katılıklar, modelin krize girmesine neden olmuştur. Bu nedenle tüm bu katılıkları ve kısıtları aşabilecek yeni bir üretkenlik

arayışı başlamıştır (Bozlak, 2004: 2). 1970'li yıllar ile birlikte ortaya çıkan gelişmeler bu arayışın ifadesidir.

2.3.4. 1970 Sonrası Üretim Organizasyon Biçimleri

1910'lu yıllardan 1970'li yıllara kadar egemenliğini sürdüren Fordist üretim sürecinin kısıtları ve katılıklarına çözüm arayışları, üretim sürecinde bir yeniden yapılanma sürecini doğurmuştur. 1970'li yıllardan günümüze uzanan bu süreç, Fordist modelin kitle üretimine dayalı katı sisteminden farklı olarak, esnekliğin karakterize ettiği bir süreçtir. Katı bir üretim sürecinden, esnek üretim sürecine geçiş kullanılan teknolojilerde, emeğin niteliğinde ve işin yoğunlaşmasında kısaca emek sürecinde bir değişim demektir.

Fordist modelde kullanılan son derece özel ve tek amaçlı, standart ürüne göre düzenlenmiş üretim hattı veya makineler yerini, 1970 sonrası kullanılan otomasyon teknolojileri ile donanmış çok amaçlı programlanabilir makinelere bırakmıştır. Bu yeni süreçte sayısal olarak denetlenen makineler, pazarın özel bölümlerine yönelik malların –hem sermaye mallarının hem de tüketici mallarının- küçük takımlar halinde ekonomik olarak üretilmesine izin verirken yeni aletler, yeni fırsatlara ve yeni ihtiyaçlara yanıt olarak üretimde hızla değişiklik yapılmasını mümkün kılmaktadır. Yeni ürünler ne yeni aletlerin sağlanmasını, ne pahalı ve uzun süren yeniden ayarlanmalar yapılmasını ne de eski aletlerin yeniden bir araya toplanmasını gerektirmektedir. Sayısal olarak denetlenen aletleri herhangi bir uzmanlaşma barındırmayan evrensel makinelerdir. Yeni tasarımlar ve yeni ürünler, aletleri yönlendiren bilgisayar denetimindeki programlarda yapılan görece basit değişikliklerin sonucudur (Kumar, 2013: 60).

Yeni fikirler çabucak yeni ürünlere, daha yeni fikirler daha yeni ürünlere dönüştürülebilir. Üretim müşteriler hesaba katılarak yapılır, epeyce özgül isteklere sürekli akış halindeki ihtiyaçlara uygun hale getirilir. Müşterinin isteklerine duyarlı, kısa vadeli üretim, ne ölçek ekonomisini sağlamak (yalnızca uzun seriler halinde üretim yaparak gerçekleştirilir) için zorunlu olan geniş ölçekli atölye ve teknolojiyi gerektirir, ne de Fordist türde sanayi kuruluşlarının ortak özelliği olan vasıfsız ya da yarı vasıflı işçiye bağımlı olabilir. Bu yeni süreç, hem makinelerin hem de işçinin vasıflı ve esnek olmasını gerektirir (Kumar, 2013: 71). Yeni sistemde özellikle

tasarım, programlama ve bakımla ilgili alanlarda çok yönlü ve nitelikli işgücü türlerine gereksinim duyulmaktadır. Sözü edilen bu alanlar, üretim sürecinin bütünü üzerinde bilgi sahibi olan, ürün yenileme, kalite artışı ve araştırma süreçlerinde etkin katılım olanağı bulabilen üreticileri gerektirmektedir (Öngen, 1994: 119). Ancak belirtmek gerekir ki bu gelişme işçinin üzerindeki kontrolün azaldığı anlamına gelmediği gibi işin yoğunlaşmasına da neden olmaktadır. İhtiyaç duyulan emeğin çok sayıda niteliksiz işçiden az sayıda nitelikli işçiye kayması bölünmüş ve farklılaşmış bir işgücü yapısını ortaya çıkarmaktadır. Yani az çok sürekli bir istihdam şansına kavuşan, nitelikli işgücü ile arada sırada iş bulan "Macdanolds" işçiliği diye adlandırılan niteliksiz işgücü. Birincisi yüksek ücret ve iş tatminine kavuşan ama daha yüksek oranda bir iş yoğunlaşması ile verimlilik artışı sağlayan bir işgücü; ikincisi ise birincisini ikame etme ve dolayısıyla iş bulma umudu olmayan, yani düşük ücreti kabul etse dahi çekirdek işçi olma ve "yedek işçi ordusu" oluşturma özelliği taşımayan ve gittikçe niteliksizleşen işgücü (Yentürk, 1993: 48).

Diğer taraftan 1970'li yıllar ile başlayan yeniden yapılanmayla birlikte oluşan yeni koşullar, firma ölçeğinde çeşitli boyutlarda yapılanmalara neden olmuştur. Esnek uzmanlaşmış küçük ölçekli firmaların yanında, uluslararası ya da ulusal düzeyde ve yeni üretim sisteminin yeni koşullarına uygun bir biçimde örgütlenmiş büyük firmalar mevcuttur. Birincisi için üçüncü İtalya, ikincisi içinde Japon firmaları örnek verilebilir.

Üçüncü İtalya, bir taraftan kitlesel üretim yapan birinci İtalya'dan, diğer taraftan da azgelişmiş güney bölgesine atfen isimlendirilen ikinci İtalya'dan ayrı özelliklere sahip şehirler için kullanılmaktadır. Ülkenin orta ve kuzey bölgelerindeki şehirlerde gelişen; küçük firmalar ve atölyelerin üretim yaptığı bir alana işaret etmektedir. Buralarda 10 ile 50 arasında işçi çalıştıran fabrika ve atölyeler zenginleşmekte olan sanayi bölgelerinin çekirdeğini oluşturmuştur. Her bölge birbiriyle gevşek bir bağlantıya sahip bir ürün dizisinde uzmanlaşmıştır (Kumar, 2013: 54-55). Bu bölgelerde yoğunlaşan küçük ve orta ölçekli işletmeler bir ilişki ağı oluşturmakta, işletmeler birbirlerine taşeronluk yaparken üretim bilgisini paylaşmakta, bir firmanın sağlayamayacağı eğitim, araştırma, kredi temini gibi faaliyetler ortaklaşa yürütülmektedir. Küçük ve orta ölçekli işletmelerin oluşturduğu bu yapıdaki işletmelerin her biri, gittikçe artan oranda çeşitlilik isteyen piyasanın sadece bir

kesiminde uzmanlaşmıştır. Fakat işletmelerin bir bütün olarak üretimi esnektir, değişen piyasa koşullarına kolaylıkla adapte olabilmektedir (Taymaz, 1993: 12). Diğer taraftan devlet, bu İtalyan firmalarının kendi aralarında ölüm kalım savaşına tutuşmak yerine birlikte yenilikler üretmesini aktif olarak desteklemektedir. İtalyan sisteminin bu yapısı kısaca, sürekli yenilik yapma stratejisi, durmak bilmez değişimi kontrol etmeye çalışmak yerine ona uyum sağlamak (Sennett, 2011: 53) şeklinde tanımlanabilir.

İkinci örneğimiz olan Japon firmalarının üretim tekniğinin şekillenmesi, Fordist kitle üretiminin Japonya'nın 2. Dünya Savaşı sonrası dar pazar koşullarına uymaması nedeni ile daha küçük kümeler halinde, dolayısıyla daha esnek üretim yapacak biçimde dönüştürülmeye çalışılmasıdır. Bu dönüşüm uzun seneler içinde, üretimde israfı ve savurganlığı ortadan kaldıracak şekilde sıfır hatalı üretimi gerçekleştirebilmek hedefi ve işçilerin kapasitelerini, üretim deneyimlerini ve zihinsel potansiyellerini sonuna kadar kullanmak ilkesi ile gerçekleştirilmiştir (Ansal, 1996: 14). Japon modelinin unsurları arasında şunlar sayılabilir; tedarik mallarının kan-ban (tam zamanında) sistemine tabi olması, bir başka deyişle tedarikçilerin üretim hattına uygun özellikteki malları istenen zamanda teslim etmesiyle stoklamanın ciddi biçimde azaltılması ya da kaldırılması. Üretim sürecinde, hataların sıfıra düşmesini ve kaynakların en iyi biçimde kullanılmasını amaçlayan "toplam kalite kontrolü"; ekip çalışması, inisiyatifin bir merkeze atfedilmemesi, çalışanlara kararlarda daha fazla özerklik tanınması, ekiplerin performansının ödüllendirilmesi, şirkette gündelik hayatta pek az statü sembolünün kullanılmasıyla idari hiyerarşinin düzleştirilmesi yoluyla işçilerin üretim sürecine katılımı (Castells, 2013: 214).

Japon üretim sisteminin en önemli özelliklerinden olan yalın tedarik sistemi, ana sanayi ve yan sanayi arasında alıcı-tedarikçi ilişkisinin doğasını radikal olarak değiştirmektedir. Tedarikçi işletmelere ürünün tasarım ve kalitesi konusunda daha fazla sorumluluk verilmekte ve uzun dönem işbirliğine dayalı sözleşmeler sunulmaktadır (Parlak, 1999: 91). Özellikle yarı mamul girdi sağlayan firmalar ile ana firmalar arasında olması gereken, tam zamanında ve sıfır hatalı üretim ve üründe esnekliğe dayanan yeni ilişkiler ağı, farklı bir organizasyon özelliği olarak ortaya çıkmaktadır. Bu ilişki, ana firma ile fason firma arasında iki yönlü dizayn bilgi akışı, ürün esnekliği için işbirliği ve integrasyonu içermektedir. Tamponların geliştirdikleri

sadece talep olan maldan, olduğu zaman ve talep miktarı kadar üretim yapma felsefesine dayanan "Tam Zamanında Üretim" sistemi, yüksek tampon stok ile çalışan Fordist sistemin değişik ürünlerin üretilmesinde karşılaştığı sorunların çözümü için bir adımdır (Yentürk, 1993: 50).

Bu sistemde ortaya çıkan diğer bir gelişme, Fordist modelde önemli oranda verim kaybına neden olan hatalı veya kalitesiz ürünlerin tespiti konusu için geliştirilmiş olan Kalite Kontrol Çemberleri, Toplam Kalite Kontrol gibi tekniklerdir. Kalite Kontrol Çemberleri, işyerindeki sorunları belirlemek ve çözüm yolları önermek amacıyla belirli kurallara göre toplanan, *gönüllü katılıma dayanan* üretim hattında çalışan işçilerin bilgi, beceri ve iş deneyimlerden yararlanmak üzere oluşturulmaktadır. Toplam Kalite Kontrol ise, üretimde hatalı üretimi ya da ürünü daha ortaya çıkmadan önlemeye, dolayısıyla tamamen ortadan kaldırarak sıfır hatalı üretim gerçekleştirmeye yöneliktir. Her işçi yaptığı işin kalitesinden sorumlu olmakta, ayrıca yapılan işin kalitesi hemen bir sonraki işin yapılışı sırasında kontrol edilmekte, böylece de bütünsel ya da toplam kalite kontrol sistemi ortaya çıkmaktadır (Ansal, 1996: 15). Diğer bir ifadeyle Fordist modelin ayrı departmanlarında ve üretimin belirli aşamalarında gerçekleştirilen ürün kontrol sistemi, süreklilik kazanmakta ve böylece hatalı ürün hızla tespit edilmektedir.

Özetle, Japon modeli uyumluluğu teşvik etmekten çok belirsizliği azaltmaya yönelik bir yönetim sistemi olarak, üretim ya da dağıtım süreçlerinde büyük kesintiler olmamasına bağlıdır. Diğer bir ifadeyle "beş sıfır"a dayalıdır: Parçalarda sıfır hata, makinelerin işleyişinde sıfır hata, sıfır stok, sıfır gecikme, sıfır bürokrasi (Castells, 2013: 215).

2.3.5. Coğrafi Hareketlilik

Bu bölümün başlangıç kısmında 1970'li yıllar ile birlikte, kapitalist üretim tarzında baş gösteren yeniden yapılanma sürecinin esneklik kavramına dayandığını belirtmiştik. Esnekliğin çeşitli boyutlarından olan coğrafi hareketlilik, tıpkı diğer esneklik seviyelerinde olduğu gibi, kapitalist üretimin işleyişinin genel amacına uygun ve bu amacın gerçekleşebilmesi için önündeki engelleri giderici bir seçenektir. Biz kapitalistlerin amacının insan ihtiyaçlarını karşılamak olmadığını biliyoruz. Kapitalistleri güdüleyen yegâne faktör, daha yüksek bir kar oranı elde edebilme

arzusudur. Bu temelde sermaye, yüksek karı, potansiyel bir beklenti olmaktan çıkarıp realize edebilmek amacıyla, daha karlı gördüğü alanlara, ülkelere akış eğilimindedir (Çağlı, 2004: 25). Yine kapitalist üretim tarzının evrimindeki rekabetçi mücadeleler, coğrafi hareketliliğin ve mekânsal düzenlemelerin önemini arttırmaktadır. Kapitalistler daimi olarak girişimlerinin önlerindeki engelleri yok edecek veya kolaylaştıracak yerler ararlar. Daha avantajlı yerleşim (örneğin düşük maliyetli) olanakları elde etme isteği, kapitalistlerin kapitalist faaliyette bulunmak için sürekli mekânsal devinim içinde olmalarına neden olur. Zamanın bir noktasında yerleştiği bir mekânı tamamen yok edebilirken, zamanın başka bir kesitinde sonsuz sermaye birikimi açlığını doyuracak tamamıyla farklı başka bir coğrafi mekân yaratabilir. Kapitalist üretimin, mübadelenin, bölüşümün ve tüketimin coğrafi unsuru asla dengede değildir (Harvey, 2004: 81). Bu doğrultuda coğrafi hareketlilik kapitalistlere üretim süreçlerinde daha esnek olmalarına izin veren, daha esnek işgücü piyasaları olan, düzenlemeye tabi olmayan yerler aramalarına izin verir (Harvey, 1993: 88). Coğrafi hareketliliğin kapitalistler açısından yeni bir durum olmadığı doğrudur fakat 1970'li yıllar ile birlikte birçok düzeyde arttırılan esnekliğin katkılarıyla sermaye hareketliliği başka bir boyuta ulaşmıştır.

Kapitalist üretim tarzının coğrafi hareketliliğini tarihsel olarak ele alan Özuğurlu, sermayenin yayılmacı eğilimini, belirli dönemlerde belirli sömürgecilik araçlarını devreye sokarak gerçekleştirdiğini belirtir. Özuğurlu'nun açıklamaları doğrultusunda ele alacağımız bu dönemler üçe ayrılmaktadır (Özuğurlu, 2008: 85-102). Birinci dönem, 19. yüzyılın son çeyreğinden 20. yüzyılın ortalarına kadar uzanan klasik/doğrudan sömürgecilik siyasetidir. Bu süreç klasik sömürgeciliğin ortaya çıkışı, yükselişi ve çöküşünü temsil etmektedir. Özuğurlu 1920'lerde dünya nüfusunun %70'inin sömürge ve yarı sömürge ülkelerde yaşadığını belirtmektedir. Sömürge ülke kavramı, siyasal bağımsızlıktan yoksun olan ve siyasal-hukuksal statü bakımından doğrudan metropol ülkeye bağlı ülkeleri anlatır. Metropol ülkenin sömürge üzerinde tam bir egemenlik hakkı, sömürge ülkenin de mutlak bir ekonomik, siyasal, diplomatik, askeri vb. bağımlılığı söz konusudur. Yarı-sömürge ülke kavramı ise, ancak sömürge statüsü ile ilişkili olarak bir anlam ifade eder. Sömürgeleştirme açısından yarı yolda olan, siyasal bağımsızlığını neredeyse yitirme durumuyla yüz yüze bulunan ülkeleri kapsar (Çağlı, 2004: 29). Diğer taraftan,

1960'lara gelindiğinde, 2. Dünya Savaşından sonraki 15-20 yıl boyunca genişleyerek ve güçlenerek süren bağımsızlık mücadeleleri sayesinde sömürge nüfus dünya çapında 30 milyona gerilemiş ve klasik ya da doğrudan sömürgecilik ortadan kalkmıştır.

Özuğurlu'nun belirttiği ikinci dönem ise, dolaylı ya da yeni-sömürgecilik olarak tanımlanan ve Fordist sistemin hâkim olduğu 1920'lerden 1970'lere uzanan süreçtir. Bu evre metropollerde sosyal refah devleti ile periferilerde ulusal devletlerin aracı rolleri ile tanımlanmaktadır. Bu dönemde oluşturulan yeni-sömürge devlet biçimi, siyasi olarak bağımsız olmakla birlikte iktisat politikaları ve iktisadi sistemleri kendi dışından idare edilen bir devlet biçimidir. Özellikle sundukları ucuz emek potansiyeli ile tüketim malları imalatının merkezi haline gelen yeni sömürge devlet, kendi egemenlik alanının patronu ya da kendi çöplüğünün horozu değildir. Yeni sömürgeci kontrolün ana mekanizması iktisadi ya da parasal araçlardır. Bu dönem, kapitalizmin yayılmacı genişlemesi önüne dikilen engellerle (sosyalist blok, kalkınmacı ulus devletler, sosyal refah devleti), kapitalizmin koordinasyonu arasındaki gerilimli uzlaşma dönemi olarak görülebilir.

Kapitalizmin genişleme eğiliminde üçüncü dönem ise, Özuğurlu'nun yalın-sömürgecilik olarak adlandırdığı dönemdir. 1970'ler ile başlayan ve günümüze ulaşan bu yeni dönem önündeki engellerin tasfiye edilerek kapitalizmin genişlemesini en üst seviyelere çıkardığı bir süreçtir. Yalın sömürgecilik, ulus devletin kendi ulusu karşısındaki geleneksel meşruiyetini tahrip etmekle yetinmekte; böylece klasik sömürgecilikten farklı olarak meşruiyet krizini de yüklediği ulusal devleti "küçük ve etkin" ya da "piyasa-dostu" bir formda yeniden örgütlemektedir. Yalın sömürgecilik, ne metropol ülke halkları, ne de sömürdüğü ülke halkları karşısında bir meşruiyet arayışına ihtiyaç duymayan, tazmin etme sorumluluğu taşımayan bir sömürgecilik biçimidir. Yalın sömürgeciliğin kurucu politikaları arasında şunlar sayılabilir: ülke içinde ekonomik etkinliklerin yasal düzenlemelerden muaf tutulması (finans piyasalarından başlayarak); uluslar arası ticaretin ve yatırımların serbestleştirilmesi; kamunun kontrolündeki şirketlerin özelleştirilmesi. Bu politikaların geliştirilmesi ve uygulanmasında belirleyici olan aktörler, özellikle en zengin ülkelerin, G-7 ülkelerinin hükümetleri ve Uluslar arası Para Fonu, Dünya Bankası, Dünya Ticaret Örgütü gibi onların yardımcı uluslararası kurumları" ve

gelişkin teknolojik yapı ile donanmış çok uluslu şirketlerdir (Castells, 2013: 172). Sermayenin değerlenme süreci, yalın sömürge ekonomisinde, çokuluslu şirketlerin oluşturdukları ilişki ağları içinde ulusal sınırları aşındırarak gerçekleşmektedir. Bu sistemin odağında büyük alıcı firmalar yer alır; bunlar pazar araştırması yaparak siparişlerini "fabrikasız imalatçılar" aracılığıyla verirler; ürün tasarımı, pazarlama ve ticaret gibi işlevleri de üstlenen marka-sahibi imalatçı "fabrikasız" firmalar, bu siparişleri küresel taşeron ilişki ağı içinde yer alan fabrikalar aracılığıyla yerine getirirler. Bu zincirin ortasında "fabrikası olmayan imalatçılar" yer alırlar; üretim sürecini çoğunlukla deniz aşırı alıcı bürolar aracılığıyla örgütlerler. Bu süreçte emek esnek bir girdidir; zira imalatçı nerede ve kimle sözleşme yapmak isterse onunla yapar (Özuğurlu, 2003: 207). Küresel düzeyde faaliyet gösteren çok uluslu şirket tipleri iki farklı örneklendirme ile açıklığa kavuşturulabilir.

"A şirketi: Yönetim merkezi New York'ta, üst yöneticilerinin neredeyse hepsi ABD vatandaşı. Hisselerinin çoğu Amerikalıların elinde. Ancak çalıştırdıklarının büyük çoğunluğu ABD dışı ülkelerin vatandaşları. A şirketi, araştırma geliştirme faaliyetlerini, karmaşık teknolojik imalatını, ağırlık olarak Güney Asya'da ve Avrupa'da gerçekleştiriyor. Aynı şirketin, ABD pazarına sürdüğü ürünlerin giderek artan bir kısmı ABD dışındaki tesislerinde üretiliyor.

B şirketi: Yönetim merkezi ABD dışındaki bir sanayileşmiş ülkede. Üst yöneticilerinin neredeyse hepsi o ülkenin vatandaşı. Hisselerinin büyük çoğunluğu o ülkelerin yatırımcılarının elinde. Gelgelim, şirketin işçilerinin çoğunluğu Amerikalı. B şirketi araştırma geliştirme faaliyetlerini ABD'de sürdürüyor. İmalatının büyük bölümü de Amerika'da gerçekleşiyor. Bu şirket Amerika'dan kaynaklanan ürünlerini ihraç ediyor, üstelik ihracat yönetim merkezinin bulunduğu ülkeyi de kapsıyor" (Uğur, 1993: 151).

Özetlersek, kapitalistler arasındaki daha fazla kar elde edebilme yarışı, kapitalistlerin daha fazla kar elde edebileceği coğrafi bölgelere doğru yayılmasına neden olmakta ve bu süreç kapitalistlerin kullanıma mümkün olan bütün araçları değerlendirmesiyle gerçekleşmektedir. 1970'ler ile başlayan yeni dönemde daha fazla kar elde edebilme yarışı, küresel ölçekte faaliyet gösteren çokuluslu şirketler aracılığıyla, üretim maliyeti risklerinin en aza indirilmesi veya dışsallaştırılması yoluyla sağlanmaktadır. Coğrafi hareketliliğin kapitalistler açısından önemi,

çokuluslu bir şirketin genel müdürünün zihninde tasarladığı ütopik uygulama aracılığıyla belirginleştirilebilinir. Söz konusu genel müdür, bir toplu pazarlık görüşmesi sırasında hayalini kurduğu uygulamayı şu sözlerle dile getirmektedir: *"Bir transatlantik alıp onu fabrikaya dönüştüreceğim ve üretimi o dev geminin üzerinde yapacağım; ücretler hangi limanda düşükse gidip o limana demir atacağım."*[6]

[6] Aktaran: Metin Özuğurlu, 2000-2003 Petrol-İş Yıllığı, Petrol-İş Yayınları, Eylül 2003, s. 214.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. SERMAYE İÇİN ÜRETKEN EMEK

Çalışmamızın birinci bölümünde, genel olarak üretken emek olarak da ele alabileceğimiz, kullanım değerlerinin yaratıcısı olan yararlı emeği bütün tarihsel biçimlerinden bağımsız olarak ele almıştık. Ve ulaştığımız sonuç her toplumda bir tür yararlı emeğin ya da üretici etkinliğin zorunluluğu yanında, bu tür bir emeğin farklı toplumlarda, farklı biçimler aldığıydı (Yurtsever, 2011: 113). Çalışmamızın başlangıç noktasını oluşturan ve tüm üretim tarzlarında ortak olan genel olarak üretken emek, tarihsel bir süreç olan kapitalist üretim tarzında da varlığını korumaktadır. Ancak farklı bir biçimde. Kapitalist üretim tarzında emek, genel olarak üretkenliğinin dışında, asıl olarak, sermaye için üretken olmalıdır. Bunun için de bir dizi koşulun gerçekleşmesi gerekir. Bir sonraki bölümde söz konusu koşulların neler olduğunu ele alacağız. Ancak bunun öncesinde kapitalist üretim tarzı açısından üretken olan/olmayan emek ayrımı veya kapsamının sınırlarının tespitinin neden önemli olduğunu belirtmek yararlı olacaktır.

Her şeyden önce vurgulanması gereken temel nokta, sermaye için üretken olan/olmayan emek kategorileri, kapitalist üretim biçimine dair kategorilerdir. Bu kategorilerin üzerinden yükseldiği temel konu ise kapitalist sermaye birikim mekanizmalarının çözümlenmesi ile ilgilidir. Kapitalist bir ekonomide birikim sürecinin vazgeçilmez olduğunu daha önce görmüştük. Bu süreç, artı değerin kesintisiz bir biçimde üretimi ile yine kesintisiz bir biçimde sermayeye dönüştürülmesini zorunlu kılan, değerin kendi kendini genişletmesi sürecidir. Bu işleyişte ana hedef bir yandan önceden üretilmiş değeri devam ettirmek bir yandan da artı değerin bir bölümünü üretken yeniden yatırıma dönüştürmektir. Bu hedefe ulaşmak için sermaye, kendisi için artı değer üretebilecek ve sermaye birikimini yaratabilecek belli bir emek kategorisi ile kesintisiz olarak değişilmek zorundadır. Bu nedenle, kapitalizmin akışı içerisinde üretken emek kategorisini belirlemenin, birikim sürecini anlamak açısından özel bir önemi vardır (Yılmaz, 2006: 292). Diğer taraftan sermayenin genişlemesi, ancak ve ancak üretken emek istihdamı ile mümkünse, tersinden giderek, üretken emek alanının niceliksel büyüklüğünü ölçerek

sermayenin genişleme/daralma dinamiklerine ilişkin ampirik bilgi elde etmek mümkün olabilir. Üretken olmayan alanın üretken alana göre oransal olarak genişlemesi, üretken ekonomik faaliyetlerce yaratılan artı değerin bu iki alan tarafından paylaşımı anlamında bir bölüşüm gerilimi yaratacaktır. Ayrıca, bu gerilim, üretken sektörlere yatırımların cazibesinin azaldığı ve giderek daha da serpilen finans sektörünün artı değer ihtiyacının arttığı günümüzdeki gibi bir konjonktürde yaşandığı zaman çok daha ciddi sonuçlar yaratacaktır. Sonunda sermayenin değersizleşmek zorunda kalacağı bu süreç, kuşkusuz kapitalizmin krizinden başka bir şey değildir. Buradan çıkarılacak bir başka sonuç, en azından kar oranının düşme eğilimi çerçevesi içinde, üretken olan/olmayan emek ayrımının kapitalist krizleri anlamak için de asli olduğudur (Bağımsız Sosyal Bilimciler, 2011: 85). Mandel, kapitalist sistemde üretken emeğin yerinin tam olarak tanımlanmasının sadece teorik açıdan değil, toplumsal muhasebe, örneğin, milli gelirin değer anlamında hesaplanması açısından da önemli olduğunu belirtmektedir (Mandel'den aktaran Savran ve Tonak, 2012: 243).

Yine, üretken olan/olmayan emek ayrımı, yirminci yüzyıl sonu kapitalizmine özgü yeni eğilimlerin anlaşılması için de önemlidir. 1970'lerden itibaren, yaşanan gelişmeler ve yoğunlaşan mesleki çeşitlenme, kapitalist üretim tarzı açısından üretken olan emek etkinliklerini de çeşitlendirmiş ve farklı etkinliklerin üretken emek kapsamına girmesine neden olmuştur (Savul, 2015: 293). Örneğin, sağlık, eğitim, konut vb genellikle kamu hizmeti olarak gördüğümüz sosyal hizmetlerin sunulmasında yaşanan yapısal değişiklikler. Bir zamanlar büyük bir bölümü kamu sektörünce yürütülen bu faaliyetler aşama aşama özelleştirilmiştir. Bu durum, devlet çalışanlarının üretken olmayan emeğinin hem özelleştirmeler yoluyla söz konusu yeni şirketlerin işçilerinin üretken emeğine, hem de kamu hizmetlerinin metalaştırılması nedeniyle fiilen ticarileştirilmiş olan kamu çalışanlarının üretken emeğine dönüşmesi anlamına gelmektedir (Savran ve Tonak, 2012: 245).

Son olarak, üretken olan/olmayan emek ayrımına dair yazında tartışılmakta olan çeşitli soyutlamaların aslında farklı kuramsal yaklaşımlara hizmet eden farklı tanımlar olduğu vurgulanmalıdır. Örneğin, kavramın aşağıda ele alacağımız Marx'taki sorunsalı ile kavramın sınıfların tanımlanması ya da devrimci öznenin karakterinin belirlenmesi gibi sorunsallarda kullanılması, birbiriyle

ilişkilendirilemeyen, bütünüyle farklı düzeylerde soyutlamalar ve tanımlar yaratacaktır (Karahanoğulları, 2008: 118). İktisadi bir soyutlama olan üretken olan/olmayan emek ayrımında, üretken emeği işçi sınıfının tanımlayıcısı olarak ele alıp üretken olmayan emeğin işçi sınıfına dâhil edilemeyeceğini savunmak, çok belirlenimli bir olgusal gerçekliği gereğinden fazla zorlamak anlamına gelmektedir (Karahanoğulları, 2009: 136). Çalışmanın ikinci bölümünde, işçi sınıfına mensup bireyi tanımlayanın, geçimini sağlamak için emek gücünü satmak zorunluluğu olduğunu görmüştük. Yine aynı bölümde, üretken olan ve olmayan emeğin de üretim araçlarından yoksun olduğu için emek güçlerini özel bir meta türü olarak satmak zorunda olduklarını ve onları işçi sınıfına dâhil edenin de bu olduğunu belirtmiştik. Bu doğrultuda ikinci bölümde elde ettiğimiz sonucu tekrarlayacak olursak, sermaye için üretken olan/olmayan emek ayrımı, bu emek türlerini harcayan bireyler arasında sınıf ayrımı bakımından geçerli olmayan bir ölçüttür veya hiçbir önem taşımaz.

3.1.Sermaye İçin Üretken Olan/Olamayan Emek Ayrımı Marksist Kuramda

Marksist kuramın, kapitalist üretim tarzını çözümlemeye veya anlamaya yönelik temel soyutlaması artı değer kavramıdır. İşte üretken emek kategorisine bu noktada ihtiyaç duyulmaktadır. Zira bütün emek kategorileri artı değer üretmemektedir. Bazı kategoriler ekonomide fiyat büyüklükleri yaratsa da artı değer üretmezler. Marksist kurama göre yalnızca artı değer üreten faaliyetler üretken olarak değerlendirilmelidir (Karahanoğulları, 2009:130). Öte yandan üretken olan/olmayan emek ayrımının tanımlanma tartışmalarının kökeni Marx'tan öncesine, ilk klasik iktisatçılara, fizyokrasiye ve merkantilizme kadar uzanmaktadır. Merkantilistlere göre sadece dış ticarette verilen fazla artı değer olarak nitelendirilmelidir ve bu nedenle ihracatla uğraşan, yurtdışından değerli maden getiren emek üretken olacaktır (Marx, 2013c: 139). Fizyokratlara göre ise, yalnızca tarımsal emek üretkendir; çünkü yalnızca tarım kesiminde üretim maliyetini aşan bir fazla üretilebilmektedir. Burada bir noktaya daha işaret edilmelidir. Fizyokratlarda tarımsal emeğin yüceltilmesi olarak görünen şey, aslında, yalnızca doğanın övülmesidir. Üretim sürecinin sonunda kalan fazla, doğanın bir armağanıdır, fazla emeğin, ödenmemiş emeğin bir sonucu değildir. Tarımsal emek, sadece, doğanın potansiyelinin tam olarak gerçekleştirilebilmesini sağlayan bir araç olarak hizmet eder. Yani, fizyokratlar artı değeri, toplumdan değil, doğadan çıkan; insanın toplumsal ilişkilerinden değil, onun

toprakla ilişkisinden çıkan bir şey olarak analiz ederler (Çaklı, 2006: 43). Adam Smith, üretken emeği, artı ürün yaratan emek bağlamında öngördüğü ölçüde fizyokratların izinden gitmiştir. Smith'e göre ulusal geliri belirleyen iki faktör vardır. Bunlar emeğin üretkenliği ile üretken emeğin, üretken olmayan emeğe oranıdır. Smith harcandığı nesnenin değerine değer katan ve katmayan emek türleri olduğundan söz ederek üretken olan/olmayan emek ayrımına gitmiştir (Altıok, 2011:112). Bu külliyat içinde kendi kuramsal yaklaşımını geliştirirken Marx'ın üzerine en çok uğraştığı, adeta kavram için mihenk noktası yaptığı tanım, Adam Smith'in tanımı olmuştur. Bu nedenle Smith'in konu ile ilgili çözümlemelerini biraz daha yakından incelemek gerekmektedir.

Adam Smith, *Milletlerin Zenginliği* adlı kitabında, üretken olan/olmayan emek ayrımını tartıştığı bölüm "sermayenin birikimi ya da üretken emek ve üretken olmayan emek üzerine" başlığını taşımaktadır. Bu bölümün hemen başında, Smith, söz konusu tartışmanın temel ayrımlarını oluştururken, emeğin, gelir ile mi yoksa doğrudan sermaye ile mi değişildiğinin sorgulanması gerekliliğini işaret etmektedir. Smith, bu farklı durumların toplumların zenginliğine farklı etkiler yaratacaklarını şu şekilde belirtmektedir:

> *"Bir çeşit emek vardır ki, harcandığı nesnenin değerine değer katar. Bir başkası vardır, öyle bir etkisi olmaz. Birinciye, bir değer hâsıl ettiği için, üretken emek; ötekine, üretken olmayan emek denilebilir. Nitekim genel olarak, bir sanayi işçisinin emeği, üstünde çalıştığı gerecin değerine, kendi geçiminin ve ustasının karının değerince değer katar. Tersine; sıradan bir hizmetçinin emeği, hiçbir şeyin değerine değer eklemez. Sanayi işçisinin ücretini, ustası peşin olarak vermekle birlikte, gerçekte, o, ustasına hiçbir şeye mal olmaz. Çünkü genel olarak, bu ücretlerin değeri, bu emeğin harcandığı nesnenin değeri içinde, bir karla birlikte yeniden döner, geri gelir. Ama sıradan bir hizmetçinin bakım masrafı, bir daha geri gelmez. Bir adam, bir sürü sanayi işçisi çalıştırarak zengin olur; bir sürü hizmetçi tutmakla yoksul düşer" (Smith, 2014: 358).*

Marx tarafından, Smith'in en büyük bilimsel başarılarından biri olarak nitelenen sermaye veya gelir ile değişilen emek tespiti, Smith'in üretken emek çözümlemesinin dayandığı temel argümanlarından biridir. Burada Smith'in üretken emek olarak ele

aldığı emeğin ilişkisi doğrudan kapitalist iledir. Yani emek, sermayeye karşılık olarak değişilmektedir. Smith'in belirttiği gibi bu süreçte sanayi işçisinin emeği, yalnızca kendi geçimini sağlayacak değeri üretmekle kalmamakta, ayrıca kapitalist için artı değer de üretmektedir. Diğer bir ifadeyle sermaye üretmektedir. Smith'in üretken olan/olmayan emek ayrımında belirlediği diğer bir ölçüt, çalışmanın devamında da ele alacağımız, üretken emek kapsamını maddi bir varlık yaratan, dayanıklı mal üreten emek olarak ele alan yaklaşımıdır. Smith'e göre dayanıklı malların üretilmesi yani, üretken harcamaların artması toplum zenginliğinin artmasının temel koşuludur.

> *"Yalnız, sanayi işçisinin emeği, o emek harcandıktan sonra, hiç değilse bir zaman sürüp giden belirli bir nesne ya da satılabilir bir mal üzerinde kökleşip maddeleşir. O sanki depolanıp ambara konulmuş, gerekirse bir başka zamanda kullanılabilecek, şu kadar bir emektir. O nesne veya –hepsi bir kapıya çıkar- o nesnenin bedeli, gerekirse, onu, ilkin üretmiş olan emek kadar bir emeği ileride harekete geçirebilir. Tersine; sıradan hizmetçinin emeği, herhangi bir nesne ya da satılır bir mal üzerinde kökleşip maddeleşmez. Onun hizmetleri, genel olarak, yapılır yapılmaz kaybolur gider; geride, sonradan karşılığına o miktar hizmet elde edilebilecek bir iz veya değer bıraktıkları olmaz." (Smith, 2014: 358)*

Smith, emeğin bir metada maddeleşmesi koşulu ile üretken emeğin, metalardan oluşan maddi bir zenginlik ürettiğini belirtmektedir. Bunun tersine üretken olmayan emek, Smith'in örneği ile hizmetkârın emeği, kendini maddeleştirmemekte ve efendisini yoksullaştırmaktadır. Smith'in bu açıklamalar ile bütün bir çabası, yıllık ürünün mümkün olduğu kadar büyük bir kısmının, devamlı ve gittikçe büyüyen bir birikime olanak sağlamak üzere sermaye olarak kullanılmasını, yani maddi birikimin kaynağı olan maddi üretimi gerçekleştiren işçilerin daha büyük sayılarda çalıştırılmaları için harcanmasını sağlamayı hedeflemesidir. Üretken olmayan emekçiler dediği kimseler, yıllık üründen ne kadar az pay alır ve tüketirlerse, geriye sermaye birikimi için o kadar büyük bir ürün kitlesi kalır (Altıok, 2011: 114). Yoksa bazen sanıldığı gibi Smith'in amacı üretken olmayan emek biçimlerini aşağılamak değildir. Nitekim üretken olmayan emek kategorisinin "hem en önemli ve saygı

değer hem de en hafif" emek biçimlerinden bazılarını bir araya getirdiğini kendi söylemektedir:

> *"topluluk içinde en saygı değer tabakalardan bazılarının emeği, sıradan hizmetçilerinki gibi, hiçbir değer hâsıl etmez; o emek harcandıktan sonra, sürüp giden, ileride karşılığını bir o kadar emek elde edebilecek herhangi devamlı bir nesne veya satılır eşya üzerinde kökleşip maddeleşmez. Maiyetinde çalışan bütün sivil ve asker memurlarla birlikte hükümdar, bütün ordu ve donanma, üretken olmayan işçilerdir. Bunlar, kamu hizmeti görür; başkalarının yıllık emek ürününün bir kısmı ile geçinirler. Ne denli şerefli, yararlı ya da gerekli olursa olsun, bunların hizmeti, ileride karşılığına bir o kadar hizmet elde edilebilecek bir şey hâsıl etmez. Onların bu yıl ki emeğinin sonuçları, yani, ülkenin korunması, güvenliği, savunması; bu varlığın bir yıl sonraki korunmasını, güvenliğini ve savunmasını satın almaz. Hem en ağır başlı en hatırı sayılır hem en hafif mesleklerden kimisi bu aynı sınıfa konulmalıdır. Kilise adamları, hukukçular, hekimler, her türlü edebiyatçılar; tiyatro oyuncuları, soytarılar, müzikçiler, opera şarkıcıları, opera köçekleri vb…" (Smith, 2014: 358-359).*

Marx, Smth'in konuya dair görüşlerinin, kendinden önceki fizyokrat ve merkantilist yaklaşımlardaki yanlışları ayıklayarak ulaştığı doğru tanımla, ısrarla taşıdığı yanlış fizikselci yaklaşımın iç içe geçtiğini ve bir karmaşa oluşturduğunu belirtir. Karışıklık Smith'in üretkenliği ansızın "kendini, kalıcı olan ve herhangi bir özde ya da satılabilir bir metada toplamak maddeleştirmek olarak görmesinden kaynaklanır. Bu noktada Smith, üretken emeği toplumsal biçimi üzerinden tanımlamayı bir kenara bırakır ve zenginliği/değeri fiziksel büyüklükler olarak gören bir bakış kullanır (Marx, 2013c: 147). Marx'ın yaklaşımına göre, kapitalist üretim sürecini anlamlandırabilecek tutarlı bir üretken olma tanımı, fiziksel büyüklüklerle ya da kullanım değeriyle ilgili olamaz. Bu doğrultuda Marx, Smith'in üretken olan/olmayan emek arasında yaptığı bu ayrımların önemini belirtirken, bu ayrımların düzeltmelere gereksinimi olduğunu vurgulamaktadır. Bu düzeltmeleri ise ağırlıklı olarak, *Artı Değer Teorileri Birinci Kitap*, *Kapital Birinci ve İkinci Cilt'*de ayrıntıları ile ele almaktadır.

Marx'a göre, üretken emek kapitalist üretim süreci içinde emek gücünün aldığı biçimin ve tarzın ve tüm ilişkinin kısa adıdır. Ancak onu emeğin öteki türlerinden ayırt etmek, çok büyük önem taşımaktadır; çünkü bu ayrım, tüm kapitalist üretim tarzının ve sermayenin kendisinin de üzerinde temellendiği emeğin özgül biçimini ifade eder (2013c: 357). Öncelikle vurgulamak gerekir ki, emeğin bu özgül biçimi, genel olarak üretken emekten kendini ayırt eden bir yapıdadır. Yani genel olarak üretken emek ile onun alt başlığı olarak değerlendirebileceğimiz sermaye için üretken emek kavramları birbirinden farklı şeylerdir. Bu ikisi arasındaki ayrımın önemini Marx *Artı Değer Teorileri* kitabında şu şekilde belirtir;

> *"Yalnızca, kapitalist üretim biçimini kesin biçim olarak – ve dolayısıyla, sonsuza dek doğal üretim biçimi olarak – gören burjuva dar kafalılığı, sermaye açısından üretken emek nedir sorusunu, genelde hangi emeğin üretken olduğu ya da üretken emeğin genel olarak ne olduğu sorusuyla karıştırır. Ve sonuçta herhangi bir şey üreten, herhangi bir sonuç yaratan emeğin bu gerçek çerçevesinde üretken olduğu yanıtını vererek ne kadar akıllı olduğunu düşünür" (Marx, 2013c: 355).*

Genel olarak üretken emek ile sermaye için üretken emek arasındaki fark uzun bir tarihsel sürecin ürünüdür. İnsanlık tarihinin başlarında emek sürecinin tamamen bireysel olduğunu belirtmiştik. Yani bir ve aynı birey emek sürecinde, daha sonra bölünecek olan yetilerinin bütünü doğrultusunda hareket ederek, kendi geçimi için gerekli nesneleri sadece kendi denetimi ve kurgusu altında gerçekleştirmekteydi. Daha sonra uygarlığa geçiş ile birlikte emek süreci bireyselliğini yitirip, başkalarının denetimi altına girmekteydi. Son olarak ele aldığımız kapitalist üretim tarzı ise mümkün olduğunca fazla artı değer elde etme amacı ile emek sürecini ve bizzat insanı parçalara bölmüş ve insanın bir bütünü oluşturan yetilerini "can düşmanı haline getirmiş" idi. Kapitalist üretim tarzı bu özelliği ile kolektif emek süreci sonunda üretilen ürünü toplumsal bir ürün hale getirmektedir. Bu noktada Marx, genel olarak üretken emek ile sermaye için üretken emek arasında bir farkın oluştuğunu şu şekilde belirtir;

> *"ürün, bireyin doğrudan ürünü olmaktan çıkar ve kolektif emekçinin ürettiği toplumsal bir ürün, yani her biri, emek konusu üzerindeki işlemlerin az ya da çok bir parçasını yapan bir emekçi topluluğunun ortak ürünü halini alır.*

Emek sürecinin bu ortaklaşa niteliği, gitgide daha belirgin hale geldikçe, bunun zorunlu sonucu olarak, bizdeki, üretken emek ve bunu sağlayan üretken emekçi kavaramı genişlik kazanmış olur" (Marx, 2011a: 484).

Üretken emek olabilmek için artık sadece el ile çalışmak ya da maddi nesneler üretmek gerekmez, kolektif emek sürecinde yer almak yeterlidir. Öte yandan kolektif emek sürecinin doğru algılanması önemlidir. Çünkü her emek veya etkinlik toplumsal sistem açısından bir sonuç üretir. Ancak bunların hepsi sermaye için üretken emek kapsamına alınamaz. Toplumdaki tüm mesleklerin üretken olduğunu kabul eden düşünceyi Marx ironik bir şekilde şöyle eleştirir;

"Bir filozof fikir üretir, bir şair şiir, bir rahip vaaz üretir, bir profesör uzmanlık kitabı vb… bir suçlu suç üretir. Bu sonuncu üretimle bir bütün olarak toplum arasındaki bağlantıyı biraz daha yakından bakarsak, kendimizi birçok önyargıdan kurtarabiliriz. Suçlu yalnızca suç üretmez, aynı zamanda ceza hukuku üretir ve bununla birlikte ceza hukuku dersleri veren profesörü üretir; buna ek olarak aynı profesör kaçınılmaz olarak derslerini içeren yapıtını genel piyasaya "meta" olarak sürer. Suçlunun üretken gücün gelişimi üzerindeki etkileri ayrıntılı olarak gösterilebilir. Hırsızlar olmasaydı, kilitler bugünkü yetkin düzeyine ulaşır mıydı?" (Marx, 2013c: 350)

Genel olarak üretken emek ile sermaye için üretken emek karşılaştırmasında diğer bir vurgulanması gereken nokta, bu geçiş ile birlikte bir daralmanın da meydana geldiğidir. Çünkü "kapitalist üretim, yalnızca meta üretimi değil, esas olarak artı değer üretimidir. Emekçi, kendisi için değil, sermaye için üretir. Bu nedenle, artık yalnızca üretmesi yetmez. Artı değer de üretmek zorundadır. Bir tek, kapitalist için artı değer üreten, böylece sermayenin kendisini genişletmesi için çalışan emekçi üretkendir" (Marx, 2011a: 484). Öyleyse genel olarak üretken emek kapsamından farklı olarak sermaye için üretken emek, kapitalist üretim biçimi içinde belli özellikleri olan ve özgül bir toplumsal üretim ilişkisini anlatan bir emek biçimidir.

Diğer taraftan belirtmek gerekir ki, emeğin sermaye için üretken emek olarak tanımlanabilmesinin, o emeğin içeriğiyle veya ürettiği kullanım değerleri ile hiçbir ilgisi yoktur. Bu emeğin nasıl ve ne amaçla istihdam edildiği asıl olarak önemlidir.

Bu doğrultu da "aynı tür emek üretken emek de olabilir, üretken olmayan emek de" (Marx, 2013c: 362). Sermaye için üretken emek olmak emeğin ücretli emeğe dönüşümünü gerektirir. Yani sermaye-emek gücü mübadelesinin gerçekleşmiş olması gerekmektedir. Öte taraftan tüm emek türleri sermaye ile mübadele edilmez. Kapitalistin veya emekçinin kişisel tüketimine ayırdığı gelir ile de mübadele edilebilir. Bu durumda amaç emeğin ürününün kullanım değerini elde etmektir. Yani amaç değerden daha fazla değer üretmek değil, emeğin ürününü tüketmektir. Marx iki farklı durum olarak ele aldığı bu süreci şu şekilde örneklendirir;

> *"bir aktör, hatta bir palyaço, ücret olarak aldığından daha fazla emeği geri döndürdüğü bir kapitalistin hizmetinde çalışıyorsa, bu tanıma göre üretken bir emekçidir. Ama buna karşılık kapitalistin evine giden ve pantolonunu onaran gündelikçi bir terzi, kapitalist için yalnızca basit bir kullanım değeri ürettiği için üretken olmayan bir emektir. Birincinin emeği sermayeyle değişilmiştir, ikincininki gelirle. Birincinin emeği bir artı değer üretir; ikincisinde gelir harcanır" (Marx, 2013c: 142).*

Öyleyse emeğin, sermaye için üretken olması emeğin emek gücü metasına dönüşümünü ve doğrudan sermaye ile mübadele edilmesini gerektirir. Ancak sermaye-emek gücü mübadelesinin gerçekleşmiş olması da yeterli bir koşul değildir. Emeğin sermaye için üretken olması, artı değer üretmesi ile mümkün olmaktadır. Biz çalışmanın ikinci bölümünde sermayenin döngüsel hareketini incelerken, bu süreci dolaşım ve üretim alanlarının birliği olarak ele almış ve bu sürecin sadece tek bir aşaması boyunca, yani "üretken sermaye" aşamasında, artı değer üretildiğinin altını çizmiştik. Bu doğrultuda sermaye için üretken emeğin tanımı şu şekilde yapılabilir: "üretim alanında kullanılan sermaye ile mübadele edilen emeğin tümü, sermaye için üretken emektir" (Savran ve Tonak, 2012: 257). Yukarıdaki açıklamalar ve nihayetinde elde ettiğimiz bu tanım ile birlikte, kapitalist ekonomilerde var olan farklı emek türlerini, sermaye için üretken olan/olmayan emek ayrımı yoluyla sınıflandırmanın zemini de oluşmuş olmaktadır. Çalışmanın devamında, söz konusu emek türleri, dolaşım alanı, kamu çalışanları, hizmetler sektörü, gayri maddi emek, kafa emeği ve dijital emek başlıkları altında incelenecektir. Ancak bu noktada, bazı emek türlerinin sermaye için üretken olan/olmayan emek ayrımı ile bir ilgisi olmadığı hemen gösterilebilir.

Her şeyden önce, biricik amacı kullanım değerleri üretmek olan emeğin, yani meta üretmeyen emeğin sermaye açısından, üretken emek olarak görülemeyeceği açıktır. Nedeni de, artı değer üretiminin meta üretimini ve mübadelesini gerektirmesidir. Bu yüzden, kapitalizmde, kendine yeterli köylü ailelerinin emeği ya da ev emeği üretken addedilemez. Kadınların yaşamlarının büyük bir bölümünü tüketen ev işinin sermaye için üretken emek olmaması gerçeği, tabi ki bu emeğin genel anlamda üretken olmadığı ya da toplumun çoğunluğu için yararlı olmadığı anlamına gelmez. Tüm toplumda harcanan toplam toplumsal emeğin bütünü içinde haliyle, bu emek asli bir öğedir ve böyle değerlendirilmelidir. Bununla birlikte, dolaysız artı değer yaratmaz –ki, kapitalizmde üretken emek konusunda karar verilirken önemli olan da budur (Savran ve Tonak, 2012: 251). Artı değer üretimi ölçütü, küçük meta üreticilerinin emeğini de dışlar. Yanında emek gücü istihdam etmeden kendi çabalarıyla üretim yapan bağımsız zanaatçı ve küçük toprak sahibi köylüler küçük meta üreticileridir. Kendi üretim araçlarıyla üretim yapan bu üreticilerin, yalnızca kendi emek güçlerini yeniden-üretmekle kalmayıp bir artı değer yaratıyor olmaları olasıdır; konumları, onların kendi artı değerlerini ya da artı değerlerinin bir bölümünü kendilerinin sahiplenmelerine olanak verir. (Marx, 2013c: 367). Ancak küçük meta üreticisi kendi tüketiminin üzerinde ürün yaratabiliyor ve bu ürünü piyasaya sunuyor olsa bile onun kapitalist üretim formunu temsil etmesi mümkün değildir. Çünkü üretim araçları, ancak ve yalnızca emekçiden ayrıldığı ve emekle bağımsız bir güç olarak karşı karşıya geldiği zaman ve ölçüde sermaye halini alır. Fakat anılan durumda, üretici –emekçi– üretim araçlarının sahibidir, malikidir. (Marx, 2013c: 368). Biz burada, belirli bir üretim biçiminin başat üretim biçimi olduğu, ancak üretim ilişkilerinin tümünün buna bağımlı hale girmemiş olduğu topluma özgü bir durumla karşı karşıya kalırız (Marx, 2013c: 367). Başka bir ifadeyle bu ilişkinin, sermayenin emek karşılığıyla değişimiyle hiçbir ilgisi yoktur. Bu doğrultuda küçük meta üreticilerinin sermaye için üretken olan/olmayan emek ayrımıyla da ilgisi yoktur ve bu tartışmanın dışına tutulmalıdır.

3.1.1. Dolaşım Alanı

Çalışmamızın ikinci bölümünde sermayeyi incelerken, sermayenin bir şey değil bir süreç olduğunu belirtmiştik. Sermaye kendisini üretebilmek için bu süreçte çeşitli biçim değişikliklerine uğramaktaydı. Sermayenin söz konusu sürecine veya döngüsüne tekrar bakalım. Bu süreç, P-M…R*…M'-P' şeklindeydi. Birinci aşamada sermaye, emek süreci için gerekli öğeleri satın almaya hazır bir şekilde alıcı olarak pazarda "para sermaye" olarak ortaya çıkmaktaydı. Para sermayenin bu metaları satın alması ile ya da P-M dolaşımından geçmesi ile ikinci aşama yani, satın alınan metaların kapitalistler tarafından tüketilmesi aşamasına geçilmekte ve sermaye "üretken sermayeye" dönüşmekteydi. Ve son olarak sermaye bu ikinci aşama süresince elde edilen artı değer oranınca genişleyerek "meta sermaye" biçimine bürünüp tekrar pazara çıkarak birinci aşamasındaki biçimine dönüşmekteydi. Şimdi özellikle vurgulanması gereken nokta, sermayenin toplam hareketinde artı değer üretiminin yalnız ikinci aşama süresince ya da üretken sermaye aşaması süresince üretildiğidir. Öteki aşamalarda artı değer üretilmez. Sermayenin P-M veya M'-P' dolaşımında görüldüğü üzere, bir para tutarının bir meta tutarıyla ya da bir meta tutarının bir para tutarıyla değişimi söz konusudur. Yani sermaye, dolaşım sürecince, yalnızca biçim değişikliğine uğrayarak hareketine devam eder ve dolayısıyla bu aşamalarda yeni bir değer üretilmiş olmaz. Ancak Marx'ın belirttiği gibi üretken sermaye sürecinde yaratılmış olan artı değer ancak dolaşım alanında realize olabilir. Dolayısıyla dolaşım alanı ve bu alanda sermayenin çalıştırdığı emek gücü, sermaye için üretken olmayan zorunlu giderler arasındadır. Marx'ın (2011b: 120) sözleri ile yinelersek;

> *"M-P ve M'-P' başkalaşımları alıcılar ve satıcılar arasındaki alışverişlerdir; pazarlık ve anlaşmalarını tamamlayabilmeleri için, varlık durumunda bir değişiklik yapmak için, zamana ve emek gücüne gereksinim vardır. Ve burada amaç değer yaratmak değil, değerin bir biçimden bir başka biçime dönüşmesini sağlamaktır. Bu durum emek için –bu emek, dolaşımı kapsayan ya da onun kapsamına giren bütünüyle kapitalist üretim sürecinde gerekli bir öğedir- diyelim, ısı yaratmak için kullanılan bir maddenin yanma işinde olduğu gibidir. Yanma sürecinde zorunlu bir öğe olmakla birlikte, bu yanma işi, herhangi bir ısı yaratmaz"*

Tarihsel gelişme boyunca sermayenin farklı birimleri giderek artan ölçekte, eskiden tek bir sermaye tarafından değişik işlevsel biçimler altında yürütülmekte olan farklı işlevlerde uzmanlaşır. Böylelikle, para sermayenin işlevlerinin bazıları faiz getiren sermaye (ticari ve yatırım bankaları, aracı finansal kurumlar, mortgage şirketleri, sigorta reasürans şirketleri vb.) tarafından; meta sermayenin işlevleri ise ticari sermaye (toptancı tüccarlar, büyük mağazalar, perakende sektöründeki diğer büyük market ve outlet'ler vb.) tarafından devralınır (Savran ve Tonak, 2012: 254). Bu işlevlerin üretim sermayesinin kendisinden çıkıp, farklı kapitalist özneler tarafından, özel bir faaliyet olarak yerine getiriliyor olması, bu süreçte hiçbir değer, dolayısıyla hiçbir artı değer üretilmediği gerçeğini değiştirmez.

> *"Tüccar sermayesi, dolaşım alanında işlev gören sermayeden başka bir şey değildir. Dolaşım süreci, toplam yeniden-üretim sürecinin bir evresidir. Ne var ki, dolaşım sürecinde hiçbir değer, dolayısıyla hiçbir artı değer üretilmez. Ancak, aynı değer kitlesinin biçim değişiklikleri söz konusudur. Gerçekte, burada, metaların başkalaşımları dışında bir şey olmaz ve bunun da, değer yaratılması ya da değişikliği ile bir ilişkisi yoktur. Üretilen metaların satışı ile bir artı değer gerçekleşmişse, bu, sırf bu artı değerin zaten metalarda bulunması nedeniyle olmuştur" (Marx, 2011c: 246).*

Tüccar sermayesinin kendisi artı değer üretmediğine göre, ortalama kar biçiminde cebe indirdiği artı değerin, toplam üretken sermaye tarafından üretilen artı değerin bir kısmı olacağı açıktır (Marx, 2011c: 249). Açıkça anlaşılabileceği gibi sermayenin kar elde etmesi onun artı değer yaratmış olmasını gerektirmemektedir. Tekil bir sermaye için kendisinin üretken faaliyetlerde bulunup bulunmamasının, üretken emek istihdam edip etmemesinin bir önemi yoktur; onun hayat mücadelesi için önemli olan kardır. Tekil bir sermaye üretken olsun ya da olmasın emekle kurduğu ilişki ile kendi genişleyen P-M-P' çevrimini tamamlayabilir. Karlılık, ticarette ya da mali sermayede olduğu gibi başka bir alanda üretilmiş olan artı değerin el değiştirmesi ile de sağlanabilir (Karahanoğulları, 2008: 128). Örneğin, mali sermayenin yaşamsal kaynağı olarak faiz, değerin kaynağı değil, değerin yeniden bölüşümüdür. Sermayenin el koyduğu artı değerin ya da emekçinin geçimlik ücretinin bir kısmının bir başka sermaye tarafından mülk edinilmesidir. Bu bağlamda, faiz, kapitalist ile emekçi arasında değil, iki kapitalist arasındaki bir

ilişkidir ve sermaye sahipliğini, başkalarının emek ürünlerinin ele geçirilmesi aracı olarak ifade eder (Marx, 2011c: 336).

> *"Faiz, kökeni bakımından, faal kapitalistin, sanayicinin ya da tüccarın, kendi sermayesi yerine borç alınan sermayeyi kullandığında, para-sermaye sahibine ve onu ödünç verene ödemek zorunda olduğu karın, yani artı değerin yalnızca bir parçası gibi görünür ve kökeninde, onun bir parçası olduğu gibi, gerçekte onun bir parçası olarak da kalır. Kapitalist eğer yalnız kendi sermayesini kullanıyorsa, böyle bir kar bölüşümü olmaz, karın hepsi onun olur"(Marx, 2011c: 325).*

Dolaşımın kimi yönlerinin (örneğin sermayenin devrinin hızlanmasına olanak sağlayarak) üretimde bir artışa katkıda bulunabileceği doğrudur. Üretimdeki bu artış, özgül kapitalist ifadesini, sermayenin devrindeki hızlanma sayesinde üretim faaliyetinde çalışan işçilerce üretilen ek artık değer kitlesinde bulur. Yani söz konusu ek artık değer miktarı, o üretim işçilerinin emeklerinin ürünüdür. Dolaşım alanında çalıştırılan emek gücü ise, yalnızca, kendi etkinlikleri yoluyla *ek bir miktar sermayeyi,* dolaşım alanındaki üretken olmayan faaliyetlerinden azat ederek değerlenme için kullanılabilir hale getirmiş olmalarıdır (Savran ve Tonak, 2012: 256-257). Marx (2011b: 122-123-124), dolaşım alanında çalıştırılan emek gücünün yararlığının, üretken olmayan bir işlevi, üretken işleve ya da üretken olmayan emeği üretken emeğe dönüştürmesinden ileri gelmediğini vurgular. Bu alanda çalıştırılan emek gücünün yararlığı daha çok, toplumun emek gücünün ve emek zamanının daha küçük bir kısmının bu üretken olmayan işlere bağlanmasından ileri gelmektedir.

> *"Dolaşım alanında çalıştırılan emek gücü aldığı ücret ne olursa olsun ücretli emekçi olarak, zamanının bir kısmında karşılıksız çalışır. Günde sekiz iş saatlik ürününün değerini alabilir ama gene de on saat çalışır. Ne var ki, sekiz saatlik gerekli emeği nasıl bir değer yaratmıyorsa, bu iki saatlik artı emek de değer yaratmaz. Bu emek gücünü bir kapitalist çalıştırıyorsa, bu iki saatin karşılığının ödenmemesi, onun sermayesinin dolaşım maliyetini azaltır ve bu da gelirinden bir indirim oluşturur. Bu kapitalist için, olumlu bir kazançtır çünkü sermayenin kendisini genişletmesinin olumsuz sınırı böylece daralmıştır."*

Kapitalist üretim süreci, çeşitli fiili işlemlerin yanı sıra, çeşitli türden kayıt muhasebe işlemlerini de gerekli kılar. Bu türden işlemlerin yürütümü için de belirli bir iş zamanı harcanır. Dolaşım maliyetlerinin bir bölümünü oluşturan defter tutma faaliyeti, hem kırtasiye, büro malzemesi türünden iş araçlarını hem de bu işleri yürütecek emek gücünü tüketir. Kapitalist iş hacminin genişlemesiyle birlikte, bu türden faaliyetlerde yeni organizasyonlar gerektirir. İşte bu temelde giderek daha büyük işyerlerinde daha fazla ücretli emek istihdam edilir. Ama görünümündeki bu değişimlere rağmen işin özü değişmez ve tıpkı alım satım faaliyetlerinde olduğu gibi, muhasebe ve kayıt bürolarında çalışan işçiler de üretken olmayan emek kapsamı içinde yer alır (Çağlı, 2005: 62-63-64). Öte yandan kapitalist gelişme, "büro" etkinliklerinin ve çalışanlarının kapsamı ve bileşiminde zaman içinde önemli değişikliklere yol açmıştır. Eskiden büro işçisinin özel ayrıcalığı, yani işletmenin çalışmasına bir bütün olarak tanık olma ve bu çalışmanın kendi amaçlarına yönelik devinimini ve belirli bir andaki durumu hakkında fikir sahibi olma ayrıcalığı, ortadan kaybolmaktadır (Braverman, 2008: 292). Marx, bu durumu yani, kendi döneminde vasıflı sayılan büro işlerinin giderek nasıl sıradanlaşacağını ve büro işçisinin emek gücü değerindeki tarihsel düşme eğilimini şu şekilde vurgulamaktaydı;

> *"Bu kısmen bürodaki iş bölümünden ileri gelir ve emeğin kapasitesinde tek yanlı bir gelişme olduğu için, bunun gideri bütünüyle kapitaliste yüklenmez, çünkü işçinin becerisi işini yapa yapa kendi başına gelişmiştir ve iş bölümü bunu tek yanlı yaptığı ölçüde de, bu gelişme o kadar hızlı olmuştur. Sonra gerekli eğitim, ticari bilgi, yabancı dil vb., bilim ve halk eğitimindeki gelişmeyle birlikte gitgide daha hızlı, kolay, yaygın ve ucuz bir biçimde yeniden üretildikçe, kapitalist üretim tarzı da öğretim yöntemlerini, vb. pratik amaçlara doğru yöneltmeye başlar. Halk eğitiminin yaygınlaşması kapitalistleri, bu gibi işçileri, eskiden bu işlere giremeyen ve daha düşük bir yaşam düzeyinde bulunan sınıflardan sağlama olanağına kavuşturur. Üstelik bu, arzı arttırdığı için rekabeti de arttırır. Pek az istisna ile bu kimselerin emek gücü, bu yüzden, kapitalist üretimdeki gelişmeyle değer kaybına uğrar" (Marx, 2011c: 264).*

Marx'ın yukarıda işaret ettiği durumu, Braverman (2008), Taylorizmin büro alanına girmesiyle büro işlerinin de nasıl rutinleşme, parçalanma ve vasıfsızlaşmaya

tabi tutulduğunu çarpıcı bir şekilde göstermektedir. Büro işi söz konusu sıradanlaşmanın yanında alabildiğine büyümüş ve yaygınlaşmıştır. Günümüzde onlarca işçinin çalıştığı büyük büro işletmeler ortaya çıkmıştır. Marx, bu tür işlevlerin, özel olarak sırf bu işle uğraşan kimselerin eliyle büyük çapta örgütlenmesi durumunda nitelik değiştirmeyeceğini belirtmektedir. Yani işin yapıldığı mekânın değişmesi ya da büyümesi, üretken olmayan bir faaliyeti üretken hale getirmiş olmaz. Bu bağlamda, bir mal ya da hizmet biçiminde meta üretilmeyen, yalnızca üretilmiş metalarla ilgili çok çeşitli büro işlemlerinin (muhasebe, kayıt, reklam, sigorta vb.) yürütüldüğü işletmelerde çalışan işçiler, Marx'ın belirttiği gibi üretken olmayan emek kapsamına alınmalıdır. Öte yandan bu emekçiler de, değer üretmemelerine rağmen ücretli olarak çalıştıkları müddetçe ve daha çok çalışarak, daha çok kar bıraktıkları ölçüde sömürü ilişkisine tabidirler (Karahanoğulları, 2009: 150). Toparlayacak olursak, dolaşım alanında yer alan emek gücü, sermaye için üretken olmayan emek kapsamında yer almaktadır. Sermaye için üretken olan emek biçimlerinin karşılığı ödenmeyen emek zamanlarına sermaye tarafından, doğrudan doğruya el konulurken, dolaşım alanında veya üretken olmayan alanda çalıştırılan emek gücünün karşılığı ödenmemiş emek zamanı, kapitalistlerin ikinci aşamada üretilen artı değerin daha büyük bir kısmına el koymalarını sağlar.

Bu kısımda son olarak altı çizilmesi gereken husus, Marx'ın maden sanayisine, tarıma ve imalata ek olarak maddi üretimin dördüncü bir alanı olarak değerlendirdiği ve üretken emeğin sermayeyle ilişkisinin burada da maddi üretimin diğer alanlarındaki ilişkinin tıpa tıp aynısı olduğunu vurguladığı ulaşım etkinliklerinin hiçbir durumda dolaşım alanıyla karıştırılmaması gerektiğidir. Dolaşım alanının bir parçası gibi görünse de, ulaştırma etkinlikleri asıl olarak üretim sürecinin bir uzantısıdır. Aslında açık olarak görülebileceği gibi, metaların taşınması ile mevcut ürün miktarında bir artış sağlanmaz. Ancak bir metanın üretiminin tamamlanması ya da tüketicinin kullanımına sunulabilmesi için yer değiştirmesi de gerekir. Bu nedenle söz konusu etkinlikler esas olarak her türlü toplumsal üretim biçiminde, özellikle gelişmiş bir toplumsal ve coğrafi işbölümüne dayanan sosyoekonomik formasyonlarda, bizatihi üretim sürecinin gerekli öğeleridir. Dünyanın başka bir yerinde üretilmiş ama henüz kullanılacağı noktaya taşınmamış bir metayı ne tüketici tüketebilir ne de üretici girdi olarak kullanabilir. Bu yüzden, ulaştırma, üretimin

vazgeçilmez nihai aşaması olduğu ölçüde, bu sektörde istihdam edilen emek (tabii ki sermaye tarafından istihdam edildiği varsayımı altında) üretken emektir (Savran ve Tonak, 2012: 256). Marx'ın bu konu üzerine söyledikleri şu şekildedir;

> *"Taşımayla üretim miktarı artmaz. Birkaç istisna dışında ürünlerin taşıma sırasında doğal niteliklerindeki olası değişiklikler, bilerek elde edilen yararlı sonuçlar değildir; bunlar, daha çok kaçınılması olanaksız zararlardır. Ne var ki, nesnelerin kullanım değerleri ancak tüketimleri ile maddeleşir ve bunların tüketimleri, bu şeylerin yer değiştirmesini, dolayısıyla da taşıma sanayinde ek bir üretim süreci gerektirebilir. Bu sanayiye yatırılmış bulunan üretken sermaye, kısmen ulaştırma araçlarından değer aktarmak, kısmen de ulaştırmada harcanan emek sonucu değer eklemek yoluyla taşınan ürünlere değer katmış olur. Bu son sözü edilen değer artışı bütün kapitalist üretim de olduğu gibi, ücretler ile artı değerin yerine konulmasını içerir" (Marx, 2011b: 137).*

Ulaştırma sanayi, metanın uzamsal boyutunu değiştirmekte ve böylece kullanım değerini (görünür bir iz bırakmamakla birlikte) ve mübadele değerini değiştirmektedir. Diğer taraftan üretimin tamamlayıcısı olarak yapılmayan dolaşım faaliyetleri sermaye için üretken emek kapsamına alınamaz. Genel yasa şudur, *yalnızca metaların biçim değişikliğinden ileri gelen dolaşım maliyetlerinin hepsi değerlerine katkı da bulunmaz.* Bunlar, yalnız, değerin gerçekleşmesi ya da bir biçimden diğerine çevrilmesi sırasında yapılan harcamalardır. Bu maliyetleri karşılamak için harcanan sermaye (bunun denetimi altında yapılan emek de dâhil) kapitalist üretimin *faux frais*'si[7] arasındadır. Bunların artı üründen karşılanmaları gerekir (Marx, 2011b: 136). Örneğin, nihai biçimini almış bir ürünün spekülatif amaçlı olarak stoklaşması ya da arbitraj için bir yerden başka bir yere taşınması artı değer üretimine katkı yapmayacaktır"(Karahanoğulları, 2009: 151).

Ulaştırma sanayine ilişkin bu genel yaklaşımın yanı sıra, metaların taşınması ile halkın taşınması durumları, farklı özellikler taşımaları nedeni ile birbirinden ayırt edilmelidir. Halkın taşınmasında, ulaştırma sanayisindeki faaliyet, girişimcinin bir hizmeti olarak belirmektedir ve bu durumda taşınmaya konu olan nesne meta

[7] Beklenmedik masraf.

değildir. Burada taşınan nesne yani insan, kapitalist girişimcinin sunduğu hizmeti satın alan bir tüketici konumundadır. O nedenle şimdi olaya, kapitalist girişimcinin sermayesini arttıran bir hizmet üretimi açısından yaklaşmamız doğru olur (Çağlı, 2005: 55). Marx, insan veya meta taşınmış olsun, sonucun bunların bulundukları yer değişikliği olduğunu belirtir ve şu şekilde devam eder;

> *"Bununla birlikte, ulaştırma sanayinin sattığı şey, yer değiştirmedir. Yararlı etki, ulaştırma süreci ile yani ulaştırma sanayinin üretken süreci ile sımsıkı bağlıdır. İnsan ve eşya, ulaştırma araçlarıyla birlikte yolculuk ederler ve bu yolculuk, bu hareket, bu araçlar ile gerçekleştirilen üretim sürecini oluşturur. Bu yararlı etki, ancak bu üretim süreci sırasında tüketilebilir. Bu süreçten ayrı, yararlılık olarak bir varlığa sahip değildir. Ama bu yararlı etkinin mübadele değeri, herhangi bir meta gibi, kendisinde tüketilen üretim öğelerinin (emek gücü ile üretim aracı) değeri ve ulaştırma işinde çalıştırılan emekçilerin artı emeğinin yarattığı artı değerin toplamı ile belirlenir" (Marx, 2011b: 55).*

Marx bu yararlı etkinin diğer metalar gibi aynı tüketim ilişkisine tabi olduğunu vurgular. Eğer bu yararlı etki bireysel olarak yolcu tarafından tüketilecek olursa, mübadele değeri tüketim sırasında kaybolacaktır. Yok, eğer, taşımayla ortaya çıkan yararlı etki, taşınan metaların üretiminde kendisi de bir aşama oluşturacak şekilde, üretken bir biçimde tüketilirse içerdiği mübadele değeri, ek bir değer gibi metanın değerine eklenecektir.

3.1.2. Kamu Çalışanları

Devlete ait çeşitli etkinlikler üç başlık altında gruplandırılabilir. İlk olarak, merkezi ve yerel hükümete bağlı idari bürokrasinin, askeriyenin, mahkemelerin, polis gücünün, hapishane sistemi vb.'nin etkinlikleri gibi salt toplumsal düzenin yeniden üretimi ile ilgili olanlar. İkinci türden etkinlik ise, yerel ya da merkezi yönetimin kısmen veya tamamen sahip olduğu şirket ve kuruluşlar çerçevesindeki üretim etkinliklerinin örgütlenmesidir. Son olarak, toplumsal hizmetlerin ("refah devleti" olarak adlandırılan sistemle ilgili eğitim, sağlık, konut vb. gibi hizmetler) sağlanmasına yönelik etkinlikleri devlet etkinliklerinin bir bölümünü oluşturmaktadır (Savran ve Tonak, 2012: 262).

Sermaye için üretken olan/olmayan emek ayrımı ölçütleri doğrultusunda söz konusu üç alandaki kamu çalışanlarının konumunu belirlemeye birinci başlık altında ele alınan toplumsal düzenin yeniden üretim faaliyetlerinden başlayacak olursak, daha en baştan belirtmek gerekir ki, bu alanda çalışanlar "genel olarak üretken emek" tanımı içine girmezler. Genel olarak üretken emek tanımımızda, bu tür bir emeğin, şu ya da bu türden insan ihtiyaçlarını, dolaylı ya da dolaysız yoldan karşılamak amacıyla, doğanın belirli özelliklerini yararlı bir ürüne veya kullanım değerlerine dönüştürdüğünü belirtmiştik. Ancak burada söz konusu olan bir kullanım değeri üretimi değil, var olan düzenin korunması veya ayakta kalması için hizmet etmektir. Marx (2013c: 157) devlet gelirinden yaşamlarını sürdürenlerin, zenginlik üreten emek içinde sayılmalarını sert bir dille eleştirmektedir,

> *"Sözüm ona, daha üst derece emekçiler denen büyük kitle –devlet görevlileri, asker kişiler, rahipler, yargıçlar vb –ki bunların bazıları üretken olmamakla kalmaz hatta özünde yıkıcıdır, ne var ki, bir yandan "maddi olmayan metalarını" satarak bir yandan da halka zorla kabul ettirerek "maddi" zenginliğin çok büyük bir kısmını nasıl ele geçireceklerini çok iyi bilirler. İşte bu kitle, ekonomik yönden panayır cambazları ve hizmetçiler ile aynı sınıfa sürgün edilmeyi ve yalnızca tüketimden pay alan ve gerçek üreticilerin (ya da üretim öğelerinin) sırtından geçinen asalaklar olarak görünmeyi çok tatsız buldular."*

Genel olarak üretken tanımı içine girmeyen toplumsal düzenin yeniden üretimi faaliyetleri, aynı zamanda, bu alanda çalışanların maliyetlerinin kamu gelirlerinden karşılanmaları itibariyle de üretken olamazlar. Toplumsal düzenin yeniden üretimi çoğunlukla bireysel tüketimle aynı niteliğe sahip olan toplumsal tüketimdir. Piyasa ilişkilerine tabi kılınmış olsa yani kapitalistleşmiş olsa bile sermaye buradan kar "yaratsa" bile, yeni bir artı değer üretilemeyecektir. Örneğin, kolluk güçlerinin ve güvenlik faaliyetlerinin artık özel güvenlik şirketlerince üstleniliyor oluşu bu etkinlikleri sermaye için artı değer üreten bir forma sokmaz. Bu tür faaliyetleri yerine getirenler, kendilerini yeniden üretebilmek için, başka bir alanda üretilmiş artı değere el koymak zorundadır. Kamu "güvenliğinin" şirketleşmiş profesyonel güvenlik şirketlerince yapılıyor olması ya da askeri bir işgalin şirketleşmiş profesyonel askeri güçlerle yapılıyor oluşu, "güvenlik/savunma/işgal" faaliyetini üretken kılamaz. Bu

faaliyetler başka bir alanda üretilmiş art değerin el değiştirmesini gerektirir (Karahanoğulları, 2009: 154).

İkinci gruptaki devlet çalışanlarının emeğinin doğasını değerlendirebilmek için, şunu anlamak zorunludur: Özel sermaye tarafından örgütlenen üretim ile devlet sektörü tarafından örgütlenen üretim arasında başka ne tür farklılıklar olursa olsun, artı değer üretimi açısından herhangi bir fark yoktur. Devlet işletmeleri, artı değer sızdırmak amacıyla bir emek süreci örgütlemek için işçi istihdam eden kapitalist işletmelerdir. Çıktıların fiyatları ile politik olarak oynanması, yine politik amaçlarla gereğinden fazla insan çalıştırılması, kronik zararlar ve benzeri olgular gibi devlet işletmelerini özel kapitalist firmalardan ayıran özellikler, bunların, burada üretilen artı değerin devlet işletmeleri tarafından mı yoksa diğer kapitalistler tarafından mı cebe atıldığına bakılmaksızın, ücretli emeğin sömürüsü temelinde meta üreten kapitalist firmalar oldukları gerçeğini en ufak bir biçimde değiştirmez. Eğer durum buysa, bunu şu sonuç izler: devlet işletmeleri tarafından üretim alanında istihdam edilen işçiler, tıpkı özel firmalarda istihdam edilenler gibi üretken emekçi sayılmalıdır (Savran ve Tonak, 2012: 263).

Son olarak, ele alınması gereken konu kamu kesimi içinde ulusal güvenlik veya saf bürokrasi dışında kalan ve bunlardan farklı olarak, eğitim, sağlık gibi hizmetlerdir. 1970'li 1980'li yıllara kadar, neredeyse tüm kapitalist dünyada devletin yerine getirdiği bu tür hizmetler, özelleştirme ve ona paralel taşeronlaştırma uygulamalarıyla piyasalaştırılmıştır. Devletin hemen hemen tüm toplumlarda gözle görünür bir biçimde toplumsal hizmet alanlarından çekilmesi, bu alanların kapitalist/taşeron işletmeler tarafından doldurulması ile sonuçlanmaktadır. Bu durum geleneksel kamu hizmeti alanlarının doğrudan kapitalist hizmetler alanına dönüşmekte olduğunu ve (Yurtsever, 2011: 114) üretken olan/olmayan emek ayrımında üretken olan kategori yönünde bir genişleme yaşandığı anlamı taşımaktadır. Sermaye için üretken olan/olmayan emek ayrımında daha önce de belirttiğimiz gibi belirleyici ölçüt sermaye ile kurulan ilişkidir ve bu ilişkinin farklı oluşuna göre aynı cins emek türü farklı şekilde değerlendirilebilir. Örneğin, Milli Eğitime bağlı devlet okullarını ele alalım. Bu okullarda çalışan öğretmenlerin ve diğer personelin ücretleri bütçe geliri ile karşılanır. Yani öğretmenin işgücü devlet geliriyle değişilir. Bu durumdaki bir öğretmen, herhangi bir artı değer yaratmadığı

için, sermaye için üretken emek sayılmaz. Ama aynı devlet okulları özel kapitalist şirketlere devredildiğinde, yani özelleştirildiğinde durum değişir. Özel kapitalist işletme haline gelen bu okullarda, öğretmenin yaptığı iş değişmemekle birlikte, onun emeğinin koşulları farklılaşmaktadır. Öğretmen emek gücüyle şimdi sermayeye artı değer kazandırmakta ve böylece emeği üretken emeğe dönüşmüş bulunmaktadır. Hizmet üretimi kapitalizm açısından karlı ve cazip hale geldikçe, sermaye eskiden devlet gelirleri karşılığında organize edilen eğitim, sağlık vb. gibi kamusal alanlara göz dikmektedir (Çağlı, 2005: 2005).

3.1.3. Hizmet Sektörü

Hizmet sektörünün, kapitalist ekonomilerde giderek harcanan toplam toplumsal emeğin artan bir bölümünü oluşturduğu bilinmektedir. Hizmet sektörünün bu büyümesinin bir bütün olarak kapitalist ekonomilerin gelişmesinde ne türden bir etkisi olacağını (söz gelimi, kar oranlarının nasıl etkileneceğini) kestirebilmek, hizmetlerin sermaye için üretken olan/olmayan emek ayrımı ölçütlerini kullanarak doğru bir biçimde sınıflandırılmasına bağlıdır (Savran ve Tonak, 2012:244). Öte yandan, hizmet sektöründe istihdam edilen emeğin söz konusu ayrım bakımından konumunun belirlenmesi oldukça tartışmalıdır.

Bu tartışmaların bir kısmının hizmet sektörünün kapsam alanın belirsizliğinden doğduğu öne sürülebilir. Bilindiği üzere Klasik İngiliz iktisatçı Colin Clark'dan bu yana ekonomik faaliyetler birinci –tarım- sektör, ikinci –sanayi- sektör ve üçüncü –hizmetler- sektör olarak sınıflandırılmaktadır (Kaya, 2010: 2). Ancak günümüzde toplam toplumsal emek istihdamının söz konusu üç sektöre göre dağılım istatistiklerinde, hizmet sektörü başlığı altında, tarım, madencilik, inşaat ve imalat sektörleri dışında olmaktan başka ortak bir özelliği olmayan etkinliklerin toplandığını belirterek, böylesi bir durumun analitik karmaşa yarattığını vurgulayan düşünceler mevcuttur. Örneğin Yurtsever (2011: 231-232), kimi üretim etkinliklerinin özü, içeriği değişmediği halde salt isimleri değiştirilerek üretim dışı ve hizmet sayıldığını belirterek, Chris Harman'dan şu örnekleri aktarır:

> *"30 yıl önce, bir gazetede dizgi makinesinde çalışan biri (genellikle bir erkek) sanayi işçisinin özel bir çeşidi "matbaa işçisi" olarak sınıflandırılırdı. Bugün, bir gazetede bilgi işlem terminalinde çalışan biri (genellikle bir*

kadın) "hizmet işçisi" sayılıyor. Oysa yapılan iş özünde aynıdır; nihai ürün de aşağı yukarı aynıdır… Bir fabrikada çalışan ve gıdaları sonradan insanların ısıtıp evlerinde yiyecekleri bir konserve kutusuna koyan kişi bir imalat işçisidir. Aynı ya da benzer yiyecekleri evde ısıtıp yiyecek zamanı olmayan insanlara sunmak için bir fast food büfesinde didinen kişi hizmet işçisidir…"

Yurtsever'in yukarıdaki örneklerden ulaştığı sonuç, hizmet işçisi sayılanlarının bir bölümünün düpedüz imalat işçisi olduğudur. Yurtsever ile paralel düşüncelere sahip diğer bir düşünür Castells'dir.

Castells (2013: 280-284), mallar ve hizmetler arasındaki sınırları seçmenin artık imkânsızlaştığını belirterek, Clark'ın birincil, ikincil ve üçüncül sektörleri arasındaki dayandırdığı eski paradigmanın tamamen terk edilmesi gerektiğini vurgular. Çünkü Castells'e göre bu ayrım toplumları kavramakta epistemolojik bir engel haline gelmiştir. Castells, bu engeli aşmak adına, yeni bir kavramsal anlayış çizgisinde, istihdamı yapısalcı bir bakış açısıyla ele aldığını belirterek, etkinlikleri, üretim sürecinden başlayan bağlantılar zincirinde, nerede yer aldıklarına bakarak bölümlere ayırır. Castells sonuçta, farklı "hizmet" türleri arasında aşağıdaki dört genel kategoriyi elde eder[8]:

"Dağıtım hizmetleri ticari dağıtım ağlarının (toptan perakende) yanı sıra, hem iletişim hem de nakliye faaliyetlerini içerir. Üretim hizmetleri, mutlaka çok vasıflı olmayan destek hizmetleri de dâhil, ekonomiye daha önemli girdilerle katkıda bulunuyor görünen hizmetleri kapsar doğrudan. Toplumsal hizmetler, toplumsal tüketimle ilgili işlerin yanı sıra, bütün bir hükümet faaliyetleri alanını da kapsar. Kişisel hizmetler, eğlenceden yeme-içme mekânlarına dek kişisel tüketimle ilgili hizmetlerdir"

Yukarıda örneklendirildiği üzere, toplam toplumsal emeğin sınıflandırılmasında farklı görüşler mevcuttur. Dolayısıyla bu durum hizmet sektörünün, sermaye için üretken olan/olmayan emek ayrımında yerinin tespitini güçleştirmektedir. Böylesi bir durumda genelleme yaparak hizmet sektörünün bütününü üretken veya üretken

[8] Castells bu kategorileri oluştururken Joachim Singelmann'ın hizmet istihdamı tipolojisini izlediğini belirtir.

olmayan emek olarak kategorileştirmek hatalı olacaktır. Keza çalışmamızın devamında konu ile ilgili Marksist kuramın çözümlemelerinde de görüleceği üzere, genel olarak hizmetler bağlamında yer alan emeğin bir kısmı üretken emek kapsamına girerken, diğer kısmı üretken olmayan emek niteliği taşımaktadır.

Hizmetler alanının sermaye için üretken olan/olmayan emek ayrımında tartışma yaratan diğer bir etken, hizmet kavramının kendisinin birbirinden farklı kullanım alanlarına sahip olmasıdır. Bu farklı kullanım alanlarının ilk izleri –daha öncede belirttiğimiz üzere- A. Smith'e dek uzanır. Smith'in, bireysel kullanım değeri olarak tüketilmek üzere doğrudan doğruya üreticisinden satın alınan hizmet üreten emeği kastettiği cümlesine geri dönecek olursak, hizmet üreten emeğin farklı özellikleri arasında ayrım yapabilmek kolaylık kazanacaktır. Smith, bir adamın bir dizi sanayi işçisi çalıştırarak zenginleşeceğini, ancak aynı adamın bir dizi hizmetçi tutarak yoksul düşeceğini vurgulamaktaydı. Bu cümlede üzerinde durulması gereken konu, hizmetçinin veya hizmeti sunan kişinin, emek gücünü kapitalist bir girişimciye satmaması fakat kendi emeğinin ürünü olan bir hizmeti az veya çok bir karşılıkla bireysel tüketiciye sunmasıdır. Burada bireysel tüketicinin ilgilendiği tek şey emeğin ürünü olan hizmetin kullanım değeridir ve yine burada söz konusu olan bireysel tüketicinin "tüketim harcamasıdır", parasının artmasını değil, azalmasını ifade eder (Marx, 2013c: 363). Burada dikkat çekmek istediğimiz tüketim harcaması kriteri, asıl olarak, "gelir" ile değişilen bireysel hizmet olgusuna denk düşmektedir. Vurgulamak gerekir ki, söz konusu gelirin ücret geliri ya da kar geliri oluşu sonucu değiştirmez. Yani, ister kapitalistin evinde çalıştırdığı hizmetçi olsun, isterse de bir ücretli işçinin çocuğunun bakımı için tuttuğu bakıcı olsun, bunların her ikisi de bireysel hizmet kapsamındadır ve bu türden bir hizmet emeği, kapitalist üretim açısından üretken değildir (Çağlı, 2005: 70). Marx bu durumu şu şekilde belirtir:

> *"Her üretken işçi bir ücretli emekçidir, ama her ücretli emekçi bir üretken işçi değildir. Eğer emek, kapitalist üretim sürecine katılıp, değişen sermayenin değerini kendi canlı etkinliğiyle yenilemek için değil de, bir kullanım değeri, bir hizmet olarak tüketiliyorsa, o durumda emek üretken değildir ve ücretli emekçi de üretken işçi değildir. Onun yaptığı iş, değişim değeri yaratmak için değil, yaptığı işin kullanım değerinden faydalanmak için tüketilmiştir; dolayısıyla üretken biçimde değil, üretken olmayan biçimde*

tüketilmiştir. Bundan dolayı, kapitalist, bu emekçinin karşısına kapitalist rolüyle, sermayenin bir temsilcisi olarak çıkmaz. Bu emeğin karşılığında ödediği para, sermaye değil, gelirdir."

Yukarıda ele aldığımız hizmet kavramının birinci kullanım alanında görüldüğü üzere, sermaye –emek gücü mübadelesi gerçekleşmediği gibi, artı değer üretimi de söz konusu değildir. Diğer taraftan hizmet kavramının öteki kullanım alanı, özellikle günümüzde kapitalist üretimin önemli bir unsuru düzeyine yükselmiş, kapitalist hizmet üretimidir. Doğrudan, tüketicinin geliri ile –ister ücretli işçinin, isterse kapitalistin kişisel geliri ile olsun- değişilen hizmet emeği üretken olmayan bir emek türü iken, "kapitalistin daha fazla mübadele değeri yaratmak amacıyla satın aldığı hizmet üreten emek, üretken emek kapsamına girecektir. Vurgulamak gerekir ki, bir hizmet işi organize eden kapitalist, satın aldığı emek gücünün ürettiği hizmet ürününü, doğrudan tüketmemekte, onu diğer bir tüketiciye satmaktadır" (Çağlı, 2005: 69). Marx, bu iki farklı durumu göstermek için şu örneği ele alır; aynı çıktıyı üreten, ancak bunu iki farklı istihdam biçimi ile yapan iki terzi düşünür. İlkinde bu emekçi, bir işletme de palto dikmek üzere istihdam edilen bir terzidir. İkincisinde ise eve çağrılıp palto siparişi verilen bir terzidir. Her ikisinde de aynı kullanım değeri üretilmektedir. Ancak sadece ilkinde bu kullanım değeri bir mübadele değerine dönüşmüştür ki sermaye birikiminin mantığını gerektiren de budur (Karahanoğulları, 2009: 144). Palto, paltodur; ama birinci durumda terzi işçi, yalnızca bir palto üretmez sermaye üretir; dolayısıyla kar da üretir; kapitalist olarak ustasını; ücretli işçi olarak kendisini üretir (Marx, 2013c: 270).

Hizmetler alanının, sermaye için üretken olan/olmayan emek ayrımında tartışmalara neden olan son unsur emeğin ürünü olan hizmetin özellikleridir. "Belirli etkinlik ya da emek biçimlerinin sonucu olan belirli hizmetler ya da kullanım değerleri metalarda cisimleşirken, bunun tersine, bir kısmı ise, geride, o hizmeti görenlerin kişi olarak varoluşlarından ayrı, elle tutulur bir sonuç bırakmazlar" (Marx, 2013c: 365). Hizmet emeğinin kendine özgü bu niteliği yani "herhangi bir nesne ya da satılır bir mal üzerinde kökleşip maddeleşmemesi ya da genel olarak yapılır yapılmaz kaybolup gitmesi" nedeni ile bu tür bir emeğin üretken olarak ele alınamayacağını savunan (Smith, 2014: 358) görüşlere karşın Marx, "emeğin ürününün maddi yönünün ya da emeğin kendisinin somut içeriğinin üretken emek

tanımı ile bir ilgisi olmadığını vurgular. (Tabi ki, söz konusu emek doğanın mülk edinilmesi yoluyla bir kullanım değeri ürettiği sürece) (Savran ve Tonak, 2012: 259).

Emeğin ürünü olarak hizmet metasının özelliklerinden doğan tartışmalar görüldüğü üzere, Adam Smith'e dek uzanmaktadır. Bununla birlikte, 1970 sonrası emek biçimlerinin veya çalışma biçimlerinin geçirmiş olduğu değişim ve mesleki çeşitlenme ile artan gayri maddi üretimi yerine getiren yani üretim sürecinin sonunda ortaya maddi olmayan bir ürün koyan emek gücünün kapitalistlerce kullanımının artışı emek sosyolojisine yönelik güncel tartışmalarda da önemli yer işgal etmektedir. Bu nedenle söz konusu tartışma bir sonraki kısımda ayrı bir başlık altında ele alınacaktır.

3.1.4. Emek Türlerine Yönelik Güncel Nitelemeler

Çalışmanın ikinci bölümünde, kapitalist üretim tarzının tarihsel gelişimini genel olarak incelerken, yirminci yüzyılın son çeyreğinden itibaren girişilen yeniden yapılanma sürecinin altını çizip, bu sürecin emek türlerini de etkilediğini belirtmiştik. Çalışmanın bu kısmında 1970 sonrasını tartışmaya açan kuramlar ve bu kuramların dikkat çektiği emeğin "güncel görünümlerini" belirleyerek, bu emek türlerinin sermaye için üretken olan/olmayan emek ayrımında ki konumunu belirleme denemesi yapılacaktır.

Christian Fuchs (2014, 2015), 1970 sonrasını tartışmaya açan kuramları karakterize eden iki eksenin ayırt edilmesi ile kuramsal olarak kategorize edilebileceğini belirtmektedir. Fuchs'a göre ilk eksen toplumsal değişim boyutunu ikinci eksen ise bu değişimin enformasyonel niteliklerini ayırt etmektedir.

> *"Geçmiş yılların dönüşümlerini, radikal toplumsal değişim oluşturur şeklinde kavrayan kuramlar mevcuttur. Bunlar süreksiz kuramlardır. Diğer kuramlar modern toplumun sürekliliğini daha fazla vurgular. Öznel toplumsal kuramlar, insan bireylerin ve onların toplumdaki düşünüş ve eylemlerinin önemini vurgularlar. Çağdaş toplumda öznel enformasyon toplumu kuramları insan bilgisinin (düşünüş, zihinsel etkinlikler) önemine vurgu yaparken, nesnel enformasyon toplumu kuramları, kitlesel medya, bilgisayar, internet*

veya mobil telefon gibi enformasyon teknolojilerinin rolünü ön plana çıkarırlar" (Fuchs, 2015: 206).

Fuchs (2015: 206), süreksiz öznel kavramlara, bilgi ekonomisi (Machlup 1962, Drucker 1969/1992, Porat 1977), sanayi sonrası toplum (Bell 1974, Touraine 1974) veya bilgi temelli toplum (Sther 1994) örneklerini verirken enformasyon teknolojilerinin önemini vurgulayan nesnel sürekli kavramları ise, ağ toplumu (Castells, 1996), sanal toplum (Bühl 2000, Wolgar 2002), sibertoplum (Jones 1998) veya internet toplumu (Bakardjieva 2005) şeklinde örneklendirir. Fuchs (2015: 207) süreksiz enformasyon toplumu kuramlarının, toplum veya ekonomi gibi makro sosyolojik kategorilerin başına belirli terimleri getirerek toplum veya ekonominin geçen on yıllar içerisinde radikal bir dönüşüm içerisinden geçtiğini ve 100 veya 150 yıl önceki toplumla neredeyse hiçbir ortak noktası olmayan yeni bir toplum veya ekonomi içerisinde yaşadığımızı iddia ederek, süreksizliği vurguladıklarını belirtmektedir.

Fuchs (2015: 210) sürekli enformasyon toplum kuramlarının ise belirli bir dereceye kadar kuşkucu görüşleri göz önüne alarak, hala modern toplumda yaşadığımızı, ancak temel kapitalist yapıları ifade eden biçimlerde kimi belirli değişimler gerçekleştiğini vurguladıklarını belirtir. Fuchs öznel sürekli enformasyon toplumu kavramlarını, örneğin, dönüşümsel modernleşme (Beck, 1994), bilişsel kapitalizm (Negri, 2008, Vercellone, 2007), semiyo kapitalizm (Berardi, 2009) ile genel zekâ ve gayri maddi emek (Hardt ve Negri, 2000, Virno, 2004) şeklinde sıralamaktadır. Nesnel sürekli enformasyon toplumu kavramları ise dijital kapitalizm (Schiller, 2000, Glotz, 1999), sanal kapitalizm (Dowsen ve Foster, 1998), ileri teknoloji kapitalizmi (Haug, 2003), MP3 kapitalizmi (Sennet, 2006) ve bilişim kapitalizmi (Fitzpatrick, 2002) içerdiğini belirtmektedir. Fuchs'a göre (2015: 204), bu kavramların veya iddiaların çoğunun ortak noktası, bilginin önemini; bilginin üretimi, oluşumu, yayılımı ve kullanımını ve internet veya mobil telefonlar gibi bilgisayar ve dijital ağ teknolojilerinin yükselişini vurgulamalarıdır.

Enformasyon toplumu fikri temelde 1970'lerde Daniel Bell ile öbürlerinin geliştirdikleri orijinal sanayi sonrası toplum fikrine dayanmakla birlikte, bu kuramların hepsi aynı değildir. Öğretinin oluşumunun her aşamasında en son versiyonu savunanlar, kendi konumlarının yeniliğinden söz eder ve kendilerini

öncekilerden ayırırlar. Ayrıca, her tartışma kuşağının kendi içinde önemli farklılıklar olduğu gibi, bunların çeşitli akademik, popüler ve resmi ifadeleri arasında da önemli üslup farklılıkları vardır (Dyer-Witheford, 2004: 35). Bununla birlikte, Dyer-Witheford (2004: 35-40), enformasyon kuramcılarının başlıca iddialarını yedi madde de özetlenebileceğini belirtmektedir.

İlk iddia, dünyanın, tarım toplumundan sanayi toplumuna geçişle kıyaslanabilecek olan, uygarlığın yeni bir aşamasına geçiş döneminde olduğu ve bu süreçte bilgisayar ve telekomünikasyonun, 19. yüzyılda buhar makinesi ve demiryolununkine benzer bir rol oynadığıdır. Dyer-Witheford, bu ilk iddianın temelinde güçlü bir teknolojik determinizm yatmakta olduğunu ve bu argümanın genelinden, çoğunlukla makinelerin toplumsal değişimin gerçek yaratıcıları olduğu sonucunun çıkarılabileceğini belirtmektedir.

İkinci bir iddia, toplumun dönüşümünde her zaman kritik bir unsur olarak kavranan teknolojik yeniliğin, amaç haline gelmesi veya bilimsel araştırmaların doğrudan bu amaç için yapılmasıdır. Bu bakımdan bilim ve teknoloji kuramsal olarak öylesinde bütünleşmiştir ki, eskiden görece bağımsız olarak gelişen bilimsel keşif ve teknolojik uygulamalar şimdi birbirinden kalın çizgiler ile ayrılamaz durumdadır. Başka bir ifadeyle, yeni toplumun yaşamsal kaynağı teknobilimsel bilgidir.

Dyer-Witheford enformasyon toplumu kuramcılarının üçüncü olarak, enformatiğin 1945'den dijital verileri aktaran, işleyen, depolayan ve dağıtan teknolojiler: bilgisayar, telekomünikasyon ve bazı ifadelere göre de biyoteknoloji gibi bütün bu alanlarda olağan dışı hızlı ve yaygın gelişme içine girmiş olduğuna işaret ettiklerini belirtmektedir. Dyer-Witheford bu açıdan, enformasyon devriminin sadece tekil ürünleri değiştirmekle kalmayan ama bütün bir kültürün temel süreçlerine de yayılan bir teknolojik değişim olarak algılandığını ve enformasyon toplumu kuramcılarına göre yeni çağın başlıca görünümünün ve itici gücünün enformasyon teknolojilerinin icadı ve yayılması olduğunu belirtmektedir.

Enformasyon toplumu kuramcılarının ilan ettiği dördüncü iddia, enformasyonun yirmi birinci yüzyılın merkezi bir ekonomik kaynağı olduğudur. Bunun başlıca ilkeleri şu şekilde özetlenebilir. Toprak, emek, finansman ve hammaddelerin giderek

bunların yerini alabilecek buluşlara yol açan simgesel bilgiye göre önemsizleştiği, teknolojik ve örgütsel yeniliğin prim yaptığı, hızlı karar vermenin ve daha iyi iç iletişimin merkezi ticari hedef olduğu, seri üretimin, piyasa koşulları ve öncelikleriyle ilgili ayrıntılı müşteri geri beslemesiyle eş zamanlı olarak esnek üretim sistemlerine yerini bıraktığı, elektronik transferlerin temel mübadele aracı olarak madeni ya da kâğıt paranın yerine geçtiği, mal ve hizmetlerin, standartların sürekli çoğalmasını ve gözden geçirilmesini gerektiren sistemlerde ayarlanıp düzenlendiği, yüksek düzeyde eğitim ve öğrenim gerektiren yeni soyut ve entelektüel becerilerin emek gücünün yaşamsal vasıfları haline geldiği, bilgisayarlı gözetimin atıkların karlı bir şekilde geri dönüşümünü yönettiği, küresel haber ve veri akışlarının temel bir stratejik varlık olduğu, giderek veri enformasyon ve bilgi değiş tokuşuna bağımlı olan yeni bir hızlandırılmış servet yaratma sistemi.

Bu tekno-ekonomik değişimlerin yanında beşinci olarak Dyer-Witheford, enformasyon toplumu kuramcılarının iyimser bir tavırla, temel olumlu toplumsal değişimlerin de yaşandığına dikkat çektiklerini belirtmektedir. Örneğin, sanayi toplumunun istenmeyen özelliklerinin anlamsız çalışma, insani olmayan dev örgütler, katı rutinler, hiyerarşiler ve yabancılaştırıcı kırsal yaşam tarzlarının çözülmesi vb. Bunların yerine enformasyon çağı, çeşitlilik, yerellik, esneklik, yaratıcılık ve eşitlik umudunu getirmiştir. Öte yandan Dyer-Witheford, enformasyon toplumu kuramcılarının potansiyel sorunları yadsımadığının altını çizmektedir. Enformasyon toplumu kuramcıları teknolojik işsizlik, kişisel güvenliğe saldırı, elektronik suç ve 'gelecek şoku' gibi sorunlar kabul etmişlerdir.

Altıncı olarak Dyer-Witheford, enformasyon toplumu kuramcılarının, başlangıçta gelişmiş dünyada yoğunlaşan teknoloji kaynaklı dev üretkenlik artışlarının, sonunda bütün gezegene yayılacağını öne süren bir *damlama iktisadı* ile küresel eşitsizliğin düzeleceğini düşünme eğiliminde olduklarını belirtmektedir.

Son olarak Dyer-Witheford, birçok enformasyon toplumu kuramcısının en uç tahminlerinde, akıllı makinelerin artan güçlerinin, sentetik yaşam yaratma eğiliminde olduğunu öne sürdüklerini belirtmektedir. Yani enformasyon çağı sadece insan uygarlığında yeni bir evreye değil, aynı zamanda hayatın kendi gelişiminde de yeni bir aşamaya işaret etmektedir. Bu yüzden demektedir Dyer-Witheford, bilgisayarlar

sadece insanlığın hizmetçileri değil, aynı zamanda türümüzün potansiyel bir varisi, evrimdeki bir sonraki aşama olarak da görülmektedir.

Görüldüğü üzere enformasyon toplumu kuramcıları çeşitli tür ve boyutlarda değişimlere dikkat çekmektedirler. Bu değişimler kuşkusuz 1970 sonrası dönemde ihtiyaç duyulan emek türlerini de etkilemiş veya çeşitlendirmiştir. Çalışmanın kapsamı bakımından, odaklanılması gereken asıl nokta ise bu konu yani, yukarıda sözü edilen kuramların dikkat çektiği 1970 sonrası emek biçimleridir. Bu bakımdan 1970 sonrasının şekillendirdiği emek pratiklerini veya 1970 sonrasının emek üzerindeki etkilerini sorunsallaştıran en önemli kavramların başında "gayri maddi emek", "bilgi işçileri" ve "dijital emeğin" geldiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Bu doğrultuda çalışma sırasıyla söz konusu kavramsallaştırmalar aracılığıyla yürütülen tartışmaları genel olarak ele alacak ve bu kavramların içerdiği emek biçimlerinin sermaye için üretken olan/olmayan emek ayrımına göre konumunu sorgulayarak devam edecektir.

3.1.4.1.Gayri Maddi Emek

Bir önceki bölümde hizmet sektörünün sermaye için üretken olan/olmayan emek ayrımındaki konumu değerlendirirken, emeğin ürünü olarak hizmetin özelliklerinden doğan tartışmaların Adam Smith'e dek uzandığını belirtmiştik. Smith, emeğin bir metada maddeleşmesi koşulu ile üretken emeğin, metalardan oluşan maddi bir zenginlik ürettiğini bunun tersine, üretken olmayan emeğin ise kendini maddeleştirmeyerek yoksulluğa neden olduğunun altını çizmekteydi. Marx ise Smith'in ısrarla taşıdığı bu yanlış fizikselci yaklaşımın bir karmaşa yarattığını ve bu noktada Smith'in üretken emeği toplumsal biçimi üzerinden tanımlamayı bir yana bırakarak, zenginliği/değeri fiziksel büyüklükler olarak gören bakış açısını eleştirmekteydi. Tekrarlayacak olursak Marx'ın yaklaşımına göre, kapitalist üretim sürecini anlamlandırabilecek tutarlı bir üretken olma tanımı, fiziksel büyüklüklerle ya da kullanım değerleriyle ilgili olamaz. Marx'a göre emeğin ürününün maddi yönünün ya da emeğin kendisinin somut içeriğinin üretken olma tanımı ile bir ilgisi yoktur. Aşağıda Marx'ın kendi metinlerine referansla gayri maddi emek türlerinin sermaye için üretken olan/olmayan emek ayrımına göre konumu sorgulanacaktır. Ancak daha önce de belirttiğimiz gibi, 1970 sonrası yeniden yapılanma süreci ile

birlikte emek biçimlerinin geçirmiş olduğu değişim ve mesleki çeşitlenme sonucunda, gayri maddi emek tartışması daha geniş bir çerçevede yeniden tartışma alanı bulmuştur. Dolayısıyla öncelikle söz konusu tartışmaları genel olarak ele almak gerekmektedir.

Gayri maddi emek kavramının günümüzdeki anlamıyla ele alınması 20. yüzyılın sonuna denk gelmektedir. Kavram özellikle 1960'lardan beri İtalya merkezli *otonomi* hareketi içinden gelen düşünürlerce tartışmaya açılmıştır. Kapitalist üretim tarzının güncel gelişmişlik düzeyiyle beraber, emeğin sabit bir işyerine gereksinim duymadan kapitalist üretim sürecine dâhil edilebilir hale gelmesi, tüm yaşam alanının artı değer üretim alanına –"toplumsal fabrikaya"- dönüşmesi ve bunun yanı sıra, tüketim toplumu tartışmaları ekseninde gerçekleştirilen çözümlemeler ile bedenin bir üretim aracı olarak kullanıldığı yönündeki sav da gayri maddi emeğin kavramsal çerçevesini açıklamak için kullanılmaktadır (Savul, 2015:299).

Gayri maddi emeğin kavramsal çerçevesinin temellerini Maurizio Lazzarato atarken, gayri maddi emek tartışmasının günümüzdeki sınırlarına ulaşması M. Hardt ve A. Negri aracılığıyla mümkün olmuştur. Lazzarato (2005: 227), gayri maddi emeği "metanın enformasyonel ve kültürel içeriğini üreten emek" olarak tanımlamaktadır. Lazzarato (2005: 243), farklı türde becerilerin (entelektüel beceri, kol becerisi ve girişimcilik becerisi) bir sentezinin sonucu olarak ortaya çıktığını belirttiği gayri maddi emek biçiminin, klasik iş ve işgücü tanımlamalarını sorgulama zorunluluğu doğurduğunu vurgulayarak, bu emek biçiminin genel çerçevesini aşağıdaki gibi çizmektedir;

> *"Gayri maddi emek kavramı emeğin iki farklı yönüne işaret eder. Bir yandan, metanın "enformasyonel içeriği" bakımından, maddi olmayan emek; dolaysız emek için gerekli olan becerilerin artan şekilde sibernetik ve bilgisayar hâkimiyetine (ve yatay ve dikey iletişim) dair beceriler gerektirdiği endüstri sektörü ve üçüncü sektörlerdeki büyük şirketlerde çalışan işçilerin emek süreçlerinde gerçekleşen değişimlere doğrudan bir gönderme yapar. Öte yandan, maddi olmayan emek metanın "kültürel içeriğini" üretken etkinlik bakımından, normalde "iş" olarak kabul edilmeyen bir dizi etkinliği içerir; diğer bir deyişle, kültürel ve sanatsal standartları, modayı, zevkleri, tüketici*

normlarını ve daha stratejik olarak kamuoyunu belirlemeye ve kurmaya yönelik etkinlikleri" (Lazzarato, 2005:227,228).

Lazzarato, 1970 sonrası ekonominin tüm özelliklerinin, görsel-işitsel üretim, reklam, moda, bilgisayar yazılımları, fotoğrafçılık, kültürel etkinlikler vb. gibi gayri maddi üretimin klasik biçimlerinde büyük oranda mevcut olduğunu ve gayri maddi emeğin kendini doğrudan kolektif olan biçimlerde kurduğunu ve yalnızca ağlar ve akışlar biçiminde var olduğunu belirtir. Ayrıca Lazzarato (2005: 232, 233) gayri maddi emeğin üretim döngüsünün örgütlenmesinin, fabrikanın dört duvarı ile sınırlı olmadığını bu nedenle gözle görülür olmadığını vurgular. Ona göre bu emek üretiminin işlediği mekân dışarıda bütün olarak toplumun içindedir. Gayri maddi emeğin en belirgin özellikleri arasında "güvencesizlik, aşırı sömürü, hareketlilik ve hiyerarşiyi" sayan Lazzarato, bu tür bir çalışma biçimi için dikkat çekilmesi gereken bir başka unsurun ise iş zamanının boş zamandan ayrıştırmanın giderek zorlaşması veya hayatın işten ayrılamaz hale gelişidir.

Hardt ve Negri ise daha önce de belirttiğimiz üzere, 1970'ler ile birlikte, ekonomide endüstrinin hâkimiyetinden hizmetler ve enformasyon hâkimiyetine geçişi vurgulayarak bu değişime bir ekonomik postmodernleşme veya enformatikleşme süreci adını vermektedirler. Hardt ve Negri'ye göre söz konusu değişim yani bir enformasyon ekonomisine geçiş zorunlu olarak emeğin niteliğinde ve doğasındaki bir değişimi de beraberinde getirmiştir. Günümüzde fabrika emeğinde Fordist modelden Toyotist modele geçiş ile enformasyon ve iletişimin üretim süreçlerinde asli bir rol oynamaya başladığını belirten düşünürler, Fordist modelin üretim ve tüketim arasındaki görece "suskun" ilişkisi yerini, sürekli bir karşılıklı etkileşim ya da üretim ile tüketim arasında hızlı iletişim yönündeki çabaya bıraktığını vurgularlar. Ancak yine de Hardt ve Negri'ye göre, ekonominin hizmet sektörü daha zengin bir üretici iletişim modeli sunmakta ya da çoğu hizmet sürekli enformasyon ve bilgi alışverişi üzerine kuruludur. Hardt ve Negri, hizmet üretimi sonuçta maddi ve kalıcı bir mal çıkarmadığından, bu üretim ile ilgili emeği gayri maddi emek olarak adlandırmaktadırlar. Yani, bir hizmet, bir kültürel ürün, bilgi ya da iletişim gibi maddi olmayan mallar üreten emek (Hardt ve Negri, 2012:296).

Hardt ve Negri gayri maddi emeğin çeşitli özelliklerine dikkat çekerler. Bunlardan ilki, gayri maddi emeğin bilgisayarın işleyişiyle benzerliğidir. Düşünürler

gayri maddi emeğin anlaşılabilmesi için bilgisayarın işleyişinin de anlaşılması gerektiğini vurgulamaktadırlar.

> *"Daha önceki bir çağda işçiler fabrikanın hem içinde, hem de dışında makine gibi davranmayı öğrendiler. Hatta genelde insan eyleminin mekanik olduğunu kabul etmeyi öğrendik. Bugün ise insanlar giderek artan bir şekilde bilgisayarlar gibi düşünürken, bir yandan da iletişim teknolojileri ve onların etkileşim modeli emek faaliyetleri açısından giderek merkezi hale geliyor. Bilgisayarın bir başka yeni özelliği, kullanılırken sürekli olarak kendi işleyişini yeni koşullara göre uyarlayabilir oluşudur. Yapay zekânın en basit biçimleri bile, bilgisayarın kullanıcısı ve çevresiyle etkileşim temelinde çalışarak işleyişini genişletmesine ve mükemmelleştirmesine imkân verir. Aynı türden sürekli etkileşimlilik, bilgisayar malzemesiyle doğrudan ilgili olsun olmasın, geniş bir ufka yayılan çağdaş üretici faaliyetlerin özelliğidir. Bilgisayar ve üretimdeki iletişim devrimi emek pratiklerini öyle bir değiştirmiştir ki, bu pratiklerin hepsi enformasyon ve iletişim teknolojileri modeline öykünmektedir" (Hardt ve Negri, 2012: 296).*

Hardt ve Negri, bilgisayarların giderek yaygınlaşan kullanımının süreç içinde emek pratikleri ve ilişkilerini ve aslında buna paralel olarak bütün toplumsal pratikleri ve ilişkileri yeniden tanımlamaya başladığını, ancak yine de bilgisayar modelinin, hizmetlerin üretilmesiyle ilgili iletişimsel ve gayri maddi emeğin sadece bir yönünün açıklayabileceğinin altını çizerler. Gayri maddi emeğin öteki yüzü Hardt ve Negri'ye göre, insani ilişki ve etkileşimdeki duygulanımsal emektir.

> *"Örneğin sağlık hizmetleri ağırlıklı olarak şefkat ve duygulanımsal emek temelinde yürür; eğlence endüstrisi aynı şekilde duygulanımın yaratılmasına ve manipülasyonuna dayanır. Bu emek, bedensel ve duygulanımsal olsa bile, ürününün elle tutulamaz olması bir rahatlama, ferahlama, tatmin, heyecan ya da tutku olması anlamında maddi olmayan emektir. "Kişiye özel hizmetler" ya da mahremiyet alanıyla ilgili hizmetler sıklıkla bu tür emeği anlatmak için kullanılır, ama burada gerçekten esas olan şey duygunun yaratılması ve manipülasyonudur" (Hardt ve Negri, 2012: 297,298).*

Gayri maddi emeğin bu ikinci boyutu yani duygulanımsal emek, emekçinin özvarlığını iş ile özdeşleştirmesi anlamı taşımaktadır. Bu anlamıyla bilgisayar tarafından tanımlanmış olan zekâ ve iletişim modelinin çok ötesine uzandığını vurgulayan Hardt ve Negri, sonuçta "enformasyon ekonomisinin zirvesindeki hizmet sektörünün itici gücü" olarak ele aldıkları gayri maddi emeği aşağıdaki şekilde üçe ayırmaktadırlar.

> *"Birincisi, enformatikleşmiş ve bizatihi üretim sürecini dönüştürecek bir şekilde iletişim teknolojilerini bünyesine katmış bir endüstriyel üretimle ilgilidir. İmalat bir hizmet sayılır: dayanıklı malların üretimindeki maddi emek maddi olmayan emek ile karışır ve maddi olmayan emek halini almaya başlar. İkincisi, bir yanda yaratıcı ve zekâ ürünü manipülasyona, diğer yanda da rutin simgesel manipülasyona ayrılmış olan, analitik ve simgesel işlerdeki maddi olmayan emektir. Son olarak, maddi olmayan emeğin üçüncü türü duygulanımın üretimi ve manipülasyonuyla ilgilidir ve (aktüel ya da virtüel) insani ilişkiyi, yani bedensel tarzda emeği gerektirir. Küresel ekonominin postmodernleşmesinde başı çeken bu üç tür emektir" (Hardt ve Negri, 2012:298).*

Son olarak belirtmek gerekir ki, Hardt ve Negri (2012: 17), "küresel ekonominin postmodernleşmesi" sürecinde, servet yaratımının giderek daha fazla, biyo-politik üretim dedikleri üretim tarzına, yani ekonomik, politik ve kültürel alanların giderek örtüştüğü ve birbirini sardığı, bizatihi toplumsal hayatın üretimine meylettiğinin altını çizerek, "üretici, yeniden üretici ve üretici olmayan emek" arasındaki ayrımları savunmanın eskisine göre zorlaştığını belirtirler.

> *"Emek, ister maddi ya da maddi olmayan emek ister kafa ya da kol emeği olsun, toplumsal hayatı üretir, yeniden üretir ve bu süreçte sermaye tarafından sömürülür. Biyo-politik bağlamda üretimle yeniden üretim arasındaki ayrımın zaman içinde ortadan kalkması, bir kez daha zaman ve değerin ölçülemezliğine ışık tutar. Emek fabrika duvarları dışına çıktıkça, çalışma gününün herhangi bir ölçüsüne ilişkin bir kurguyu savunmak ve böylece üretim zamanıyla yeniden üretim zamanını ya da çalışma zamanıyla boş zamanı birbirinden ayırmak giderek zorlaşır. Biyo-politik üretim*

alanında gümbür gümbür çalışan saatler yoktur; proletarya bütün genelliğiyle, her yerde, bütün gün çalışır" (Hardt ve Negri, 2012: 394).

Hardt ve Negri, klasik Marksizm'in değer yaklaşımından, tüm yaşam alanının üretken emek haline geldiği dolayısıyla değerin ölçülemeyeceğine yönelik savını öne sürerek ayrılmaktadır. Negri (2005) kar ve ücretin, artık iş gününün gerekli emek zamanı, artı emek zamanı ve boş zaman ya da yeniden üretim zamanı olarak üçe bölünmesini kabul etmeyen bir güçler ilişkisi tarafından düzenlenen büyüklükler olarak varlığını sürdürmeye devam ettiğini belirtmektedir. Negri'ye göre şimdi artık hem toplumsal hem de öznel olan, iş gününün değere dayalı olarak bölünmesinin, sermayenin iş günü içinde emek gücünün sürekli akışına karşı ve bunun üzerinde dayatmakta başarılı olabileceği ya da olmayabileceği bir komuta sistemi olduğunu gören bir emek gücüne sahibiz. Negri, fabrikada doğrudan üretimdeki işçi sınıfından, bütün üretim ve yeniden üretim alanına yayılan yeni bir işçi sınıfı potansiyelini temsil eden, toplumsal emek gücüne geçişi ifade etmeyi amaçlayan bir yenilik olarak tarif ettiği toplumsallaşmış işçi terimini kullanmaktadır. Negri'ye göre toplumsallaşmış işçi toplumla örtüşen bir üretkenlik sürecinin öznesidir. Daha önce fabrika, toplumun etrafında döndüğü merkez olmuşken, toplumsallaşmış işçi evresinde fabrika, enformasyon teknolojilerinin yardımıyla toplumun içine yayılmış işleyişini dağıtarak merkezsizleşmiştir. Emeğin toplumsallaşması ücretli ve ücretsiz zaman ayrımını bulanıklaştırmıştır. Sadece işçiler değil öğrenciler, tüketiciler, müşteriler ve televizyon izleyicileri olarak da insanların etkinlikleri şimdi doğrudan doğruya üretim süreciyle bütünleşmiştir. Bu yüzden toplumsallaşmış işçinin dünyası sermayenin bütün yaşam biçimine yayıldığı bir dünyadır. Negri, Marksizmin kategorilerini iş gününün zaman ölçüsü üzerine oturttuğunu ve çok iyi bilinen belli Marksist metinlerde, zaman ölçüsü üzerindeki sözleşmenin 'normal' bir iş gününü temeli varsayacak derecede katı ve sorgulanamaz hale geldiğini belirtir. Ancak Negri'ye göre mevcut durumda bunların hiçbirinin izi kalmaz, toplumsal emek gücü zamanı, sadece üretim zamanı ile yeniden üretim zamanı arasındaki ilişkiyi bir bütün olarak kendi içinde içerecek kadar değil, aynı zamanda ve her şeyin ötesinde zamanın, emek piyasasının bütün yaşam alanını kapsayacak kadar uzatıldığı bir iş günüdür. Bu bakımdan Negri'ye göre artı değerin elde edilebilmesinin koşulları artık sadece genel bir toplumsal ilişkinin köklerinde bulunmaktadır. Sömürünün yerleştiği

mekân artık fabrika değil ağ olduğu ve zaman ölçüsünün iş günü değil insan ömrü olduğu bu durumda üretken emek artık toplumu üreten şeydir.

Öte yandan, Hardt ve Negri'nin yaklaşımlarının bütünsel bir biçimde kusurlu bir yaklaşım olduğunu ileri süren görüşler de mevcuttur. Örneğin David Camfield, gayri maddi emeğe Hardt ve Negri'nin verdiği iki anlamla da ilgili olarak saptadığı sorunlar ışığında, kavramın son derece hatalı olduğunu ve tamamen terk edilmesi gerektiğini savunmaktadır. Camfield'e (2014: 104) göre, öncelikle terimin kendisi kafa karıştırıcıdır, çünkü kullanılan kelimeler bahsedilen emeğin maddi varlıktan yoksun olduğu izlenimini uyandırır. Gayri maddi emek tanımlanmasının, emek süreci, toplumsal ilişkiler ve sınıf karşıtlıkları yerine *ürünleri* ile yapılmasını eleştiren Camfield, biyo-politik kavramının da, "bizzat sosyal yaşamın" kapsamında kalan her şeyin üretiminde rol alan farklı üretim biçimleri arasında ayrım yapmakta yetersiz kaldığını ve dolayısıyla kapitalist toplumlarda emeğin sosyal biçimlerini analiz etmekte işe yaramayacağını belirtir.

> *"Yüksek bir soyutlama, emeğin mal, hizmet, sosyal ilişkiler ve insani öznellikler ürettiğinden bahsetmek mümkündür. Ancak, insani özneler olarak verili toplumsal ve maddi koşullar ve tarihsel momentlerde doğayla ve birbirimizle ilişkilerimiz aracılığıyla kendimizi üretmemizi, insanların, diyelim mikro işlemci üretmesinden ayırt etmek şarttır. İşin içinde çok farklı tipte üretim süreçleri ve ürünler vardır. Hepsinin kalbinde emek yatar, ama farklı soyutlama düzeylerinde ve farklı toplumsal biçimlerde. Biyo-politik olarak üretken gayri maddi emek kavramı her şeyi kapsar ve böyle ayrımlar yapmamıza izin vermez" (Camfield, 2014: 100).*

Aynı doğrultuda, Hardt ve Negri'nin iş zamanı ile yaşama zamanı arasındaki ayrımın çöktüğü iddialarına karşı çıkan Camfield'e göre asıl olarak yaşanan şey, iş zamanının hayatın geri kalanını boyunduruğu altına almasıdır.

> *"Hardt ve Negri'nin bahtsızlığı şudur: bahsettikleri örnekler bile -ofiste uzun saatler geçirmeye ikna edilen Microsoft çalışanları ve birden fazla düşük ücretli güvencesiz iş edinmeye zorlanan işçiler- gösteriyor ki, bölünmenin ortadan kalkması değil söz konusu olan, ücretli iş süresinin genişlemesi, yaşama zamanına daha da tecavüz etmesi. Bu durum en yeni istatistiklerce de*

doğrulanıyor. Örneğin Birleşik Krallık'ta her üç erkek işçiden biri ve her on kadın işçiden biri haftada 50 saatten fazla ücretli işte çalışıyor; Kanada'da dört erkekten biri ve on kadından biri 50 veya daha fazla ücretli iş yapıyor; ABD'de dört erkekten biri ve on kadından biri 49 veya daha fazla çalışıyor. Bazı işçilerin ücretli işleri ile ilgili fikirleri iş yerinde değil de banyoda veya rüyada geliştirdikleri gerçeği yüz milyonlarca insanın günlük hayatlarında hala çok önemli yeri olan zaman bölümlerinin eridiğini göstermez. Daha çok, patronları daha fazla üretkenlik seviyesi talep eden araştırmacılar, tasarımcılar ve benzeri başka çalışanların 'mesailerinin' nasıl da hayatın geri kalanına gölge düşürdüğünü gösterir" (Camfield, 2014: 112,113).

Hardt ve Negri'nin ayrıca iş zamanı ile iş dışı zaman arasındaki çizginin erimesi konusundaki gözledikleri eğilimin Marx'ın anladığı şekliyle değer kuramını geçersiz kıldığını ve dolayısıyla değerin yeniden kavramsallaştırılmasına ihtiyaç olduğunu ileri sürdüklerini belirten Camfield, bunun tersine, ("insanlığın ve doğanın talihsizliğidir ki") Marx'ın değer olarak teorize ettiği toplumsal dolayımın hala dünyaya hükmetmeye devam etmekte olduğunu aşağıdaki şekilde vurgulamaktadır.

"İş zamanıyla iş dışı zaman arasındaki çizginin işçilerce algılanışının bulanıklaşması, değerin üretimiyle alakalı değildir. Değer somut emek tarafından anlık olarak üretilmez. Değer soyut emek nesneleşmesidir. Genel, 'nesnel' bir toplumsal dolayım oluşturması itibariyle soyut değer ne tek tek somut emeklerin nesneleşmesiyle ifade edilir, ne de bunların miktarıyla ölçülür. Metaların değer büyüklüklerini belirleyen, onları üretmek için toplumsal olarak gerekli emek zamanıdır. Bu, üreticilerin karşı karşıya kaldığı hemen hemen nesnel sosyal bir zorunluluğu ifade eder. Kapitalizmde yabancılaşmış sosyal ilişkilerin yapısını belirleyen soyut hâkimiyetin zaman boyutudur. Yani Hardt ve Negr'nin argümanı hatalı bir öncüle ve somut emek, soyut emek ve değer arasındaki ilişkiye dair teorik bir kafa karışıklığına dayanmaktadır" (Camfield, 2014:114).

Yukarıda dikkat çekildiği gibi, gayri maddi emek biçimlerinin kapitalist anlamda yarattığı değere ilişkin otonomcu görüş, Marx'ın yaklaşımından farklılaşmaktadır. Ancak bu çalışmada klasik Marksist çizginin sermaye için üretken olan/olmayan emek ayrımı ve dolayısıyla değer yaklaşımı temel alınmaktadır. Bu doğrultuda

çalışma, Marx'ın konu ile ilgili çözümlemelerini ele alarak devam edecektir. Ancak son olarak altı çizilmelidir ki gayri maddi emek biçimlerinin Marx'ın kendi döneminde henüz yaygın kullanımı söz konusu olmamasına rağmen, Marx'ın gayri maddi etkinlikler olarak nitelediği birçok etkinlik gösteri sanatçıları, konferansçılar, aktörler, öğretmenler, doktorlar gibi, günümüz gayri maddi emek yazınında zikredilmektedir. Öte yandan daha önce de belirttiğimiz üzere otonomcu görüş gayri maddi emek biçimlerine, çeşitli türden ücretli ve ücretsiz emek kategorilerini de dâhil ederek daha geniş bir çerçeveden yaklaşmaktadır. Bu noktada *otonomcu* görüşün dikkat çektiği emek kategorilerinin çoğunun, sermaye için üretken olan/olmayan emek ayrımındaki konumunun, çalışmanın çeşitli bölümlerindeki bilgiler aracılığıyla netleştiği ya da netleşeceği belirtilmelidir. Örneğin, Hardt ve Negri'nin vurguladığı uçuş görevlileri veya hızlı yemek (fast food) restoranlarında çalışanlar ya da Lazzarato'nun altını çizdiği reklamcılık alanları gibi. Hızlı yemek restoranlarında çalışanlar ile reklamcılık alanında çalışanlar daha önce incelediğimiz dolaşım alanında yer almaktadır. Dolayısıyla tüm diğer dolaşım alanına dâhil edilen emek türleri gibi sermaye için üretken olmayan emek kategorisinde değerlendirilmelidir. Ulaştırma sanayine dâhil edilmesi gereken uçuş görevlilerinin durumu ise farklıdır. Daha önce de belirttiğimiz gibi Marx, ulaşım sanayisini maddi üretimin bir dalı olarak ele almakta ve hem meta hem de insan taşımacılığında çalışan işçileri sermaye için üretken olan emek olarak konumlandırmaktadır. Bununla birlikte bir sonraki bölümde ele alacağımız 'kafa emeği', "maddi metaların üretimini tamamlayıcı bir şekilde üretim süreçlerine dâhil olan emek" türüyle örtüşürken, çalışmanın son kısmında "dijital emek" başlığı altında ele alınacak olan "izleyici emeği" ücretsiz emek türlerine, yine aynı başlık altında tartışılacak olan "çağrı merkezi çalışanları" duygulanımsal emek türlerine örnek teşkil etmektedir. Bu noktada çalışma Marx'ın gayri maddi emek tartışması ile ilgili genel görüşlerine dönebilir.

Marx, *Artı Değer Teorileri Birinci Kitapta* (2013c: 370) ele aldığı gayri maddi emek türlerini salt değişim için gerçekleştirildiği yani meta ürettiği zaman bile genel olarak ikiye ayırır, bunlardan birincisi;

> *"Üreticilerden ve tüketicilerden bağımsız ve ayrı biçime sahip olabilen ve metalarda, kullanım değerlerinde ortaya çıkabilir. Bu metalar, üretim ile*

tüketim arasındaki süre boyunca var olur ve bu süre içinde, kitaplar resimler gibi satımlık metalar olarak, tek sözcükle, sanatçının sanatsal performansından ayrılabilen tüm sanat ürünleri olarak dolaşımda kalabilir."

İkincisi ise;

"Ürün üretim eyleminden ayrılmaz – tüm gösteri sanatçıları, konferansçılar, aktörler, öğretmenler, doktorlar, rahipler vb. için durum budur."

Gayri maddi emek türlerinin, sermaye için üretken veya üretken olmayan emek şeklinde sınıflandırması çeşitli durumlara göre değişmektedir. Böyle bir sınıflama da asıl ölçüt sermaye ile kurulan ilişkidir. Marx, gayri maddi emek olarak ele aldığı ve ürünü üretim sürecinden ayrılamayacak meslekler arasında gösterdiği öğretmen emeğinin, sermaye için üretken emek kapsamına alınabilmesinin koşullarını şu şekilde belirtir;

"Maddi nesneler üretiminin dışında kalan bir alan örnek alırsak, bir öğretmen, öğrencilerin kafaları üzerinde emek harcamasının yanı sıra, eğer okul sahibini zenginleştirmek için de eşek gibi çalışıyorsa, üretken bir emekçi sayılır. Okul sahibinin, sermayesini, sosis fabrikası yerine öğretim fabrikasına yatırmış olması hiçbir şeyi değiştirmez. Demek oluyor ki, üretken emekçi kavramı, yalnızca iş ile yararlı etki arasındaki, emekçi ile emek ürünü arasındaki bir ilişkiyi anlatmakla kalmıyor, aynı zamanda, tarihsel gelişmeden doğan ve işçiye, doğrudan artı değer yaratma aracı damgası vuran özgül bir toplumsal üretim ilişkisini de anlatıyor. Bu nedenle, üretken emekçi olmak talih değil talihsizlik eseridir" (Marx, 2011a: 484).

Marx'ın yukarıda öğretmen emeği üzerinden verdiği örneğe ek olarak, yine ürünü üretim eyleminden ayrılamayan emek çeşitlerinden olan müzisyenin sanatsal performansını/emeğini ele alıp sermaye için üretken emek sınıflandırmasının belli durumlara bağlı olduğunu vurgulayabiliriz. Gayri maddi üretim olarak müzisyenin ortaya koyduğu sanatsal performansın/emeğin, kamusal bir etkinlik olarak ile kamusal olmayan etkinlik olarak icra edilmesi arasında kapitalist anlamda fark vardır. Daha açık bir şekilde ifade edilecek olursa, bir müzisyen örneğin Türkiye'de Cumhurbaşkanlığı Senfoni Orkestrası'nda yer alabilir. Bu durumda, daha önce kamusal alanı incelerken belirttiğimiz üzere, bu müzisyenin sanatsal

performansı/emeği sermaye için üretken olmayan emek kategorisinde yer alacaktır. Öte yandan aynı müzisyenin özel bir orkestrada örneğin Türkiye'de Borusan İstanbul Filarmoni Orkestrası'nda icra ettiği sanatsal performansı/emeği daha farklı bir durumdadır. Bu müzisyenin sanatsal performansı/emeği Borusan Holding açısından mübadele değeri üretmekte, yani müzisyen sanatsal performansı/emeği aracılığıyla önceden yatırılmış olan sermayeyi büyütmekte veya genişletmektedir. Yine müzisyen, özellikle günümüz kapitalist toplumlarında yatırım alanı olarak daha çok tercih edilen kişisel hizmetler kapsamandaki bir eğlence mekânında, "çalgıcılık" pozisyonunda, performansını/emeğini sergileyebilir. Bu durumda tıpkı özel bir orkestrada olduğu gibi, kişisel hizmetler alanında hizmet veren girişimci için, kendisinin tükettiği değerden (aldığı ücretten) daha fazla üreten müzisyenin, sermaye için üretken emek harcadığı söylenebilir. Son olarak müzisyenimizin bizzat kendisi örneğin, "sanat dershanesi" açmayı tercih edip kapitalistleşebilir. Üstelik bu durumda dershanesinde istihdam da sağlayabilir. Böyle bir durumda müzisyenin emeği ücretli emeğe dönüşmez, dolayısıyla sermaye için üretken – üretken olmayan tartışmasının dışında yer alacaktır. Görüldüğü üzere, aynı tür emek, sermaye için üretken olabildiği gibi üretken de olamayabilir. Bu doğrultuda gayri maddi üretimin kapitalist üretim tarzı açısından anlamı çözümlenirken, maddi üretim etkinliklerinde olduğu gibi, gayri maddi üretim etkinliğini ortaya koyan emekçinin sermayeyle kurduğu ilişkiye dikkat edilmelidir. Bu, hangi gayri maddi üretim etkinliğinin üretken emek, hangi gayri maddi üretim etkinliğinin üretken olmayan emek kapsamında değerlendirileceğine ilişkin kafa karışıklığını ortadan kaldıracaktır (Savul, 2015: 312).

3.1.4.2. Kafa Emeği

İnsan emeğinin hiçbir biçiminin kafa ve kol arasında belli ölçüde bir birlik olmadan gerçekleşmesi mümkün değildir (Sohn-Rethel, 2011: 98). Yapılan herhangi bir işte sarf edilen zihinsel ya da fiziksel çabayı tam olarak birbirinden ayırmak mümkün olmadığına göre, zihinsel ya da fiziksel çaba gerektiren işleri de net bir biçimde birbirinden ayırmak mümkün değildir. Her iş belli oranlarda bu iki tür çabayı gerektirdiğinden ancak bir çabanın diğerine ağır bastığını söylememiz mümkündür (Erdayı, 2012: 72. Bu bağlamda, fiziksel çabaya baskın bir biçimde zihinsel çaba gerektiren etkinlikleri kapsayan işleri, bu çalışma, kafa emeği olarak

kabul edecektir. Bu tür bir emek biçiminin, büyük çaplı örgütlenmelerin doğurduğu gereksinimler ile birlikte, ilk Mısır hanedanları veya ilk Mezopotamya krallıkları zamanında kol emeğinden ayrılmaya başladığı bilinmektedir. Bu dönemde (ve daha sonrasında) kafa emeği, hem ahlaki yönden hem de pratik bakımından, kol emeğinden üstün tutulmakta; hatta ilk uygarlığın alabildiğine karmaşık yazı ve hesaplama sistemleriyle başa çıkmak için gereken zorlu çalışmaya değer sayılmaktadır (Bernal, 2009b: 141). İ. Ö. 2000 dolaylarında yazılmış olan ve *Meslekler Üzerine Hiciv* adıyla bilinen bir Mısır metninden alınma aşağıdaki parça bu durumu net bir biçimde ortaya koymaktadır. Söz konusu metin bir babanın, yazıcı olarak eğitim görmek üzere yazı okuluna gönderdiği oğluna yaptığı hararetli tavsiyelerden oluşmaktadır[9]:

> *"Çalışan adamın nasıl çalıştığını gördüm; sen kalbini yazmaya vermelisin. Ve ben bir insanın kendi yükümlülüklerinden nasıl kurtarılabileceğini de gözledim. Unutma yazmaktan daha üstün hiçbir şey yoktur… Metal işçisini fırının ağzında çalışırken gördüm. Parmakları sanki timsah gibiydi; balık yumurtasından daha iğrenç kokuyordu… Küçük inşaat işçisi çamur taşır… Çamur çiğnemekten dolayı asmalardan ya da domuzlardan daha pistir. Kıyafetleri kaba ve çamurludur. Ok yapıcısı (taş uçları temin etmek için) çöle çıktığında çok sefildir. Yaptığı işin (değerinden) daha fazlasını eşeğine verir… Çamaşırcı adam timsahların yanı başında nehir kıyısında çamaşır yıkar… Sakın aklından çıkarma, patronu olmayan meslek yoktur; yazıcıdan başka: patron odur… Sakın aklından çıkarma, Kralın Evindeki yiyecekten – yaşam, zenginlik, sağlık! –mahrum kalan yazıcı yoktur… Onun babası ve annesi, bu hayat yolunda azimli olması için tanrıya şükrederler. Bunları aklından çıkarma, sana ve senin çocuklarının önüne bunları koydum."*

Diğer taraftan kapitalist üretim tarzı ile birlikte kafa emeği ayrıcalıklı konumunu aşama aşama yitirmiştir. Bilindiği gibi, kapitalist üretim tarzı insan ihtiyaçlarının karşılanması amacına yönelik değil, her zaman daha fazla artı değer elde etme amacıyla üretkenliği arttırma isteğindedir. Bu doğrultuda kapitalizm için üretkenliğin belli bir seviyeye ulaşması hedef olamaz, üretkenliğin ulaştığı her düzey kapitalistler açısından yetersiz görülecektir (Braverman, 2008). Bu nedenle kapitalistlerin, emek

[9] Aktaran: Alan Woods, Ted Grant, Aklın İsyanı, Tarih Bilinci Yayınları, İstanbul 2011, s. 37.

sürecinde var olan egemenliğini kullanarak, emek sürecinin öğelerini, kendi ihtiyaçlarına hizmet etmek üzere, yeniden ve yeniden biçimlendirdiklerini çalışmamızın önceki bölümlerinde görmüştük. Emek sürecinin giderek mümkün olduğu kadar ayrıntılı bir parçalanmayla işbölümüne tabi tutulması da, kapitalistlerin üretkenliği dolayısıyla karı arttırmak amacıyla kullandığı yöntemlerden biriydi. Bu yöntemi uygulayarak kapitalist, toplumsal işbölümünden farklı olarak, kafa/kol emek ayrımını işyerine sokmaktadır. Bu şekilde kafa emeği önce kol emeğinden ayrılmış ve daha sonra kendisi de kendi içinde alt parçalara bölünmüştür. Örneğin, emek sürecinin maddi üretiminden çok, zihinsel üretiminde yer alan dolayısıyla kafa emeği olarak ele alınabilecek olan mimarlık mesleği. Yapı üretiminin kapitalist niteliğe bürünmesiyle, diğer bir ifadeyle mimarın yerini mimarlık bürolarının şirketlerinin almasıyla, mimarın kafa emeği de parça süreçlere ayrılmış, böylece emek sürecinin bütünsel bilgisinden uzaklaşan mimar, toplam süreç yerine parça süreçlerin veya tekrarların (zihinsel de olsa) niteliksizleştirici etkisine maruz kalmıştır. Örneğin, tek başına çalışan mimardan, 7 kişilik bir büroya geçişte, ortaya, büro sahibi mimarın yanı sıra, bir mimari tasarımcı, üç mimari ressam, bir mühendis ve bir sekreterin çalıştıkları dört ayrı parça süreç doğmaktadır. 350 kişi çalıştıran bir büroda ise, 10 yönetmen, 27 tasarımcı, 25 ekip şefi, 40 mimari ressam, 100 mühendis, 50 teknik ressam, 6 şartnameci, 30 proje temsilcisi, 2 araştırmacı, 60 teknik personel çalışmakta, yani mimarlık faaliyeti 10 parça sürece bölünmektedir. Bu bölünme bu kadarla da kalmamakta, mimarlık bürolarında 30 değişik personel tanımlanmaktadır. Yani söylenebilir ki, kafa emeği olarak bilinen mimarlık mesleği de, "parça mimarlıklara" ayrışmakta mimarda parça insana dönüşerek, kapitalist emek süreçlerinde yer alan diğer emek güçleri ile aynı kaderi paylaşmaktadır. [10]

Yine 19. yüzyılın son on yıllarında Taylor tarafından oluşturulan yönetim ilkelerinin, kafa emeği olarak ele alabileceğimiz büro işlerine uygulanmasını ayrıntılı bir şekilde ele alan Braverman'ın (2008: 296-302) incelemeleri de bu noktada örneklendirilebilir. İşin bitirme zamanından, hangi araçları kullanacağı, işi gerçekleştirirken yapacağı bedensel hareketlere kadar tüm emek süreci tam olarak tanımlanan geçmişin küçük ve ayrıcalıklı büro işçisinin emeği de, kavrayış ve uygulama süreci arasındaki ilişkisel bütünlük bakımından parçalanmakta veya yok

[10] Ali Artun, Sait Kozacıoğlu, Mimarlık Dergisi, Mimarlar Odası Yayın Evi, 1976, s. 55.

edilmektedir. Braverman, düşünmenin büro işçisinin çalışmasından adım adım çıkartılmasının, öncelikle kafa emeğinin aynı küçük görevler kümesini tekrar tekrar yerine getirmeye indirgenmesiyle beraber bu şekli aldığını belirtmektedir. Çalışmanın hala beyinde gerçekleştiğini ancak küçük bir parça veriyi tekrar tekrar yakalayıp bırakan beynin, üretimdeki parça işçisinin elinin eşdeğeri gibi kullanılmakta olduğunun altını çizen Braverman'a göre, bir sonraki adım, düşünme sürecinin tamamen ya da insan emeğinden herhangi bir biçimde elenmesi mümkün olduğu ölçüde, ortadan kaldırılması ve kol emeği dışında hiçbir şeyin yapılmadığı büro işi kategorilerinin çoğalmasıdır. Bareverman yönetim uzmanlarının fabrikalardaki çalışma ile bürolardaki çalışma arasındaki farkı ortadan kaldırdıklarını ve çalışmayı basit hareket bileşenleri ile analiz ederek, temelde fabrika çalışmasına bakılarak toplanan "evrensel standart verilerin" artık büroda da en azından sık sık geçerli olacak biçimde uygulanabildiğini belirtmektedir. Ayrıca, standart verilerin özel olarak büroların amaçları doğrultusunda, özellikle bürolardaki yaygın nitelikteki büro devinimleriyle ilgili olarak yapılan çalışmalar biçiminde bir araya toplandığının altını çizen Braverman, "Büro Memurluk Zaman Kılavuzu Büyük Amerikan Şirketleri Tarafından Kullanılan Standart Veriler" başlıklı bir el kitabı aracılığıyla, kurumlar tarafından uygulanan ve çeşitli hareket öğelerine yönelik birim zaman değerlerinden yola çıkarak, buradan temel hareketleri büro görevleri olarak birleştirmeyi ve büro yöneticisine emek süreçlerinin örgütleneceği ve kalibre edileceği büro çalışması standartlarını şu şekilde örneklendirir:

Açma ve Kapama	**Dakikalar**
Dosya çekmecesi, açma ve kapama seçim yok	0.04
Dosya, kapakları açma ve kapama	0.04
Masa çekmecesi,	
standart masa yan çekmecesini açma	0.014
Orta çekmeceyi açma	0.026
Yan Çekmeceyi Kapama	0.015
Orta Çekmeceyi açma	0.027

Sandalye Faaliyeti

Sandalyeden kalkma	0.033
Sandalyeye oturma	0.033
Tekerlekli sandalyede dönme	0.009
Masa ya da dosyaya bitişik sandalyede hareket (maksimum 4 ayak)	0.050

Bunların dışında örneğin yürüme mesafesinin bir ayaklık mesafeden bin ayaklık mesafeye kadar tablolara dökülmesi gibi çarpıcı örnekler sunan Braverman, sonuçta düşünme ve planlama fonksiyonlarının, büro içinde daha da küçülen bir grupta yoğunlaştığını ve büronun esasen, burada istihdam edilen kimselerin ana gövdesi bakımından tıpkı fabrika imalathanesi gibi bir kol emeği alanı haline geldiğinin altını çizmektedir.

19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başlarında Taylorist yönetim ilkeleri ve ardından Fordist üretim teknikleri ile oluşan işbölümünün yarattığı kafa/kol emeği ayrımının yüzyılın ortalarına gelindiğinde hızla belirginleştiği ve bunun da ötesinde görece sayısı artan kafa emekçisi sayısıyla birlikte kendi içinde farklılaşan bir işçi sınıfı kesiminin ortaya çıktığı görülmektedir. Bu kesimi tanımlamak için çeşitli kavramlar kullanılmış olmakla birlikte, 1970'lerden itibaren yaşanan değişimlerin yarattığı güncel biçimiyle daha önce de belirttiğimiz üzere "bilgi işçileri" kavramıyla da ifade edilmeye başlanmıştır. Bilgi işçileri kavramı, kapitalist üretim tarzının 1970 sonrası dinamiklerinin yarattığı emek türlerine yönelik farklılaşmaları vurgulayabilmek için, yukarıda ele alınan enformasyon toplumu kuramlarından "bilgi ekonomisi" veya "sanayi sonrası toplum" gibi yaklaşımların tercih ettiği kavramlardan biridir. Dolayısıyla bu yaklaşımları genel olarak incelemek gerekmektedir.

Bir metafor olmak kaydıyla bilgi ekonomisi deyimi, ekonomik sistemdeki kimi farklılaşmaları ifade etmektedir. Bilginin temel üretici güç haline geldiği, sonuç olarak, toplumsal faaliyetin ürünlerinin esasen somutlaşmış emek değil, somutlaşmış bilgi olduğu; maddi olsun ya da olmasın, metaların mübadele değerinin son tahlilde, içerdikleri genel toplumsal emek miktarıyla değil fakat esasen genel olarak bilginin, enformasyonun ve zekânın içerikleriyle belirlendiği anlamına gelir. Bütün metaların

ortak temel toplumsal tözü, tek bir ölçüyle değerlendirilebilen soyut toplumsal çalışma değil, bu diğer içeriktir. Değerin ve karın temel kaynağı bu olur; dolayısıyla çok sayıda yazara göre, emeğin ve sermayenin temel biçimi budur (Gorz, 2011: 27). Örneğin, enformasyon toplumu üzerine süregelen tartışmaların özünü ortaya koyan kuramcılardan biri olarak Daniel Bell, "Sanayi Sonrası Toplum" ve sonrasında geliştirdiği "Bilgi Tabanlı Sanayi Sonrası Toplum" modelinin kurucusu olarak, çözümlemelerinde bilgiyi başat unsur olarak ele almıştır. Bell, sanayi toplumundan sanayi sonrası topluma geçişi sağlayan yapısal etkenin enformasyonun niteliğindeki değişme olduğu saptamasında bulunmaktadır. Öyle ki, bilgi ve iletişim teknolojilerindeki gelişmenin bu niteliği, dünyaya bakış tarzımızı etkileyecek güçte ve anahtar role sahiptir (Törenli, 2004: 31). *"Bilgi ya da enformasyon stratejik kaynak haline gelmektedir ve sanayi sonrası toplumun dönüştürücü öğesidir. Enerjiyi, kaynakları ve makine teknolojisini birleştirip bir araya getirerek sanayi toplumunu dönüştüren öğe haline gelmiştir".* Nitekim sanayi sonrası toplum modelinde ekonomik büyüme, bilgiye egemen olmaktan geçmektedir. *"Sanayileşmenin ardından yeni bir toplum modeli ortaya çıkmaktadır ki bu toplum bilginin çevresinde örgütlenmiş, toplumsal kontrolü amaçlayan, yeniliklerin ya da değişimin yönetiminde ve yönlendirilmesinde etkin olan bir toplumdur" (Bell'den Aktaran, Törenli, 2004: 32).*

Enformasyonelizmin atalarından biri olarak nitelendirdiği Bell'e birçok düşünce borçlu olduğunu belirten Manuel Castells, 1970 sonrası ortaya çıkan yeni bir takım toplumsal dinamiklerin oluşturduğu paradigmayı oldukça kapsamlı bir şekilde ele alan ve bilgiyi temel unsurlardan biri olarak ön plana çıkaran diğer bir düşünürdür. Castells, enformasyonelizmin 1980'lerden itibaren girişilen kapitalist yeniden yapılanma süreci tarafından hızlandırılan, yönlendirilen ve şekillendirilen yeni bir kalkınma biçimi olduğunu, böylece yeni tekno-ekonomik sistemin yeterli ölçüde enformasyonel kapitalizm olarak karakterize edilebileceğini öne sürmektedir (Castells, 2013: 22). Castells (2013: 20), kalkınma biçimini, "emeğin artı değerin seviyesini ve kalitesini nihai olarak tayin ederek, ürün ortaya çıkarmak için bunlar yoluyla madde üzerinde çalıştığı teknolojik düzenlemeler" olarak tanımlamaktadır. Her kalkınma biçiminin, üretim sürecinde üretkenliği arttırmak için temel önemde olan unsurca tanımlandığını belirten Castells, tarımsal kalkınma biçiminde, artı değer

artışının kaynağında üretim sürecinde emek ile doğal kaynaklardaki (özellikle toprak) nicel artışların yanı sıra, bu kaynakların doğal olarak lütfedilmesinin olduğunu, endüstriyel kalkınma biçiminde ise, üretkenliğin temel kaynağının, yeni enerji kaynaklarının devreye girmesinde, üretim ve dağıtım süreçleri boyunca enerji kullanımını merkezsizleştirme becerisinde yattığının altını çizmektedir. Castells'e göre yeni, enformasyonel kalkınma biçiminde, üretkenliğin temel kaynağı ise, bilgi üretme, bilgi işleme ve sembollerle iletişim teknolojisindedir. Bununla birlikte, üretim sürecinin her zaman belli bir bilgi düzeyine ve enformasyonun işlenmesine dayalı olduğunu ve bu nedenle bilgi ve enformasyonun bütün kalkınma biçimlerinde kritik unsurlar olduğunu belirten Castells'e göre, enformasyonel kalkınma biçimine özgü olan şey "bilginin üzerine bilgi gelmesi" eyleminin bizzat üretkenliğin ana kaynağı olmasıdır.

Bilgi temelli ekonomi yaklaşımı bir yandan, bilgi ve iletişim teknolojileri yoluyla bilginin üretimi, kullanımı ve dağıtımını içeren sermaye birikim sürecinin dinamiklerini ve yeni işçileşme süreçlerine işaret etmektedir. Öte yandan fordist üretim ilişkilerinin "çöküşüyle" birlikte sınıf ilişkilerinin ortadan kalktığı ve emek değer teorisi yerine "bilgi değer" teorisinin geçerlilik kazandığı iddiaları tartışmalarına yol açmıştır (Tezcek, 2013: 125). Kısaca ele alacak olursak bilgi değer teorisi, emeğin artık önceden belirli ölçü ve normlara göre ölçülebilir bir şey olmadığına dikkat çekmektedir (Gorz, 2011: 28). Gorz, bilgi merkezli emek faaliyetlerinin heterojenliği, yarattıkları maddesiz ürünler ve içerdikleri beceri ve bilgiler hem sahip oldukları iş gücünün hem ürünlerinin değerini ölçülemez kıldığını belirtmektedir. Emeğin değerini çözecek şifre anahtarının bir çelişkiler yumağı oluşturduğunu ve talep edilen yükümlülüklerin niteliksel boyutunu nicelendirme yolundaki nafile çabalar ve saniye farkıyla hesaplanan üretkenlik normlarının tarifi, bu yükümlülüklerin bütün parametrelerini ölçülendirip standartlaştırmanın imkânsızlaştığını gösterdiğinin altını çizen Gorz, bu çabaların aynı zamanda, talep edilen hizmetin iletişimsel niteliğini de dikkate almadığını belirtmektedir. Gorz'a göre genel toplumsal emekten farklı olarak, bilgiyi basit soyut biçimlere çevirmek ve bunlarla ölçmek imkânsızdır.

> *"Bilgi, eşdeğeri sonucu ya da ürünü olacağı soyut bir emek miktarına indirgenemez. Heterojen, yani ortak ölçüsü olmayan son derece çeşitli*

yetenekleri kapsar ve belirtir; bunlar arasında yargı, sezgi, estetik duyu, formasyon ve enformasyon düzeyi, öngörülemeyen durumları kavrama ve bunlara uyarlanma yer alır. Bu yetenekler, matematik hesaplamadan retoriğe ve muhatabı ikna sanatına, teknik bilimsel araştırmadan estetik normların icabına uzanan heterojen faaliyetler dolayısıyla uygulanır" (Gorz, 2011: 28).

Gorz'a göre temel üretici güç olan bilgi, büyük oranda, ücretlendirilmeyen kolektif bir faaliyetin, bir 'kendini üretmenin' ya da öznellik üretiminin sonucu olan bir üründür. O, büyük oranda genel zeka, ortak kültür, canlı ve yaşayan bilgidir. Mübadele değeri yoktur. Emeğin ölçümündeki krizin kaçınılmaz olarak değer ölçümü krizine yol açtığını ve bir üretime toplumsal olarak gereken zamanın belirsizleşmesinin, üretilen şeyin mübadele değerine yansımamazlık edemeyeceğini belirten Gorz'a göre, emeğin giderek nitelikselleşen, giderek daha az ölçülebilir özelliği, artı emek ve artı değer kavramlarını da krize sokmaktadır.

Diğer taraftan çalışmanın kapsamı bakımından asıl odaklanılması gereken bilgi temelli ekonomi kavramsallaştırmasının işaret ettiği emek türleridir. Bu tür kavramlar, en ileri ekonomilerde mallardan hizmetlere kaymanın, yönetsel ve profesyonel mesleklerin yükselişinin, tarım ve imalat işlerinin silinişinin, işin bilgi içeriğinin giderek artmasının damgasını vurduğu yeni bir toplumsal yapının ortaya çıkışını, tarihsel değişimin en güçlü kanıtı olarak ileri sürerler (Castells, 2013: 276) ve bu doğrultuda bilginin çalışmayı iki yoldan etkileyeceğini varsaymaktadırlar. Birincisi, yeni teknolojinin işçinin sahip olduğu vasfı çekip almaktan ziyade bu vasfa katkı yapması anlamında, var olan işin bilgi içeriğinin kalitesinin yükselmesidir. İkincisiyse, enformasyon işçilerinin ekonomide başat olmasını sağlayacak şekilde yeni işlerin yaratılması ve geliştirilmesidir. Üstelik daha vasıflı, daha bilgili enformasyon işçilerinin enformasyon ekonomisinin çekirdeğinde yer alacakları varsayılmaktadır (Kumar, 2013: 37). Enformasyon toplumu kuramcıları yeni bir bilgi işçileri hizmet sınıfının, yani yaptıkları işler uzun bir öğrenim ve eğitim döneminden geçmeyi gerektiren yüksek bir teknik vasıf düzeyi ve kuramsal bilgi tarafından belirlenmiş olan bir erkek ve kadın kitlesinin doğacağını ummaktadır. Bu beklentilerini desteklemek için, son elli yıl içerisinde tüm sanayi toplumlarında en hızlı büyüyen meslek gruplarının bilimsel, teknik ve profesyonel işçiler olduğu gerçeğine dikkat çekerler. Benzer şekilde, şimdilerde modern toplumun iktidar

yuvalarının, sanayi çağının mal üretimini yapan fabrikalarının yerini alan "bilgi fabrikaları", yani üniversiteler ve araştırma kurumları olduğunu savunurlar (Kumar, 2013: 39). Bu bağlamda, enformasyon toplumu kuramcılarının tablolarında yer alan bilimciler, programcılar, mühendisler ve tasarımcılar gibi "bilgi işçilerinin" sermaye için üretken olan/olmayan emek ayrımında konumunu belirlemek önemlidir. Bilgi işi, zihinsel ve iletişimsel özelliklerin elle yapılana ilişkin özellikleri üzerinde hâkimiyet kurduğu emek bileşimiyle nitelenmektedir (Fuchs, 2015: 224). Biz daha önce zihinsel çabanın fiziksel çabaya göre daha baskın olarak kullanıldığı etkinlikleri kafa emeği kapsamında ele alacağımızı belirtmiştik. Bu doğrultuda kafa emeğinin sermaye için üretken olan/olmayan emek ayrımındaki konumunu tartışmak "bilgi işçilerini" de kapsayacaktır.

Çalışmanın önceki bölümlerinde, sermayenin artan yoğunlaşmasının, kafa ve kol emeğinin ayrılmasını ve daha sonra ise kafa ve kol emeğinin kendilerinin de ayrıntılı işbölümüne tabi tutulmasının imkânını yarattığını ve karlılıktaki artışın devam edebilmesi için bu gelişmenin zorunlu kılındığını belirtmiştik. Diğer taraftan, daha önce de belirttiğimiz gibi, bu durum emek sürecine kolektif bir nitelik kazandırmaktadır. Marx (2011a: 483), böylesi bir durumun sermaye için üretken emek kapsamında bir genişleme anlamı taşıdığının altını çizmektedir.

> *"Emek süreci tamamen bireysel olduğu sürece, bir aynı emekçi, sonradan ayrılacak olan bütün işlevleri kendisinde birleştirir. Kişi, doğal nesneleri, kendi geçimi için elde ederse, o kişiyi yalnız kendisi denetliyor demektir. Daha sonra başkalarının denetimi altına girer. Tek bir insan, kendi beyninin denetimi altında gene kendi kaslarını harekete geçirmeksizin doğa üzerinde bir iş yapamaz. Doğal bedende kafa ile elin birbirine bağlı olması gibi, emek süreci de el emeğini kafa emeği ile birleştirir. Sonraları bunlar birbirlerinden ayrılırlar, hatta can düşmanı olurlar. Ürün, bireyin doğrudan ürünü olmaktan çıkar ve kolektif emekçinin ürettiği toplumsal bir ürün, yani her biri, emek konusu üzerindeki işlemlerin az ya da çok bir parçasını yapan bir emekçi topluluğunun ortak ürünü halini alır. Emek sürecinin bu ortaklaşa niteliği, gitgide daha belirli hale geldikçe, bunun zorunlu sonucu olarak, bizdeki, üretken emek ve bunu sağlayan üretken emekçi kavramı genişlik kazanmış olur."*

Kapitalist emek sürecinde üretken emek harcamak için artık tek başına bireysel kol emeği harcamak gerekli değildir. Bunun yerine kolektif emeğin bir parçası olmak ve bütünsel kolektif emek sürecinin herhangi bir parçasını gerçekleştirmek gereklidir. Bu nedenle üretken emek kavramı, doğrudan kullanım değeri üreten bireysel kol emekçisi olmasa da, bütünsel emek sürecinin bir parçasında yer alan tüm işçileri içerecek şekilde genişliğe ulaşmıştır. Örneğin, meta üretimi sürecinde kalite kontrolü gerçekleştiren teknisyen de tıpkı kalite kontrolünün yapılması için gereken metaları doğrudan üreten bir işçi kadar üretim sürecinin bir parçasıdır. Emek süreci içindeki üreten/ürün ilişkisi artık bireysel bir ilişki olmayıp kolektif bir ilişki haline gelmiştir. Emek süreci içindeki teknik işbölümünün ortaya çıkışı nedeniyle, çok sayıdaki emekçi meta üretimiyle ilişkilendirilmiştir. Üretici kolektif emekçi, kolektif emek gücü haline gelmiştir. Öyleyse, kafa emeğinin sermaye için üretkenliği tartışılırken, emek sürecine bireysel bir süreç olarak değil, kolektif bir süreç olarak yaklaşılmalıdır. Üretilen ürün, artık bireysel üreticinin ürettiği dolaysız ürün değil, kolektif üreticinin ürettiği ve toplumsal bir nitelik kazanmış bir üründür. Marx'ın sözleri ile yinelersek;

> *"sonucu, farklı değerde emek gücüne sahip olan bu emekçilerin bütünü üretir; yalnızca çalışma sürecinin sonucu olarak görülen bu sonuç ifadesini metada ya da maddi üretimde bulur ve hepsi bir arada, bir işlik olarak, bu ürünlerinin canlı üretim makineleridir. Üretim süreci bir bütün olarak alındığında, emeklerini sermaye karşılığında değişirler ve kapitalistin parasını, sermaye olarak yeniden üretirler; yani artı değer üreten değer olarak, kendini genişleten değer olarak yeniden üretirler" (Marx, 2013: 371).*

Ayrıca, kapitalizm çağında üretkenlik kavramı doğru bir temelde, yani artı değer üretimi açısından kavranıldığında, "kol emekçisi üretkendir, kafa emekçisi değildir" biçimindeki bir yaklaşımın ne derece yanlış olduğu görülecektir. Sermaye için üretken emek kapsamına giren kafa emeği olabildiği gibi, bu kapsamın dışında kalan kol emeği de bulunabilmektedir. (Çağlı,2005: 47). Marx'ın belirttiği gibi;

> *"Aynı tür emek üretken emek de olabilir, üretken olmayan emek de olabilir. Örneğin beş pound karşılığında Yitik Cennet'i yazan Milton, üretken olmayan bir emekçidir. Buna karşılık, yayıncısı için sınaî emek harcayan yazar üretken emekçidir. Milton, Yitik Cennet'i, bir ipek böceği, ipeği hangi amaçla*

üretirse, o amaçla üretmişti. Bu onun doğasının bir etkinliğiydi. Daha sonra ürünü 5 pounda sattı. Ama yayıncısının yönlendiriciliği altında kitap üstüne kitap üreten (örneğin ekonomi ciltleri üreten) yazın proleteri, bir üretken emekçidir; çünkü ürünü, daha en başından itibaren, sermayeye katışmıştır ve yalnızca o sermayeyi artırma amacıyla varlık kazanmıştır" (Marx, 2013: 362).

Kafa emeği kapsamında ele alabileceğimiz bir meslek grubu olarak yazılım uzmanlarının emeğini, yukarıdaki örneğe ek olarak ele alabiliriz. Yazılım uzmanı tarafından hazırlanacak yazılım, bir inşaat şirketine bireysel bir biçimde satılabilir. Bu durum inşaat şirketinin muhasebe kayıtlarının tutulmasını daha kolay hale getirirken dolaylı yoldan inşaat şirketinin sermaye birikimine katkı yapabilir. Ancak yazılım uzmanının emeğinin, inşaat şirketine yapmış olduğu katkıların hiçbiri, yazılım uzmanının emeğinin, inşaat şirketi açısından üretken emek olarak sınıflandırılmasına olanak tanımaz. Diğer yandan, yazılım uzmanı söz konusu yazılımı, ana faaliyet alanı bu tür yazılımların hazırlanıp satılması olan bir şirket çalışanı olarak üretirse durum daha farklıdır. İnşaat şirketi açısından üretken olmayan yazılım uzmanının emeği, bünyesinde çalıştığı yazılım şirketi açısından üretken nitelik taşıyacaktır. Çünkü yazılım uzmanının emeği aracılığıyla yazılım şirketi sermayesini genişletmektedir (Savul, 2015: 315).

3.1.4.3. Dijital Emek

20. yüzyılın son çeyreğinden günümüze gelindiğinde artan teknolojik yenilikler ve bilgisayar teknolojisindeki hızlı ilerleyiş, kişisel bilgisayarlar, cep telefonları, gelişkin bilgisayar sistemleri, internet gibi yeni tüketim alanları yaratmıştır. Öte yandan internet ve özellikle sosyal medya platformlarının yaygın kullanımı veya tüketimi bu alanların daha detaylıca incelenmesi gerekliliğini doğurmuştur. Kullanıcı kaynaklı içeriklerin sıklıkla tartışıldığı bu dönemde, sosyal medya platformları sadece iletişimin yeni formları değil aynı zamanda genel anlamda medyanın gittikçe önem kazanan bir parçasıdır. Bu durum görece yeni olmakla birlikte bazı önemli soruları da beraberinde getirmektedir. Örneğin, sosyal medya platformlarının var olması, üretilmesi veya yayılması için gereken emek biçimleri nelerdir, sosyal medya

platformlarının sermaye birikim süreçleri nasıl işlemektedir veya sosyal medya platformlarının yaygınlaşması bir bütün olarak kapitalist ekonomilerin gelişmesine ne türden bir etkisi olacaktır vb. Bu gibi soruların cevaplanabilmesi, yeni medya teknolojilerinin veya sosyal medya platformlarının kullanılabilmesi için gerekli olan çeşitli emek biçimlerini belirleyip, bu emek biçimlerini sermaye için üretken olan/olmayan emek ayrımı ölçütlerine göre doğru bir şekilde konumlandırmaya bağlıdır. Bu bakımdan çalışma, Christian Fuchs'un dijital medya teknolojileri ve içeriğinin üretimindeki etkinlikleri kapsayacak şekilde geniş bir kategori olarak değerlendirdiği "dijital emek" biçimlerine yönelik çözümlemelerini izleyecektir.

Dijital emek ile ilgili bugüne dek yürütülen tartışmaların büyük çoğunluğunda dijital emek, sosyal medya kullanıcıları tarafından sarf edilen karşılığı ödenmemiş emeği niteleyen bir terim olarak kullanılmıştır. Christian Fuchs bundan farklı olarak, sosyal medya kullanıcıları tarafından sarf edilen karşılığı ödenmemiş emeği, dijital medyanın varlığını sağlayan emek türlerinden sadece biri olarak ele almaktadır. Fuchs (2014), kapitalist üretim tarzının 'ulus ötesi enformasyonel kapitalizm' olarak nitelendirdiği 1970 sonrası evresinde, dijital emeği, uluslar arası işbölümünü göz önünde bulundurarak bütünsel bir yaklaşımla, dijital medyanın varlığı, kullanımı ve uygulaması için gerektiğini belirttiği karşılığı ödenen ve ödenmeyen tüm emek biçimlerini içerecek şekilde genişleterek ele almaktadır. Bu bağlamda Fuchs (2015: 22), dijital emek başlığı altında aşağıdaki emek biçimlerini sıralamaktadır

"Kullanıcılar, İnternet'te bir veri metası yaratırlar. Yoksul ülkelerdeki köle işçiler, donanımların üretiminde kullanılan madenleri çıkarırlar. Çin'de ve diğer üretici şirketlerdeki düşük ücretli çocuklar, kadınlar ve diğer işçiler, bilgisayar donanımları, telefon ve yazıcıların montajını oldukça zor ve tehlikeli çalışma koşulları altında yaparlar. Yüksek ücretli ve fazla çalıştırılan yazılım mühendisleri Google ve Microsoft gibi şirketlerde çalışırlar. Gelişmekte olan ülkelerde görece düşük ücretli bilgi işçileri kültürel içeriği ve yazılımı, Batılı medya ve iletişim şirketlerinin taşeronları olan firmalar için dönüştürür, işlemden geçirir veya düzeltirler. Kadınsılaşmış düşük ücretli bir işgücü, çağrı merkezi ve diğer hizmet atölyelerinde iletişim hizmetleriyle ilgilenirler" (Fuchs, 2015: 170).

Görüldüğü üzere Fuchs, maden çıkarmadaki köle işçiler, Taylorist donanım montajcıları, yazılım mühendisliği, profesyonel içerik yaratıcıları, hizmet işi (çağrı

merkezinde çalışma) ve son olarak kullanıcıların ücreti ödenmeyen emeği gibi emek türlerini dijital emek biçimi olarak ele almaktadır. Çalışmanın kapsamı bakımından bu kısımda sorgulanacak olan sözü edilen emek biçimlerinin sermaye için üretken olan/olmayan emek ayrımındaki konumudur. Çalışmanın önceki bölümlerinde bu emek biçimlerinin birçoğunu incelemiştik. Bu kısımda odaklanılacak emek biçimleri öncelikle "köle emeği", daha sonra "kullanıcıların ücreti ödenmeyen emeği" ve "çağrı merkezi çalışanlarının emeği" olacaktır.

Fuchs (2015: 251), diz üstü bilgisayarlar, cep telefonları, oyunlar, MP3 çalarlar ve web kameraları gibi ürünlerin, üretim sürecinde kullanılan ancak bu ürünleri kullananlar için görünmez olan birçok emek biçiminden bir olarak köle emeğini ele almaktadır. Bilindiği gibi bu ürünler önemli miktarda metal içerirler. Fuchs, batarya ve şarj aleti hariç bir cep telefonunun ağırlığının % 25 oranında metallerden oluştuğunu ve miktar bakımından en önemli metallerin ise alüminyum, demir, bakır, nikel ve çinko olduğunu belirtmektedir. Aynı zamanda Fuchs, çeşitli istatistikler aracılığıyla, Afrika ülkelerinin (Demokratik Kongo Cumhuriyeti, Etiyopya, Mozambik, Ruanda, Güney Afrika, Zambiya, Zimbabve) bu madenlerin en büyük üreticileri arasında olduğunu fakat önemli ithalatçı ülkeler arasında yer almadıklarını göstermektedir. Fuchs uluslar arası işbölümünde, Afrika ülkelerinin özellikle Çin'de işlenecek olan doğal kaynakların önemli ve nispeten ucuz tedarikçisi rolünde olduğunu belirtmektedir. Afrika ülkelerinin bu rolünün yüksek derecede sömürülen emeğe ve köle çalışmasına dayandığının altını çizen Fuchs, Güney Afrika'daki paladyum ve platin madenciliği üzerine yapılan bir çalışma ile kötü çalışma koşulları, çocuk işçiler, toplulukların yerinden edilmesi, toprak bozunması, çevre kirliliği, işçilerdeki solunum hastalıkları (örneğin silikozis), düşük ücretler, ek ödemelerin yapılmaması, kötü eğitim, güvencesiz iş sözleşmeleri ve fazla mesai ücretlerinin düşüklüğü gibi hususlara dair kanıtlar öne sürmektedir. Yine platin madeninde çalışan madencilerin 2012 yılında ücretlerin yükseltilmesi talebiyle greve gitmeleri sonucunda, 34 işçinin öldürülmesine ve onlarcasının yaralanmasına dair örnekler sunan Fuchs bu endüstriyi, ölüm saçan, kanlı bir endüstri olarak nitelemektedir. Fuchs'un dikkat çektiği diğer sistem ise Doğu DKC'de madencilerin belirli bir madende çalışmak için maden denetçilerine ve hükümete haftalık bir kira ödemek zorunda olmasıdır. Fuchs, kalay çıkarmakta olan madencilerin, madene

girmek ve madenden çıkmak için madeni kontrol eden silahlı bir gruba belirli miktarda para ödemek zorunda olduklarını ve dayatılan para miktarının yüksekliği nedeniyle, işçilerin kapana kısıldıkları bu çalışma ilişkisinden asla çıkamadıklarının altını çizmektedir. Bu bakımdan Fuchs, DKC'nin madencilik endüstrisinde hem klasik kölelik biçimi hem de ranta ve angaryaya dayan feodal kölelik biçiminin mevcut olduğunu belirtmektedir. Öte yandan Marx bu iki kapitalizm öncesi üretim biçiminin ücretli emekten nasıl ayrıldığını açıklamaktadır: "Bu ücret- biçimi, işgününün gerekli emek ve artı emek, karşılığı ödenmiş emek ve ödenmemiş emek diye bölünmesiyle ilgili bütün izleri silip yok etmektedir. Bütün emek, karşılığı ödenmiş emek olarak görünmektedir. Angaryada, işçinin kendisi için harcadığı emek ile efendisi için harcadığı yükümlü emek, birbirinden yer ve zaman olarak en açık şekilde ayrıdır. Köle emeğinde ise, işgününün, kölenin kendi yaşaması için gerekli tüketim maddelerini yerine koyduğu kısmı, yani aslında yalnız kendisi için çalıştığı kısmı bile, efendisi için harcadığı emek olarak görünür. Kölenin bütün emeği, karşılığı ödenmemiş emek olarak görünür. Ücretli emekte ise, tersine artı emek ya da karşılığı ödenmemiş emek bile, karşılığı ödenmiş emek gibi görünür. Birinde, kölenin kendisi için harcadığı emeği, mülkiyet ilişkisi gözlerden gizler, diğerinde, ücretli işçinin karşılığı ödenmeyen emeğini, para ilişkisi gözlerden gizler" (Marx, 2011a:512). "Köle belirli bir efendinin mülküdür; ücretli emek ise kendisini gerçekten sermayeyi satmak zorundadır fakat belirli bir sermaye sahibine satmak zorunda olmadığı için belirli sınırlar dâhilinde kendisini istediği kişiye satabilir ve ayrıca efendisini değiştirebilir" (Marx, 2011a: 722). Kölelik ve ücretli emek biçimlerinin her ikisinde ortak olan şey belirli sınıf ilişkileri dâhilinde gerçekleşmeleridir. Bu da, işçilerin karşılığı ödenmeyen artı emeklerini çalışma haftasının belirli bir kısmında sömüren sahiplerinin var olduğu anlamına gelmektedir. Sermaye artı emeği icat etmemiştir. Toplumun bir kesiminin üretim araçları üzerinde tekele sahip olduğu her yerde, işçi, özgür olsun olmasın, kendi varlığını sürdürmek için gerekli emek zamanına, üretim araçlarına sahip olanların yaşamaları için gerekli tüketim maddelerini üretmek için de fazladan bir emek zamanı eklemek zorunda kalmıştır. Üretim araçlarının tekelini elinde bulunduran bir kimse ister Atinalı bir aristokrat, Etrüsklü bir teokrat, Romalı yurttaş, Norman baronu, Amerikalı köle sahibi, Eflaklı boyar, modern toprak sahibi ya da kapitalist olsun, bu, hep böyledir (Marx, 2011a: 232).

Marx (2011a: 216), toplumun çeşitli ekonomik biçimleri arasındaki temel ayrımın, örneğin, köle emeğine dayanan toplum ile ücretli emeğe dayanan toplum arasındaki ayrımın, artı emeğin fiili üreticisinden, işçiden sızdırılması biçimine dayanır demektedir. Bu bakımdan daha önce de belirtildiği gibi, kapitalist üretim tarzından önceki bir döneme, köleci topluma ait bir emek biçimi olarak köle emeği, kendisi için gerekli emek miktarından fazlasını yaratıyor olsa bile, bu emek biçiminin kapitalist üretim formunu temsil etmesi mümkün değildir. Çünkü burada söz konusu olan emek gücünün alımı-satımı değil, insanın bizzat kendisinin köle olarak alımı ve satımı veya mülkleştirilmesidir. Dolayısıyla sermaye için üretken olan/olmayan emek ayrımı tartışmasının dışında tutulmalıdır. Son olarak belirtmek gerekir ki, eğer bugün, üretim sürecinde ücretli emeğin değil, köle emeğinin baskın nicelikte kullanıldığı ve sistemin temel özelliklerinden biri haline geldiği savunuluyorsa, kuşkusuz söz konusu edilen artık Marx'ın çözümlediği şekliyle kapitalist üretim tarzı olamayacaktır. Çünkü bu durum bir başka mülkiyet ilişkisi ve üretim biçimi gerektirmektedir. Bunun tersine söz konusu edilen kapitalist üretim tarzının başat üretim biçimi olduğu fakat üretim ilişkilerinin tümünün bu üretim biçimine uygun olarak yürümediği ve başka bir üretim tarzına ait köle emeğinin varlığı ise, söylenecek şey sermaye sahiplerinin sonsuz kar elde etme amaçları doğrultusunda hukuksal sınırlamaları yok saydığı veya suç işledikleridir.

Çalışmanın bu kısmının başlangıcında, sermaye için üretken olan/olmayan emek ayrımına göre tartışılacak diğer bir emek biçiminin, Fuchs'un dijital emek başlığı altında ele aldığı, kullanıcıların ücreti ödenmeyen emeği ya da izleyici emeği olduğunu belirtmiştik. Bu doğrultuda çalışma izleyici emeğine odaklanarak devam edecektir.

İzleyici emeği, medya çalışmalarında özellikle etkili olarak öne çıkan, *kültürel çözümleme* ve *materyalist çözümleme* yaklaşımları tarafından oldukça farklı perspektiflerden ele alınmaktadır. Kültürel bir çözümleme üstyapıya odaklanır ve kapitalizmin yeniden üretiminde medya içeriğinin ideolojik rolünü açığa çıkartır (Fisher, 2014: 120). Fisher, bu tür kültürel çalışmalar çözümlemelerinin örneğin, kitapların, dergilerin, reklamların, filmlerin, televizyon şovlarının ve haberlerin ideolojik içeriklerinin araştırılmasını içerdiğini belirtmektedir. Bu bağlamda medya içeriğinde örtük olarak bulunan ideolojileri çözümlemek sınıf, tüketimcilik ve

eşitsizlik gibi konulara ilişkin olabildiği gibi, toplumsal cinsiyet, milliyetçilik ve ırk gibi diğer meselelere de ilişkin olabilir. Bu çözümleme ekseninin gelişiminde iki entelektüel mirasın özellikle merkezi olduğunu belirten Fisher, bu iki okulun ideolojinin işleyişi ve izleyicinin rolüne ilişkin yorumlarda farklılaştığının altını çizmektedir.

"Frankfurt Okulu ideolojik mesajları, pasif izleyicileri yukarıdan baskılayan olarak ele alır. Bu da ideolojinin medya mesajlarında nasıl kodlandığını araştırmaya yol açmaktadır. Birmingham Okulu ise izleyiciye kod açımı veya medyadaki ideolojik mesajları "okumada" ve onlara direnmede aktif bir kapasite atfeder, bu da medya metinlerinin çoklu anlamlarının kurulmasına katılan izleyiciler kavramsallaştırmasına yol açmaktadır" (Fisher, 2014: 121).

Fisher, ister ideolojik olarak içeriğin yukarıdan-aşağıya izleyicilere dağıtıldığı varsayılsın, ister izleyiciler anlam yaratma sürecine aktif şekilde katılan olarak görülsün, araştırmanın bu dalının medyanın ideolojik bir alan olarak çözümlenmesine katkıda bulunduğunu belirtir. Medya çalışmalarının ikinci çözümleme ekseni olarak materyalist çözümlemenin ise altyapıya odaklandığının altını çizen Fisher, böyle bir ekonomi politik çözümlemenin medya kurumlarında zorunlu kılınan üretim ilişkilerini açığa çıkarttığını ve burada da iki egemen yaklaşımın ayırt edilebileceğini şu şekilde belirtmektedir;

"Medyanın ekonomi politiği ağırlıklı olarak medya sahipliğine odaklanır. Bu yaklaşım medya tekeli, medya şirketlerinin birleşmelerini ve bütünleşmelerini, hükümet ve medya arası ilişkileri ve medya çalışanlarının istihdam düzenlemeleri sorunlarını inceleyerek, medyayı bir üretim aracı olarak çözümler. 1970-80'lerde medyanın ekonomi politiği, medyayı kendisinde ve kendi içinde bir üretim alanı olarak çözümleyerek ve dolayısıyla izleyicinin hem bir meta, hem de emek-gücü olarak medya değerini üretmedeki üretken gücünü vurgulayarak, büyük ölçüde revize edilmiştir" (Fisher, 2014:121).

Fisher, 1970-80'li yıllar ile başlayan bu yeni yaklaşımın, Dallas Smythe'in (1981) izleyici metası üzerine yaptığı çalışma ile başladığını belirtmektedir. Fisher, Smythe'nin kitle iletişiminde olup bitenin sadece medya şirketleri tarafından üretilen medya içeriğinin izleyici tarafından tüketilmesi olmadığını, aslında izleyici ilgisinin

reklamcılara satılması olduğunu ortaya attığının altını çizmektedir. Bu bağlamda Smythe'nin "kör nokta tartışması" ile birlikte, medya ve iletişim alanındaki meta konusu, medya içeriği ve medya emeğinden izleyicilere doğru genişlediği söylenebilir.

Smythe'e göre izleyiciler, üretilen ve piyasada satılan oldukça önemli metalardır ve yalnızca izleyiciler değil, harcadıkları emekleri de! Bunlar "meta olarak izleyici" üzerine tartışmanın temel başlangıç noktalarıdır. Smythe, medya endüstrisi tarafından üretilen en önemli metanın, imal edilen ve sonra da reklam verenlere satılan izleyicinin kendisi olduğunu öne sürmüştür. Bu tez, yalnızca zamana direnmekle kalmamış, aynı zamanda, benzer konularla ilgilenen bazı diğer eleştirel yaklaşımların da gösterdiği gibi, ortaya atıldığı günden bu yana önemini arttırmıştır (Prodnik, 2014: 338) Son zamanlarda değişen medya ortamı, özellikle sosyal medya platformlarının ortaya çıkışı ile izleyici emeği kavramına yenilenmiş bir ilgi bulunmaktadır. Bu yeni medya ortamının bazı özellikleri izleyici emeği kavramını özellikle ön plana çıkarmaktadır. Geleneksel kitle medyasındaki izleyici ile internetteki izleyici arasındaki fark, ikincisindeki kullanıcıların aynı zamanda içerik üreticileri olması, burada kullanıcılar tarafından oluşturulan içeriklerin olması ve kullanıcıların sürekli olarak yaratıcı faaliyette, iletişimde, topluluk inşasında ve içerik üretiminde bulunmasıdır (Fuchs, 2015: 13). Kitle medyası çağına televizyon ve radyo yayıncılığı, basılı gazete ve film egemendir. Bu çağ, sadece azınlıktan çoğunluğa doğru ve yukarıdan aşağıya doğru tek yönlü bir enformasyon akışına izin verdiği için merkeziyetçidir. Kitle medyası etkin üreticiler ve edilgen tüketiciler arasında hiyerarşik bir ikili yapı yaratmıştır, içerik hepsi de görece türdeş bir izleyici varsayarak ve inşa ederek önceden hazırlanmakta ve bu nedenle çeşitliliği sınırlı kalmaktadır. Bunun aksine sosyal medya çeşitlenmiş iletişim formlarına olanak sağlamıştır. İnternetteki iletişim bireylerin kendi hayatlarını anlatmasına (örneğin bloglar), görüşlerini kamuya açık kılmasına (görüş bildirimleri) ve yaratıcılıklarını ifade etmesine (youtube) izin vermektedir (Fisher, 2014: 129). Kişinin tüm arkadaşlarıyla "takılabileceği" bir yeri, yani geniş bir sibermekansal kamusal alanı temsil eden dünyanın en popüler sosyal paylaşım sitesi olan Facebook'un kapasite bolluğu da bu duruma örneklendirilebilir. Kullanıcıların diğer sayfalara yazabildiği, gruplarla bağlantı kurabildiği, ana sayfasını kişiselleştirerek kullanıcı profilleri

oluşturabildiği Facebook aynı zamanda kullanıcılarına haber kaynağı da sunmaktadır. Bu bağlamda Facebook, kullanıcısına, anında fark edilme ve hem profillerini güncelleyen kullanıcı tarafından hem de haber kaynağında okuduğu şeyleri beğenen ve yorum yapmayı ya da bağlantı paylaşmayı seçen "arkadaşları" tarafından toplumsal olarak paha biçilme fırsatı verir. Facebook'un kullanıcı tarafından oluşturulmuş platformunda, her bir güncellemeden, bağlantıdan veya birinin profiline yüklediği fotoğraftan sonra anında alınan geri bildirim çevrimiyle kimlikler yeniden üretilir (Coté, Pybus, 2014: 245,246).

Facebook gibi sosyal medya platformları veya internet için Smythe'den devraldığı izleyici emeği tartışmalarını bir adım öteye taşıyan Fuchs, daha önce de belirttiğimiz üzere, izleyici emeğini dijital emek biçimlerinden biri olarak değerlendirmektedir. Bu bakımdan Fuchs, dijital emek biçimlerinin dolayısıyla izleyici emeğinin tahlili için bir emek değer kuramına ihtiyaç olduğunu ve çalışmasının Karl Marx'ın kuramına dayandığını, ayrıca çözümlemelerinde Smythe'nin izleyici metası bağlamında internet üretketicisi[11] kavramını türettiğini belirtmektedir. Fuchs'a göre (2015: 156) üretketici olarak kullanıcılar, hedefli reklamcılık tarafından finanse edilen ticari sosyal medya platformlarının sermaye birikim sürecinde, artı değerin bir kısmını üreten kolektif emek gücünün bir parçasıdır.

"Google, YouTube, MySpace ya da Facebook gibi durumlarda sömürülen artı değer üreticileri yalnızca bu şirketlerce yazılım ve donanımları programlama, güncelleme ve sürdürme, piyasa faaliyetlerini yürütme vb. işler için istihdam edilenler değil; kullanıcı tarafından oluşturulan içeriklerin üretimiyle uğraşan kullanıcılar ve üretketicilerdir de" (Fuchs, 2014: 175).

Fuchs (2015: 155), sosyal medya şirketlerinin üretim sürecinin çıktısının, doğrudan satılan bir meta olmaktan çok, kullanıcılara ücretsiz olarak sağlanan bir sosyal medya servisi (belirli platformlar) olduğunu belirtmektedir. Kullanıcılar,

[11] İngilizcede, kullanıcıların aynı zamanda üretici de olduğunu anlatmak üzere üretici anlamındaki "producer" (üretici-kullanıcı) ile kullanıcı anlamındaki "user" sözcükleri birleştirilerek oluşturulan "produser" sözcüğü kullanılmaktadır. Kullanıcıların hem üretici hem de tüketici olduklarını anlatmak için ise, yine üretici anlamına gelen "producer" ile tüketici anlamına gelen "consumer" sözcüklerinin birleştirilmesiyle oluşturulan "prosumer" (üretici-tüketici) sözcüğü kullanılmaktadır (Kıyan, 2016: 204).

yükledikleri içerikleri (kullanıcı tarafından oluşturulan veri) oluşturmak için platformları kullanmaktadır. Bu bağlamda Fuchs, sosyal medya şirketleri tarafından yatırılan ve çevirimiçi çevrede nesneleşen değişmez ve değişken sermayenin, kullanıcıların üretim süreci içindeki faaliyetlerinin bir önkoşulu olduğunun altını çizmektedir. Ürünler ise, ticari sosyal medya üzerindeki tarama ve iletişim davranışlarıyla ilgili kullanıcı tarafından oluşturulan veri, kişisel veriler, sosyal ağ ve işlem verileridir. Fuchs, bu süreçte kullanıcıların, belli bir emek zaman yatırımı yaptıklarını belirtir. Fuchs (2015: 156), kullanıcı veri metalarının, ticari sosyal medya şirketleri tarafından yatırılan değişmez ve değişken sermayeden daha yüksek bir fiyata reklam veren müşterilere satıldığını ancak bu metada içerilen artı değerin yaratıcılarından biri olarak kullanıcıların ücretsiz çalıştıklarını ve bu yüzden parasal anlamda sonsuz derecede sömürüldüklerini belirtmektedir.

"Yeni medya şirketleri içeriğin üretimi dolayısıyla kullanıcılara ödeme yapmazlar (ya da nadiren yaparlar). Birikim stratejilerinden biri, onlar için hizmetlere ve platformlara serbest erişim sağlamak, içerik üretmelerine olanak vermek ve üçüncü taraf reklamcılara bir meta olarak satılan büyük sayıda üretketici toplamaktır. Kullanıcılara satılan bir ürün değil, fakat reklamcılara bir meta olarak satılan kullanıcılardır. Bir platformun ne kadar çok kullanıcısı varsa reklam tarifeleri de o kadar yüksekten belirlenir. Sermaye tarafından sömürülen üretken emek zamanı, bir tarafta ödemesi yapılan çalışanların emek zamanını ve diğer tarafta da kullanıcılar tarafından çevirim içi harcanan tüm zamanı içerir" (Fuchs, 2014: 175).

Fuchs (2015: 156) kullanıcı tarafından oluşturulan içeriğin, işlem verisi ve sanal reklamcılık alanına erişim hakkı zamanını içeren internet üretketicisi metasının, reklam veren müşterilere bir kez satıldığında, meta ve artı değerin, para sermayeye dönüştüğünü belirtir. Facebook ve Google üzerinden bir reklamcının satın aldığı internet üretketici metasının, özgül demografik verilere (yaş, yer, eğitim, cinsiyet, işyeri vb.) ve ilgi alanlarına dayandığının (örneğin Google'a yazılan belirli anahtar kelimeler veya Facebook'ta tanımlanan belirli ilgi alanları) altını çizen Fuchs (2015: 174-175), bu sayede özgül bir grubun hedef grubu olarak tanımlanabildiğini ve pek çok ticari sosyal medya platformunun bunun yardımıyla ya da hedefli reklamcılığın yardımıyla sermaye birikimini gerçekleştirdiğini belirtmektedir. Hedefli internet

reklamcılığını nispi artı değer üretiminin bir biçimi olarak değerlendiren Fuchs (2015: 149), hedefli reklamcılıkta, hedefli olmayan reklamcılıktaki gibi izleyicilere tek bir reklam gösterilmediğini, farklı reklamları, kullanıcıların ilgi alanlarının ve çevirim içi davranışlarının izlenmesine, değerlendirilmesine ve karşılaştırılmasına bağlı olan farklı kullanıcılara gösterdiklerini ve bu sayede reklamcılığın etkinliğinin arttığını belirtmektedir.

"Kullanıcıların tıkla-ve-satın al süreci, reklam şirketinin artı değeri gerçekleştirme sürecidir. Bu süreç, artı değeri parasal kara dönüştürmektedir. Hedefli reklamcılık, internet şirketlerinin kullanıcılara tek seferde sadece tek bir reklam değil, sayısız reklam sunmasını sağlar ve bu şekilde kullanıcılara metalar sunan daha fazla toplam reklam zamanı üretilmiş olur. Nispi artı değer üretimi, aynı zaman periyodunda eskisinden daha fazla artı değer oluşturulduğu anlamına gelir. Hedefli internet reklamcılığı, hedefli olmayan internet reklamcılığından daha üretkendir çünkü aynı zaman periyodunda daha fazla reklam sunulmasını sağlar. Bu reklamlar, hedefli olmayan reklamlardan daha fazla artı değer içermektedir" (Fuchs, 2015: 151).

Fuchs'a göre (2015: 175), hedefli reklamcıların, özgül bir hedef grubu olarak tanımlayabileceği grup üyelerinin, özgül sosyal medya platformlarında harcadığı tüm zaman, özgül bir internet üretketicisi metasının değerini (çalışma zamanı) oluşturur. Ancak kullanıcılar, platformlar tarafından kullanılan ve satılan veriyi, bir ödeme yapılmaksızın veya bedavaya çalışarak ürettikleri için ne değişken, ne de değişmeyen yatırım maliyetidir. Dolayısıyla Fuchs, bu birikim stratejisi için kar oranı formülünün dönüşmesini gerektiğini belirtir.

"p=s / *(c + v1 + v2) (s … artı değer, c … değişmez sermaye, v1 … sabit çalışanlara ödenen ücretler, v2 … kullanıcılara ödenen ücretler). Tipik durum v2 => 0 olması ve v2'nin v1'in yerine geçmesidir. Eğer içeriğin üretimi ve çevirim içi harcanan zaman ücretli çalışanlarca gerçekleştirilmişse, değişken maliyetler artacak ve karlar bu nedenle düşecektir. Bu da kapitalist bir toplumda üretketicinin, karların arttırılabilmesi ve yeni medya sermayesinin biriktirilebilmesi için tümüyle bedavaya çalışan ve sömürü oranını en çoklaştırmaya yardım eden (c = s / v, = artı değer, / değişken sermaye) kullanıcılara, üretken emmeğin dış kaynak olarak aktarılması şeklinde yorumlanabileceğini gösterir. Eğer kullanıcılara ödenen ücretler sıfıra*

doğru yaklaşırsa o zaman sömürü oranı e = s / v sonsuza doğru yaklaşır" (Fuchs,2014: 175-176).

Sömürü oranının (artı değer oranı), işçilerin karşılığı ödenmeyen ve karşılığı ödenen çalışma zamanı bağıntısını ölçtüğünü hatırlatan Fuchs (2015: 158), ticari sosyal medya platformları kullanıcılarının hiçbir ücret almadıklarını, bu yüzden artı değer oranının sonsuza yakınsadığını ve bunun anlamının kapitalist üretketimin, sömürünün en uç biçimi olduğunu belirtmektedir. Başka bir ifadeyle Fuchs'a göre Google, Facebook, YouTube ve Twitter gibi ticari sosyal medyada geçirilen tüm çevirim içi zaman, artı emek zamanıdır.

Yukarıda Fuchs'un dijital emek çözümlemesinin üzerinden yükseldiği emek değer kuramının Karl Marx'ın kuramı olduğunu belirtmiştik. Bu bağlamda kullanıcıların üretketici olarak ele alınmasının, Marksist kuram açısından anlamı Fuchs'un kendisinin de belirttiği gibi (2014: 175, 2015: 156), bu kullanıcıların artı değer üretiyor olması ve dolayısıyla sermaye için üretken olan emek kategorisinde değerlendirilmesi gerektiğidir. Ancak üçüncü bölümün ilk kısmında Marx'ın kendi çalışmalarına referansla oluşturulan sermaye için üretken olan/olmayan emek ayrımı ölçütlerine söz konusu durum ters düşmektedir. Biraz daha yakından inceleyecek olursak, belirtilmesi gereken ilk şey Fuchs'un çözümlemelerinin merkezinde yer alan ücretsiz emek kavramının, Marx tarafından kullanılmıyor oluşudur. Marx'a göre sermaye için üretken olan/olmayan emek kategorileri tarafsız kategoriler değildir. Şöyle der Marx (2013c: 357), *"üretken emekten söz ettiğimiz zaman, toplumsal olarak belirlenmiş emekten, emeğin alıcısı ve satıcısı arasındaki özgül bir ilişki anlamına gelen emekten söz ederiz."* Bu çerçevede Marx (2013c: 358) için üretken emek "*doğrudan sermaye olarak para ile değişildiği zaman; ya da daha kısa bir anlatımla doğrudan sermaye ile değişildiği zaman; yani kendinde sermaye olan, sermaye işlevi görmeye aday olan parayla değişildiği zaman; ya da emek-gücüyle sermaye olarak karşı karşıya gelen sermayeyle değişildiği zaman üretken emek olarak tanımlanabilir."* Bu bağlamda ücretsiz emeğin söz konusu ayrıma uyarlanması durumunda açıktır ki Marx'a göre ücretsiz emek sermaye için üretken olan emek olarak değerlendirilemez. Başka bir ifadeyle Marx'a göre (2013c: 137) "*yalnızca sermaye üreten ücretli emek üretkendir"*. Öte yandan bizzat Fuchs'ta (2015: 165) bu duruma işaret etmektedir ancak ona göre, Marx'ın ücretsiz emeği

üretken olmayan ve sömürülmeyen olarak gördüğünü varsaymanın gereği yoktur. Fuchs, Marx'ın çalışmalarını tek bir yorumlamayla sınırlayan ve bunun tek mümkün yorumlama olduğunu, bu yorumlamayı paylaşmayan birinin Marksist olmadığını iddia eden mantıksal işleyişe dogmatizm adını vererek şu şekilde devam etmektedir;

"Ücretli emek dogmatizminin temsilcileri, Marx'ın ticaret veya hizmetler alanındaki dolaşım işçilerinin ve ticari işçilerin üretken olmadığını öne sürdüğü Artı Değer Kuramları veya Kapital 3. Cilt'te bulunan pasajları alıntı yaparak benim argümanıma mutlak bir şekilde karşı çıkabilirler. Fakat üzerinde en çok düşünülmüş kitabında, yani Kapital 1. Cilt'te Marx'ın üretken emek kavramının ücretsiz-emek-fetişistik yorumlarına izin veren pasajlar yazdığı bir gerçektir. Kapital 2. Cilt ve 3. Cilt'in (Marx'ın ölümünden sonra Engels tarafından düzenlenen) ve Artı Değer Kuramları'nın (basılmamış notlar olan) aksine 1. Cilt, Marx tarafından onaylanmış ve akabinde defalarca yeniden düzenlenmiştir" (Fuchs, 2015: 166).

Marx'ın sermaye için üretken olan/olmayan emek kategorilerini en detaylı haliyle ele aldığı *Artı Değer Teorileri Birinci Kitap* ve *Kapital 2. Cilt'in* görmezden gelinebileceğini öne süren Fuchs'un bu yaklaşımının ne derece doğru olduğu bir yana bırakılacak olsa bile, " *Kapital'in 1. Cilt'*indeki Marx'a göre de, ücretsiz emeğin sömürülmesi doğru bir olgu değildir. Sömürü kapitalistlerin ücretli emekten oluşturduğu artı değere gönderme yapar. Artı değer, işçilerin meydana getirdiği, kendi maliyetlerinden daha fazla olan değerdir. *Kapital'in 1. Cilt*'indeki Marx'a göre ücretli ilişki dışında oluşturulan artı değer düşüncesi anlamlı değildir (Wittel, 2014: 411). Yine Engels (2011b: 25) *Kapital'in 2. Cilt*'ine yazdığı önsözde, emeğin değer üreten özelliğini tahlil eden ve değeri üreten emeğin ne olduğunu ve bunun niçin ve nasıl yaptığını ilk saptayan kişinin Marx olduğunu belirtir. Ardından Marx'ın, metaların para ile bağıntısını incelediğini ve metaların özünde bulunan değer sayesinde, metaların ve meta değişiminin nasıl ve niçin meta ve para karşıtlığını yaratmak zorunda bulunduğunu sergilediğinin altını çizmektedir. Marx'ın bu temele dayanan para teorisinin ilk tam kapsamlı para teorisi olduğunun ve paranın sermayeye dönüşümünün tahlilinde, bu dönüşümün emek gücünün alımına ve satımına dayandığını vurgulamaktadır. Bu vurgu Marx'ın *Ücretli Emek ve Sermaye'de* (2012: 40) *"sermaye, ücretli emeği önvarsayar, ücretli emek sermayeyi*

önvarsayar. Biri ötekinin koşuludur; karşılıklı olarak birbirlerini yaratırlar" şeklindeki ifadesiyle uyumludur.

Marx, *Kapital'in 1.Cilt'*inde (2011a: 183) üretken emeğe ayırdığı pasajlardan birinde şöyle demektedir;

"Emek sürecinde insan etkinliği, demek ki, emek araçlarının yardımı ile üzerinde çalışılan malzemede, başlangıçta tasarlanan bir değişikliği meydana getiriyor. Süreç, üründe sona erer ve ürün, bir kullanım değeridir. Doğanın sağladığı malzeme bir biçim değişikliği ile insan gereksinimlerine uyarlanır. Emek, kendisini, konusuyla birleştirmiştir: emek maddeleştirilmiştir, konu dönüştürülmüştür. İşçide hareket olarak ortaya çıkan şey, şimdi üründe hareketsiz, sabit bir nitelik olarak görülür. Demirci döver ve ürün dövülmüş demirdir. Emek sürecini tümünü, sonucu açısından, ürün açısından incelersek, hem emek araçları, hem de emek konusunun üretim araçları olduğu ve emeğin kendisinin üretken bir emek olduğu açıkça görülür."

Öte yandan bu pasajın sonuna eklediği dipnotta Marx, üretken emeğin ne olduğunu yalnız emek süreci açısından belirlemeye yarayan bu yöntemin, hiçbir zaman kapitalist üretim sürecine doğrudan uygulanamayacağının altını çizmektedir. Marx (2011a: 484) kapitalist üretimin esas olarak artı değer üretimi olduğunu ve üretken emekçi kavramının, yalnızca iş ile yararlı etki arasındaki, emekçi ile emek ürünü arasındaki bir ilişkiyi anlatmakla kalmadığını, aynı zamanda tarihsel gelişmeden doğan ve işçiye, doğrudan artı değer yaratma aracı damgası vuran özgül bir toplumsal üretim ilişkisini de anlattığını belirtmektedir. Ancak Fuchs'a (2015: 165) göre, artı değer üreten emek, Marx'ın çalışmalarında yer alan karmaşık, çelişkili ve tutarsız bir konudur. Fuchs, *Kapital'in 1. Cilt'*inde Marx'ın artı değer üreten emeğin veya üretken emeğin farklı konseptlerini ayırt ettiğine dikkat çekmektedir. Fuchs'a göre aşağıda belirteceğimiz Marx'ın formülasyonları artı değer üreten emeğin, sadece ücretli emeğe değil daha geniş bir alana uygulanabileceğini ima etmektedir. Örneğin; *"üretken olan işçi sadece kapitalist için artı değer üreten, başka bir deyişle, sermayenin öz değerlenmesine katkıda bulunan işçidir"* ya da *"işçinin üretken olması için, artık kendi eliyle çalışması zorunlu değildir, kolektif emekçinin bir uzvu olması ve onun yerine getireceği alt işlevlerden birini yerine getirmesi yeterlidir" gibi…* Fuchs'a göre bu cümleler, üretketici olarak kullanıcıların

ücreti ödenmeyen emeğini, sosyal medya platformlarının sermaye birikim sürecinde, artı değerin bir kısmını üreten kolektif emek gücünün bir parçası olarak yorumlamaya izin verir. Dolayısıyla kullanıcıların emeği üretken emek olarak değerlendirilmelidir.

"Bunun anlamı, kapitalizmde kolektif işçinin, değeri, artı değeri ve sermayeyi yaratan üretken işçi olduğudur. Kolektif işçi kavramı Marx'ın ücretli-işçi-merkezli olmayan bir yorumuna izin verir. Çünkü ortak işgücü olarak kolektif işçi aynı zamanda karşılığı ödenmemiş fakat sermayenin ihtiyaçlarına doğrudan ya da dolaylı olarak hizmet eden tüm faaliyetleri içerir" (Fuchs, 2015: 65).

Bununla birlikte daha önce de belirttiğimiz üzere, kolektif emek ya da emek sürecinin ortaklaşa niteliği hassas bir konudur. Nitekim örneklendireceğimiz üzere doğru olmayan yorumlamalara neden olabilir. Öncelikle belirtmek gerekir ki, yukarıda Fuchs'un Marx'tan örneklendirdiği *"işçinin üretken olması için, artık kendi eliyle çalışması zorunlu değildir, kolektif emekçinin bir uzvu olması ve onun yerine getireceği alt işlevlerden birini yerine getirmesi yeterlidir"* cümlesinin öncesinde Marx, emeğin kolektif niteliğini işbölümü ile edindiğini şu şekilde işaret etmektedir;

"Emek süreci tamamen bireysel olduğu sürece, bir ve aynı emekçi, sonradan ayrılacak olan bütün işlevleri kendisinde birleştirir. Kişi, doğal nesneleri, kendi geçim için elde ederse, o kişiyi yalnız kendisi denetliyor demektir. Daha sonra başkalarının denetimi altına girer. Tek bir insan, kendi beyninin denetimi altında gene kendi kaslarını harekete geçirmeksizin doğa üzerinde bir iş yapamaz. Doğal bedende kafa ile elin birbirlerine bağlı olması gibi, emek süreci de el emeğini kafa emeği ile birleştirir. Sonraları bunlar birbirlerinden ayrılırlar, hatta can düşmanı olurlar. Ürün, bireyin doğrudan ürünü olmaktan çıkar ve kolektif emekçinin ürettiği toplumsal bir ürün, yani her biri, emek konusu üzerindeki işlemlerin az ya da çok bir parçasını yapan bir emekçi topluluğunun ortak ürünü halini alır" (Marx, 2011a: 483-484).

Bu anlamda Marx, emek sürecinin bu ortaklaşa niteliğinin git gide daha belirli hale gelmesi ile bunun zorunlu sonucu olarak, üretken emeğin ve bunu sağlayan üretken emekçi kavramının da genişlik kazanmış olduğunu ve üretken bir biçimde çalışmak için artık el ile çalışmanın gerekmediğini kolektif emeğin bir parçası

olmanın yeterli olacağını belirtir. Yine *Kapital'in 3. Cilt*'inde Marx (2011c: 235) açıkça *"emeğin kendisinin toplumsal emek halinde örgütlenmesinin; elbirliği ve işbölümü… yoluyla*" gerçekleşeceğini belirtir. *Artı Değer Teorileri Birinci Kitap'*ta *Maddi Üretim Sürecinin Bütünü Açısından Üretken Emek Sorunu* başlığı altında ise Marx (2013c: 370-371) birçok emekçinin aynı metanın üretiminde çalıştığı kapitalist üretim biçiminin gelişmesiyle, bu emekçilerin üretilen nesneyle doğrudan ilişkisinin doğal bir şekilde çeşitlilik göstereceğini belirtmektedir. Marx'a göre değişik emek türlerini ve dolayısıyla zihin emeği ile kol emeğini -ya da bunlardan birinin daha hâkim olduğu emek türlerini- birbirinden ayırmak ve farklı insanlar arasında dağıtmak kapitalist üretim tarzının ayırt edici özelliğidir. Ancak der Marx, sonucu farklı değerde emek gücüne sahip olan bu emekçilerin bütünü üretir. Bu noktada dikkat edilmesi gereken husus bu emekçilerin ya da kolektif emeğin ücretli emek olması ve doğrudan sermaye karşılığında değişilerek artı değer üretmesidir.

"Ancak bu, maddi ürünün, bu insanların ortak ürünü olmasını ya da maddi zenginlik içinde yer alan ortak ürünleri olmasını önlemez, (kapitalist üretimin emek türlerini ayırması) o insanların, sermayenin ücretli emekçisi olma ilişkisini ve öncelikli anlamında, sermayenin üretken emekçisi olma ilişkilerini ne ölçüde engeller ya da değiştirirse, ancak o kadar. Tüm bu insanlar, yalnızca maddi zenginliğin üretilmesine doğrudan katılmakla kalmazlar, üstelik emeklerini doğrudan, sermaye olan parayla değişirler ve dolayısıyla, ücretlerine ek olarak kapitalist için bir artı değeri yeniden üretirler. Emekleri, ödenmiş emeği artı ödenmemiş artı emeği içerir" (Marx, 2013c: 371).

Bu bağlamda Fuchs'un *"kolektif işçi, aynı zamanda karşılığı ödenmemiş fakat sermayenin ihtiyaçlarına doğrudan ya da dolaylı olarak hizmet eden tüm faaliyetleri de içerir"* şeklindeki yorumu, kafa karıştırıcı ve oldukça geniş bir yorumlama ölçeği olduğu söylenebilir. Çalışmanın önceki bölümlerinde, her emeğin veya her etkinliğin toplumsal sistem açısından bir sonuç ürettiğini ve bir "ürün" verdiğini ancak her ürün veren emeğin veya etkinliğin sermaye için üretken olan emek kategorisinde ele alınamayacağının altını çizmiştik. Marx bu konunun önemini *Artı Değer Teorileri Birinci Kitap'*ta "*Tüm Mesleklerin Üretkenliği Konusunda Mazeretçi Yaklaşım*" (2013c: 350-351) başlığı altında özellikle vurgulamaktadır. Marx burada bir

suçlunun ürettiği suç ile bir bütün olarak toplum arasındaki bağlantıyı çarpıcı bir şekilde dile getirir.

"Suçlu yalnızca suç üretmez, aynı zamanda ceza hukuku üretir ve bununla birlikte ceza hukuku dersleri veren profesörü üretir, buna ek olarak aynı profesör, kaçınılmaz olarak derslerini içeren yapıtını genel piyasaya "meta" olarak sürer… Suçlu ayrıca bütün bir polis örgütünü ve hukuk yargılama kurumunu, cellâtları, jürileri vb. üretir… Yalnızca işkence, dâhiyane mekanik icatlara neden olmuştur… Suçlu sanat yapıtları, yazınsal ürünler, öyküler ve trajediler de üretir… Suç, mülke sürekli yeni saldırı yöntemleri nedeniyle, sürekli yeni savunma yöntemlerine vücut veriyor; bu yüzden yeni makineler icat edilmesinde grevler kadar üretken oluyor… Ve özel suç alanını bir yana bırakırsanız, ulusal suç olmasaydı, dünya pazarı acaba varlık kazanır mıydı? İşin aslında acaba uluslar olur muydu?..."

Dolayısıyla toplumsal sistem açısından bir etki yaratan her etkinliği veya toplumsal yeniden üretim mekanizmaları düşünülerek tüm emek kategorilerinin yeniden üretim için türlü formlarda işlevsellikler üstlenmiş olduğunu kolayca kabul edip bu anlamda bütün emek kategorilerini üretken addetmek oldukça geniş ve sınırı olmayan bir yorumdur. Böyle bir yorum kapitalist alanın genişleme dinamikleri hakkında bilgilendirici olabilir. Sermayenin toplum üzerindeki dolaylı olarak tahakkümünü arttırma araçlarına işaret edebilir ama artı değerin miktarını ölçemez (Karahanoğulları, 2009: 133).

Belirttiğimiz üzere Fuchs'a göre, Facebook, Youtube ve Google gibi ticari sosyal medya platformlarında, kullanıcılar sadece enformasyonun tüketicileri değil, ayrıca kullanım değerleri olarak profilleri, içerik, bağlantılar, toplumsal ilişkiler, ağlar ve topluluklar yaratan üretketicilerdir. Fuchs (2015: 404-405) kullanıcıların yaratıcı, etkin, ağlaşmış dijital işçiler olarak, artı değer ve parasal kar yaratan ve sömürülen işçiler olduğunu belirtir. Kapitalist üretim sürecinin temel özelliği olarak artı değer üreten emeğin çekip gittiğinde üretimin ve birikimin çökeceğinin altını çizen Fuchs için bu durum, kullanıcı emeğinin veya üretketicilerin sarf ettiği emeğin artı değer üreten emek olduğunun kanıtıdır.

"Üretketicilerin sarf ettiği emeğin artı değer üreten emek olduğu, Facebook veya Google kullanmayı bıraktıklarında ne olacağı hayal edildiğinde de görülebilir:

Kullanıcıların sayısı düşecek, reklam verenler, reklam vermekte bir amaçları olmayacağı için yatırımlarını durduracak ve dolayısıyla malları için herhangi bir potansiyel alıcı bulamayacak, yeni medya kuruluşlarının karları düşecek ve bu kuruluşlar iflas edecektir. Bu faaliyetler büyük ölçüde gerçekleştirildiği takdirde, yeni bir ekonomik kriz doğacaktır. Bu düşünce deneyi, yeni medya ekonomisinde kar yaratılması için kullanıcıların hayati bir rol üstlendiğini göstermektedir" (Fuchs, 2015: 181).

Ancak Fuchs'un bu iddiası da kuşkuludur zira çalışmanın ikinci bölümünde sermayenin döngüsel hareketini incelerken Marx'ın, sermayenin genişleyebilmesi ve dolayısıyla varlığını devam ettirebilmesi için, sermayenin hareketini kesintisiz bir biçimde tamamlamış olması gerektiğinin ya da bunun zorunlu olduğunun altını çizmiştik. Diğer bir ifadeyle sermayenin para sermaye, üretken sermaye ve meta sermaye aşamalarında yaşanan bir kesinti birikim sürecini olumsuz etkileyecektir. Marx'ın ifadesi ile tekrar yazacak olursak;

"Sermaye devresini normal olarak, ancak çeşitli evreleri kesintisiz birbirine geçtiği sürece belirlemiş olur. Eğer sermaye ilk P-M evresinde kalırsa, para sermaye, para yığmanın katı biçimini alır; eğer üretim evresinde durursa, üretim araçları bir yanda işlemeden öylece yatar, öte yanda emek gücü kullanılmadan kalır; yok eğer sermaye son evresi M'-P' öteye geçemezse satılmamış metalar yığın halinde birikir ve dolaşımın akışı tıkanır" (Marx, 2011b: 54).

Genel olarak bakılacak olursa, ücretsiz emek kavramı Andreas Wittel'in (2014: 413-414-415) belirttiği gibi sosyal medya platformlarındaki yeni gelişmelerin aydınlatılmasında hayli verimli bir kavramdır. Bununla birlikte ücretsiz emekteki "emek" kavramı analitik titizliğin eksikliğinden muzdariptir. Ücretsiz emeğin oldukça farklı birçok pratiği birbiriyle birleştirdiğini belirten Wittel'in bu noktada yönelttiği sorular oldukça anlamlı ve cevaplanmayı bekleyen sorulardır;

" Bir şarkının indirilmesi, sosyal ağ platformunda bir arkadaşla sohbet ile karşılaştırılabilir mi? Her iki etkinlik, e-posta listesinden gelen gönderiyi okumak ya da Wikipedia girdisi üretmek ile karşılaştırılabilir mi? Tüm bu etkinlikler ücretsiz emek etiketi altında yer alır; fakat kesinlikle birbirinden çok farklı şeylerdir. Özel bir kanalda TV dizisi izlemekle, reklam vermeyen bir kamu kanalında izlemek aynı

mıdır? Twitter, Google ve Facebook gibi ticari ağ sitelerinin ücretsiz emeği ile Diaspora gibi açık kaynaklı ağ sitelerinin kullanıcıları arasında bir fark var mıdır? Neden bir e-posta listesindeki gönderiye ilişkin ücretsiz emekten bahsediyoruz da, arkadaşımıza gönderdiğimiz bir zarf içinde ve üzerinde pul olan somut bir mektuba ilişkin olarak bahsetmiyoruz? Telefonda, Telekom şirketlerine ücretsiz emek sağlamak için mi konuşuyoruz? Sonuçta, Facebook veya Twitter gibi medya platformları ile Telekom şirketleri arasındaki tek fark, kısmen farklı iş modelleri uyguluyor olmalarıdır."

Çalışmanın bu kısmına başlarken Fuchs'un dijital emeği, yalnızca sosyal medya kullanıcıları tarafından sarf edilen kullanıcı emeğini niteleyen bir terim olarak değil, bugüne dek yürütülen tartışmaların büyük çoğunluğundan farklı olarak, dijital medyanın varlığını sağlayan küresel bir üretim biçimini oluşturan öteki emek türleriyle birlikte bütünsel olarak ele aldığını belirtmiştik. Böyle bir perspektifle Fuchs, dijital medyanın varlığı, kullanımı, yayılımı için gerekli olduğunu belirttiği diğer bir emek biçimi, çağrı merkezi çalışanlarının emeğidir. Bu noktada çalışma, çağrı merkezi çalışanlarının emeğinin sermaye için üretken olan/olmayan emek ayrımına göre konumunu sorgulayarak devam edecektir.

Çağrı merkezleri son dönemde istihdam yaratan "tek" sektör olarak ve sermayenin hizmet alanında yoğunlaşmasının zirvesi olarak görülmektedir. Çağrı merkezleri, sermaye için daha önce hayal edilemez getiriler sunmuştur. Müşterilerin tek bir merkezden hizmet alabilmesi, 7/24 müşteri taleplerinin alınabilmesi, müşteri talep, şikâyet veya bilgilerinin kolay ve basit bir şekilde değerlendirilebilmesi, satış ve pazarlama faaliyetlerine büyük destek sağlaması, toplanan verilerin tek bir kaynakta depolanmasının (Yücesan-Özdemir, 2014: 48-49) yanında çağrı merkezlerinin hizmet verdiği piyasaya fiziksel yakınlık gerektirmemesi sermayenin zaman ve mekân akışkanlığını kolaylaştırarak büyük avantaj sağlamaktadır. Öte yandan çağrı merkezlerinde çalışma, bu alanda çalışanlar için Fuchs (2015) ve Yücesan-Özdemir (2014) tarafından ayrıntıları ile gösterildiği gibi, yinelemeli, standartlaştırılmış, stresli ve son derece gözetimli olma eğilimindedir. Genellikle iş-yaşam ve iş-aile dengesi için sorun teşkil eden esnek çalışma ve vardiya özellikleri bulunmakta, görevle ilgili karar alma etkisinin ve görev niteliğinin düşük olma eğilimi vardır. Çağrı merkezi çalışanlarının büyük bir kısmı kadındır ve bu çalışanlar

çağrı merkezi işinde kendilerini sadece geçici olarak görme eğilimindedir. Ayrıca bu alanda sendika varlığı düşük bir seviyededir. Bununla birlikte çalışmanın kapsamı bakımından asıl tartışılması gereken husus çağrı merkezi çalışanlarının emeğinin sermaye için üretken olan/olmayan emek ayrımındaki konumudur.

Yücesan-Özdemir (2014) çağrı merkezi çalışanlarının emeğini bazı sınıflandırmalarda "duygulanımsal emek" veya "bilgi işçisi" olarak kabul edildiğini belirtmektedir. Ancak biz daha önce sermaye için üretken olan/olmayan emek ayrımında söz konusu nitelemelerin geçerli bir ölçüt sunmadığını belirlemiştik. Bu bağlamda çağrı merkezi çalışanlarının emeği sermaye için üretken olan/olmayan emek ayrımı ekseninde tartışılırken öteki tüm emek biçimlerinde olduğu gibi, sermaye ile kurulan ilişki üzerinden belirlenmelidir. Fuchs (2015: 341) ve Yücesan-Özdemir (2014: 113) çağrı merkezi emeğini tanımlayan iki temel kategori sunmaktadırlar;

- İletişim merkezi danışma elemanları: İletişim merkezi danışma elemanları, müşterilerine öneri ve enformasyon sağlar, bir şirketin veya bir kuruluşun mal, hizmet veya politikalarıyla ilgili sorulara cevap verir ve telefon veya e-posta gibi elektronik iletişim ortamlarını kullanarak finansal işlemler yaparlar. Bu elemanlar, bilgi sağladıkları müşterilerden veya kuruluş ya da şirketlerin diğer faaliyetlerinden uzak bir mekânda çalışabilirler.
- İletişim merkezi satış elemanı: İletişim merkezi satış elemanları, telefon veya diğer elektronik iletişim araçlarını kullanarak, ürün ve hizmetlerin tanıtımını yapmak, satışlar elde etmek ve satış ziyaretlerini düzenlemek amacıyla mevcut ve potansiyel müşteriler ile iletişim sağlarlar. Bu kişiler, bir müşteri iletişim merkezinde veya merkez dışında başka bir yerde çalışabilirler.

Görüldüğü üzere çağrı merkezlerindeki işlerin doğası, müşterilere bilgi verme, mal ve hizmet satışı acil hizmetler-yardım hatları gibi kategorilerden oluşmaktadır. Çalışmanın üçüncü bölümünün "Dolaşım Alanı" başlıklı kısmında her türden alım ve satım faaliyetlerinin, sermaye için üretken olmayan zorunlu giderler arasında olduğunu belirtmiştik. Bu alanda uygulanan yeni yöntemler maliyeti düşüren ve

böylece karı arttıran yöntemler olabilir ancak daha öncede belirtildiği gibi artı değer üretimi söz konusu değildir. Dolayısıyla bu tür emek biçimleri sermaye için üretken olmayan emek kategorisinde yer almalıdır. Öte yandan çağrı merkezi çalışanlarının bakım ve onarım gibi işlevleri de bulunmaktadır. Bakım ve onarım faaliyetleri için harcanan zaman da sermaye için yalnızca bir maliyet unsurudur. Yeni bir değer yaratmaz dolayısıyla sermaye için üretken olmayan alanlardır.

Sonuç:

Bu çalışmada kapitalist üretim tarzının bugün ulaşmış olduğu evresinde çeşitlenmiş emek biçimlerini, Karl Marx'ın kapitalist üretim tarzının tahlilinde kullandığı temel ölçütlerden biri olan sermaye için üretken olan/olmayan emek kategorileri temel alınarak konumlandırma denemesi yapılmıştır. Çalışma üç ana bölümden oluşmaktadır. İlk iki bölüm, sermaye için üretken olan/olmayan emek ayrımı ölçütlerini belirleyebilmek için gerekli temel unsurların alt yapısını oluşturmaya ayrılmıştır.

Çalışmanın birinci bölümü emek kavramının Marksist yazında ele alınış biçimine odaklanmıştır. Bu bölüm, emeğin tarihsel karakterini ön planda tutan Marx'ın yaklaşımına paralel olarak, insanın fizik tipinin ve insan toplumunun biçimlenmesinde, emeğin biçimlenmesinin belirleyici rolünü ele alarak, genel olarak üretken emek ile üretim tarzı kavramlarının altını çizmiştir. Marx emek kavramını, doğayı değiştiren ve düzenleyen bilinçli bir üretici faaliyet olarak, insanın kendisini gerçekleştirdiği ve insanın hem düşünsel hem de vücutsal yetileri olmak üzere bütün yetilerini kapsayan bir etkinlik olarak tanımlamaktadır. Doğal ve toplumsal bir varlık olan insan, doğayla gerçekleştirdiği madde alışverişi veya emeği aracılığıyla, kendisini bir tür olarak doğada ve bir birey olarak toplum içinde gerçekleştirmektedir. Ancak vurgulanmalıdır ki Marx'a göre her emek, belirli bir toplum biçiminin çerçevesi içinde ve onun aracılığıyla doğanın birey tarafından mülk edinilmesidir. Yani emek denildiği zaman söz konusu olan her zaman toplumsal gelişmenin belirli bir aşamasındaki emektir. Bu tarihsel aşamalarda emeğin kendisinin öğeleri birbirinden ayrılarak değişik belirlenimlere bürünebilir. Emeğin veya üretim faaliyetinin tarihsel olarak aldığı özgül örgütleniş biçimlerine Marx'ın kavramsal bir bütün olarak verdiği ad üretim tarzıdır. Genel olarak üretken emeğin alt başlığı şeklinde ele alınabilecek ve çalışmanın temel sorgulama alanı olan sermaye için üretken olan emek kategorisi kapitalist üretim tarzına dair bir kategoridir.

Bu bağlamda çalışmanın ikinci bölümü bütünüyle üretimin tarihsel olarak aldığı özgül örgütleniş biçimi olan kapitalist üretim tarzının temel yapısının incelenmesine ayrılmıştır. İkinci bölümün birinci kısmında tarihsel olarak doğan, gelişen ve yerini

yeni bir üretim tarzına bırakacağı düşünülen kapitalist üretim tarzının yüzey görünümünde yaşanan değişimlere rağmen, bu üretim tarzının temelinde yatan mantık ve eğilimlerin aynı olduğu vurgulanmıştır. Sonuçta, kapitalist üretim tarzının, sermaye ile emek arasında bir sınıf ilişkisi üzerinden yükselen, yüzü sermaye birikiminin sürdürülmesini sağlayan büyümeye dönük ve teknolojik ve organizasyonel bakımdan zorunlu olarak dinamik bir süreç olarak, tarihsel gelişiminde yaşanan krizler ve bu krizler sonrasında yeniden yapılanarak farklı evrelerden geçip günümüze ulaştığının altı çizilmiştir. İkinci bölümün ikinci kısmında ise öncelikle, kapitalist üretim tarzına dair temel kavramlar olan sermaye, emek gücü ve artı değer, Marx'tan yola çıkılarak oluşturulmaya çalışılmıştır. Bu doğrultuda, kapitalist olarak adlandırılan bütün toplumların devindirici gücü olan sermayenin, basit bir ilişki değil bir süreç olduğunun ve bu süreçte sermayenin birbirine bağlı ve bağımlı çeşitli aşamalardan geçerek, süreci hareketine yeniden başlamak üzere ancak genişlemiş olarak sonlandırdığının altı çizilmiştir. Ve yine sermayenin bu süreçte asıl amacının söz konusu genişleme veya değer artışı elde etme olduğunun ve bu değeri yaratan kaynağın ise sermayenin, üretken sermaye aşaması süresince kullanılan emek gücü metası olduğu elde edilmiştir.

Bu noktada çalışma emek gücü metasını inceleyerek devam etmiş ve emek gücünü, insanın kendisinde bulunan ve hangi türden olursa olsun bir kullanım değeri üretirken harcadığı zihinsel ve fiziksel yetilerin toplamı olarak tanımlayarak, emek gücü kavramının, insanlık tarihinde emeğin aldığı çeşitli biçimlerden farklı olarak kapitalist üretim tarzında geçerli bir kavram olduğu vurgulanmıştır. Satacak başka hiçbir metası olmadığı için veya emeğini gerçekleştirebilecek üretim araçlarından yoksun olduğu için, emek harcama potansiyeline sahip insan, emek harcama kapasitesini, emek gücü adı altında, bir meta olarak, belirli bir zaman için, sermaye sahiplerine satmaktadır. Böylece emek gücü metasının kullanım değerini elde eden sermaye sahibi, bu özel metayı üretim süreci için gerekli öteki metalar ile birlikte, belirli bir zaman diliminde veya işgününde kullanarak artı değer elde etmektedir. Sermaye-emek gücü mübadelesinin sonucu olarak artı değer ise, emek gücünün belirli bir işgününde yarattığı toplam değerden, emek gücü sahibinin dolaylı yoldan ihtiyaçlarını giderebileceği ve metasının değerinin karşılığı olan parayı elde ettiği

gerekli emek zamanı çıkarılarak, işgününün geri kalan artı emek zamanında harcanan artı emekten doğan değer olarak tanımlanmıştır.

Böylece çalışma sermaye sahiplerinin söz konusu artı emek zamanını arttırabilmek adına kullandığı teknik ve yöntemleri tarihsel olarak izleyerek devam etmiştir. Ve sonuçta sermaye sahiplerinin ortaya çıkabilecek toplumsal, politik, jeopolitik ve ekolojik sonuçları ne olursa olsun, sermayenin genişlemesi ve dolayısıyla karın artması için, her seçeneği, sermaye-emek gücü mübadelesi ilişkisini değiştirmeksizin deneme dürtüsünde olduğu gözlenmiştir.

Çalışmanın üçüncü ve son bölümünde öncelikle Marx'a göre, tüm kapitalist üretim tarzının ve sermayenin kendisinin de üzerinde temellendiği emeğin özgül biçimini ifade eden, sermaye için üretken olan/olmayan emek ayrımı ölçütlerinde netleşme sağlanmıştır. Bu doğrultuda, emeğin sermaye için üretken addedilmesinin, emeğin emek gücüne dönüşümünü ve doğrudan sermaye ile mübadele edilmesi gerektiğinin ancak bunların yani sermaye-emek gücü mübadelesinin gerçekleşmiş olmasının da yeterli bir koşul olmadığı tespit edilmiştir. Emeğin sermaye için üretken olmasının, artı değer üretmesi ile mümkün olduğunun altı çizilmiştir. Zira sermaye ile mübadele edilen bütün emek türleri artı değer üretmemektedir. Çalışma hem bu durumu hem de kapitalist ekonomilerde harcanan emek türlerinin, sermaye için ne ifade ettiğini belirginleştirebilmek adına, kapitalist toplumlarda harcanan emek türlerinin büyük çoğunluğunu, özellikle 1970 sonrası emek türlerine yönelik güncel tartışmalar ekseninde, sözü edilen tespitlerden yola çıkarak veya sermaye ile kurdukları ilişkiyi temel alarak, sermaye için üretken olan/olmayan emek ayrımında sınıflandırma denemesi ile devam etmiştir.

Öncelikle dolaşım alanı incelenmiş ve dolaşım emeğinin, sermayenin döngüsel hareketinin tamamlanması için işlevsel olsa da, sadece var olan geçerli değerin el değiştirmesini sağlıyor olması itibariyle yani yeni bir artı değer yaratmaması itibariyle sermaye için üretken olmayan emek olarak değerlendirilmesi gerektiği elde edilmiştir. Bu kısımda son olarak Marx'ın, emeğin sermayeyle ilişkisinin burada da maddi üretimin diğer alanlarında ki ilişkinin tıpatıp aynısı olduğunu vurguladığı ulaşım etkinlikleri üzerinden yürütülmüştür. Üretim sürecinin bu alanda devam ediyor olması koşuluyla, örneğin, ulaşım yolu ile ürünün kullanım değeri (başka bir

noktada tüketilmesine olanak sağlanması) şekilleniyorsa, ulaşım emeğinin sermaye için üretken emek olarak sınıflandırmak gerektiği tespit edilmiştir.

İkinci olarak, Savran ve Tonak'ın devletin varlığını üç kategoride ele aldığı şemadan hareket ederek, kamu çalışanlarının üretkenliği sorgulanmıştır. Böylece öncelikle toplumsal düzenin yeniden üretimine dair yönetimsel/bürokratik faaliyetlerin, genel olarak üretken emek niteliğinde olmaması itibariyle ve bu faaliyetlerin kamu geliri ile finanse edilmesiyle ve devletin bu memurları sermaye birikimi için istihdam etmiyor oluşu nedeni ile üretken emek olamayacağı elde edilmiştir. İkinci olarak devlet tarafından örgütlenen üretim alanları ele alınmış ve bu alanların özel sermayenin üretim alanlarından farksız olduğu ve üretilen artı değere devlet tarafından el konulmasının artı değer üretiliyor olması olgusunu değiştirmeyeceği için, devlet tarafından üretim alanında istihdam edilen emek üretken emek olarak sınıflandırılmıştır. Son olarak, toplumsal yeniden üretim için işlevsel olan kamu hizmetlerine odaklanılmış, bu hizmetlerin artı değer üretmek amacı ile yapılmıyorsa üretken addedilemeyeceklerini ancak, bu hizmetlerin piyasalaştıkları oranda yani, hizmetlerin karşılığı piyasadan fiyat mekanizması ile çekildiği ve sermaye birikimine dönüştüğü oranda artı değer üretecekleri için, üretken emek olarak sınıflandırılmaları gerektiği elde edilmiştir.

Üçüncü olarak, hizmet sektörü kendi karmaşık yapısı göz önünde bulundurularak yani, hizmet sektörünün kapsamının ve "hizmet" kavramının kendisinin belirsizliği ile emek süreci sonuncunda elde edilen "hizmet ürününün" özellikleri tartışmaya açılarak, yukarıda belirlenmiş ölçütler doğrultusunda, sermaye için üretken olan/olmayan emek ayrımında konumu belirlenmeye çalışılmıştır. Bu çalışma hizmetler alanında çalıştırılan emek gücünün üretken olup olmamasının durumsallık gösterdiğini açığa çıkarmaktadır. Hizmetler alanında yer alan etkinliklerin bütün olarak sermaye için üretken olduğu veya üretken olmadığını öne sürmek yanlış olacaktır. Öte yandan, kapitalist üretim tarzında yirminci yüzyılın son çeyreği ile başlayan yeni dönemi ile birlikte yaşanan gelişmeler sonucunda, hizmetler alanı kapsamında değerlendirilen etkinliklerin geçmişe göre daha fazla üretken nitelik taşıdığı öne sürülebilir. Emek, sermaye için üretken niteliğini gelir ile değil sermaye ile mübadeleye girmesi ile ve kendi değerinden daha büyük bir değer yaratarak kazanmaktadır. Hizmetler alanında çalışan emeğe bu açıdan yaklaşılırsa, günümüzde

hizmet üretiminin daha çok kapitalist hizmet üretimi biçimine büründüğü görülmektedir. Yani geçmiş dönemlerden farklı olarak bu alanda çalışan emek, gelir ile değil, sermaye ile mübadele edilmektedir.

Çalışmanın üçüncü bölümünün dördüncü kısmında, yirminci yüzyılın son çeyreğinden itibaren kapitalist üretim tarzında görülen hızlı gelişim ile birlikte emek türlerinin de geçirmiş olduğu değişim ve mesleki çeşitlenmeye dair sosyal bilimler alanında yürütülen güncel tartışmalar sorgulanmıştır. Sonuçta 1970 sonrasının emek üzerindeki etkilerini sorunsallaştıran en önemli kavramlar arasında "gayri maddi emek", "bilgi işçileri" ve "dijital emek" kavramsallaştırmalarına dikkat çekilmiştir. Bu doğrultuda çalışma sözü edilen kavramsallaştırmaların tartıştığı emek türlerinin sermaye için üretken olan/olmayan emek ayrımına göre konumunu sorgulayarak devam etmiştir.

Öncelikle, Marx'ın değer kavramını ve kurama ilişkin kavramları kullanmaktan, günümüz koşullarında değer üretim süreçlerinin ve çalışma örüntülerinin, farklı kavramlarla açıklanması gerektiği düşüncesiyle kaçınan *otonomist* düşünürlerin gayri maddi emek kavramsallaştırması ele alınmıştır. Daha sonra Marx'ın gayri maddi emek türlerine yönelik genel yaklaşımı kendi metinlerine referansla yürütülmüştür. Ve nihayetinde, emeğin ürününün özelliklerinin ya da maddi bir nesnede cisimleşip cisimleşmediğinin, sermaye için üretken olan/olmayan emek ayrımı bakımından belirleyici bir ölçüt olmadığı elde edilmiştir. Ürünü maddi bir nesnede cisimleşmeyen emeğinde, tıpkı ürünü maddi ürünler de cisimleşen emek biçimlerinde olduğu gibi sermaye ile kurduğu ilişki göz önünde bulundurularak değerlendirilmesi gerektiği vurgulanmıştır.

Çalışmanın üçüncü bölümünün dördüncü kısmında ikinci olarak, 1970 sonrasının emek üzerindeki etkilerini sorunsallaştıran bilgi işçileri kavramının işaret ettiği emek türlerini de kapsayan kafa emeğinin sermaye için üretken olan/olmayan emek ayrımına göre konumu sorgulanmıştır. Bu doğrultuda kafa emeğinin sermaye için üretkenliği tartışılırken, emek sürecine bireysel bir süreç olarak değil, kolektif bir süreç olarak yaklaşılması gerektiği vurgulanmıştır. Ayrıca, kapitalizm çağında üretkenlik kavramı doğru bir temelde yani sermaye ile kurulan ilişki açısından kavranıldığında, kol emeği üretkendir, kafa emeği değildir biçimindeki bir yaklaşımın yanlış olduğu son derece açıktır. Sermaye için üretken emek kapsamına

giren kafa emeği olabildiği gibi bu kapsamın dışında kalan kol emeği de bulunabilmektedir.

Son olarak, Christian Fuchs'un, dijital medyanın varlığı, kullanımı ve uygulaması için gerektiğini belirttiği ve karşılığı ödenen ve ödenmeyen tüm emek biçimlerini içerecek şekilde genişleterek ele aldığı dijital emek biçimlerine yönelik çözümlemeleri izlenerek, bu emek biçimlerinden, köle emeği, izleyici emeği ve çağrı merkezi çalışanlarının emeği sırasıyla sermaye için üretken olan/olmayan emek ayrımı ölçütlerine göre tartışılmıştır.

Kapitalist üretim tarzından önceki bir döneme ait köle emeğinin, kendisi için gerekli emekten daha fazlasını harcıyor olmasının, bu emek türünün kapitalist üretim formunu temsil ettiği anlamına gelmediğinin altı çizilmiştir. Sonuçta sermaye sahiplerinin hukuksal sınırlamaları görmezden gelerek, sonsuz kar elde etme amaçları doğrultusunda yöneldikleri köle emeğinin, başka bir mülkiyet ilişkisi ve üretim biçimine ait olması itibariyle sermaye için üretken olan/olmayan emek ayrımı tartışmasının dışında tutulması gerektiği vurgulanmıştır.

Bu noktada çalışma Fuchs'un dijital emek başlığı altında ele aldığı izleyici emeği çözümlemelerine yoğunlaşarak devam etmiş ve kullanıcıların ücreti ödenmeyen emeği veya ücretsiz emek kavramının, Marksist çözümlemenin emek gücü hakkındaki temel düşüncülerine oldukça ters düşen bir yorumu olduğunun altı çizilmiştir. Marx'ın kullandığı şekliyle emek gücü kavramı, sadece emek gücünün işçi tarafından satılabildiği bir bağlamda anlam kazanır. Bu, tam da kapitalizmi feodalizm ya da kölelik gibi diğer ekonomik sistemlerden farklılaştıran şeydir. Dolayısıyla sonuçta, her ne kadar ücretsiz emek kavramı, sosyal medya platformlarındaki yeni gelişmelerin aydınlatılmasında verimli ve yenilikçi bir argüman olsa da, Marx'ın sermaye için üretken olan/olmayan emek kategorilerinin doğru olmayan bir yorumuna dayandırılmakta olduğunun altı çizilmiştir.

Son olarak çalışma çağrı merkezi çalışanlarının emeğinin, sermaye için üretken olan/olmayan emek ayrımında ki konumunu tartışmıştır. Çağrı merkezi çalışanlarının emeğinin bazı sınıflamalarda duygulanımsal emek veya bilgi işçileri olarak kabul edildiğinin ancak söz konusu nitelemelerin sermaye için üretken olan/olmayan emek ayrımı bakımından belirleyici bir ölçüt sunmadığı belirtilmiştir. Çağrı merkezi çalışanlarının emeği söz konusu ayrım ekseninde tartışılırken öteki tüm emek biçimlerinde olduğu gibi, sermaye ile kurulan ilişki üzerinden belirlenmesi

gerektiğinin altı çizilmiştir. Sonuçta, müşterilere bilgi verme, mal ve hizmet satışı, acil hizmetler yardım hatları gibi kategorilerden oluşan çağrı merkezlerindeki işlerin doğası "dolaşım alanında" yer alması itibariyle sermaye için üretken olmayan emek olarak konumlandırılması gerektiği elde edilmiştir.

1970'lerden itibaren kapitalist üretim tarzında görülen yeni eğilimler ve güncel niteliklere ilişkin süren tartışmalar boyunca sermaye için üretken olan/olmayan emek ayrımı pek çok eleştiriye maruz kalmıştır. Ancak bu çalışma, son yarım yüzyılda çeşitlenen emek türlerinin kapitalist üretim tarzı bakımından ne ifade ettiğini sorgularken, söz konusu ayrım ekseninde yürütülecek olan bir yaklaşımın benimsenmesinin işlevsel olacağını öne sürmüştür. Sermaye için üretken olan/olmayan emek ayrımı, özellikle artı değer oranı gibi sermaye birikim sürecinin çeşitli ve önemli değişkenlerini analiz etmek için önemini korumaktadır. Öte yandan sermaye için üretken olan/olmayan emek ayrımı tartışılırken, bu ayrımın temel ölçütlerinin, örneğin anahtar nitelikte önem taşıyan genel olarak üretken emek kategorisi gibi, ihmal edilmemesi önemlidir.

Bu çalışmanın sonucunda, 1970'lerden itibaren yoğunlaşan mesleki çeşitlenmeler ile birlikte, sermaye için üretken emek kategorisinde yer alan emek türlerinin de çeşitlendiği ileri sürülebilir. Örneğin, hizmetler alanında yer alan emek türlerinin önemli bir bölümü günümüzde ağırlıklı olarak, gelir ile değil sermaye ile mübadeleye girmekte ve dolayısıyla sermaye için üretkenleşmektedir. Yine 1970'ler ile birlikte bilişim ve iletişim teknolojilerindeki gelişme, kapitalist üretim sürecine katılan kafa emeğini arttırmakta ve bu durum sermaye için üretken olan emek kapsamını da çeşitlendirmektedir. Son olarak 1970'lerden itibaren süregelen özelleştirme dalgasıyla, uzun bir süre sermaye için üretken olmayan alanda yer alan emek türleri de, sermaye için üretken olan emeğe dönüşmüştür. Bu doğrultuda kapitalist üretim tarzında harcanan emek türlerinin günümüzde olabildiğince sermaye için üretken bir hale getirilmeye çalışıldığı söylenebilir.

Yukarıdaki irdelemeler, kapitalist ekonomilerde harcanan emek türlerini sermaye için üretken olan/olmayan emek ayrımına göre sınıflandırabilmek için de gerekli ölçütleri sağlamaktadır. Bu doğrultuda ilk olarak, sermaye için üretken olan/olmayan emek ayrımının, ücretli emek bakımından anlamlı bir ayrım olması itibariyle, yukarıda ele alınan, ev içi emek, küçük meta üreticileri, köle emeği ve izleyici emeği gibi kategorilerin sözü edilen ayrımla ilgisizliği belirtilmelidir. İkinci olarak, dolaşım

alanı ile kamusal alanda toplumsal düzenin yeniden üretimi ve kamu hizmetlerinde (sosyal hizmetler) çalışanların emeğinin sermaye için üretken olmayan emek olarak sınıflandırılması gerekmektedir. Bunların dışında, yukarıda ele alınan hizmet sektöründe çalışanların emeği, gayri maddi emek, kafa emeği gibi emek türlerinin sermaye için üretken olup olmaması, sermaye ile kurduğu ilişkiye göre durumsallık göstermektedir. Ancak sermaye için üretken olan emek kategorisine genel olarak, ücretleri gelir ile değil de sermaye ile mübadele edilen mal ve hizmetlerin üretimi ile taşımasında çalıştırılan emek türleri, kolektif emek sürecinin bir parçası olarak bu sürecin herhangi bir parçasını gerçekleştiren kafa emeği ve üretim alanlarındaki devlet işletmelerinde çalışanların emeği dâhil edilebilir.

Kaynakça:

- Akbaş, K. 2013. Sınıf ve Orta Sınıf Tartışmaları Arasında Yaldızlı Yakalılar: Avukatlar İşçileşiyor mu? Praksis Dergisi Sayı:32. Ankara: Dipnot Yayınları
- Akpınar, T. Akpınar, Ş. 2015. Emek Sürecinde Yeni Arayışlar. Çalışma ve Toplum Dergisi. Sayı: 47
- Altıok, M. 2011. Üretken ve Üretken Olmayan Emek Ayrımı Üzerine Bir Değerlendirme: Adam Smith'in Emeği mi? Karl Marx'ın Değeri mi? C. Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi. Cilt 12. Sayı: 1.
- Ansal, H. 1996. Esnek Üretimde İşçiler ve Sendikalar (Post-Fordizm'de Üretim Esnekleşirken İşçiye Neler Oluyor?). Birleşik Metal-İş.
- Artun, A. Kozacıoğlu. 1976. Kapitalist Toplumda İşbölümü. Mimarlık Dergisi
- Aydoğanoğlu, E. 2011. Emek Sürecinin Dönüşümü. Ankara: Kültür Sanat-Sen Yayınları No:5
- Bernal, J. D. 2009a. Tarihte Bilim 2. Cilt. İstanbul: Evrensel Basım Yayın
- Bernal, J. D. 2009b. Tarihte Bilim 1. Cilt. İstanbul: Evrensel Basım Yayın
- Bağımsız Sosyal Bilimciler. 2011. Ücretli Emek ve Sermaye Derinleşen Küresel Kriz ve Türkiye'ye Yansımaları. İstanbul: Yordam Kitap
- Braverman, H. 2008. Emek ve Tekelci Sermaye. İstanbul: Kalkedon Yayınları
- Brennan, T. 2014. Zihin Emeği. Bilişsel Kapitalizm! Eğitim ve Dijital Emek. Ankara: NotaBene Yayınları
- Bullock, P. Yaffe, D. 2009. Bunalım, Enflasyon, Petrol. Dünya Kapitalizmin Krizi. İstanbul: Belge Yayınları
- Camfield, D. 2014. Çokluk ve Kanguru: Hardt ve Negri'nin Maddi Olmayan Emek Teorisinin Eleştirisi. Marksizm ve Sınıflar Dünyada ve Türkiye'de Sınıflar ve Mücadeleleri. İstanbul: Yordam Kitap
- Çakmak, U. 2011. Esnek Üretim Sistemi: İstihdama Etkisi ve Toyota Örneği
- Castells, M. 2013. Ağ Toplumunun Yükselişi Birinci Cilt. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları
- Childe, Gordon. 2007. Tarihte Neler Oldu. İstanbul: Kırmızı Yayınları

- Cote, M. Pybus, J. 2014. Maddi Olmayan Emek 2.0'ı Öğrenme: Facebook ve Soyal Ağlar. Bilişsel Kapitalizm! Eğitim ve Dijital Emek. Ankara: NotaBene Yayınları
- Çağlı, E. 2005. Büyüyen İşçi Sınıfı. İstanbul: Tarih Bilinci Yayınları
- Çağlı, E. 2004. Kolonyalizmden Emperyalizme. İstanbul: Tarih Bilinci Yayınları
- Çaklı, S. 2006. Klasik Okulda Üretken Emek-Üretken Olmayan Emek Ayrımı. Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi. Sayı: 12
- Denis, H. 1974. Ekonomik Doktrinler Tarihi 2. İstanbul: Sosyal Yayınları
- Dyer-Witheford, N. 2004. Siber-Marx İleri teknoloji Çağında Sınıf Mücadelesi. İstanbul: Aykırı Yayıncılık
- Engels, F. 2014. Doğanın Diyalektiği. Ankara: Sol Yayınları
- Engels, F. 2013. Ailenin Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni. Ankara: Alter Yayıncılık
- Ercan, F. 2006. Değer Teorisi: Kapitalizmde İçsel İlişkilerin Örgütleyicisi. Kapitalizmi Anlamak. Ankara: Dipnot Yayınları
- Fisher, E. 2014. Daha Az Yabancılaşma Nasıl Daha Fazla Sömürü Yaratır? Sosyal Paylaşım Sitelerinde İzleyici Emeği. Medya, Meta ve Sermaye Birikimi Marx Geri Döndü. Ankara: NotaBene Yayınları
- Fuchs, C. 2014. Bilişsel Kapitalizm ya da Enformasyonel Kapitalizm? Enformasyonel Ekonomide Sınıfın Rolü. Bilişsel Kapitalizm! Eğitim ve Dijital Emek. Ankara: NotaBene Yayınları
- Fuchs, C. 2015. Dijital Emek ve Karl Marx. Ankara: NotaBene Yayınları
- Gorz, A. 2011. Maddesiz Bilgi, Değer ve Sermaye. İstanbul: Ayrıntı Yayınları
- Govverneur, J. 2007. Kapitalist Ekonominin Temelleri Çağdaş Kapitalizmin Marksist Ekonomik Tahliline Giriş. Ankara: İmge Kitabevi
- Göçmen, D. 2014. Marx'ın Emek Kavramının Bugün Yürütülen Tartışmalar İçin Önemi Üzerine. Emeğin Kitabı. İstanbul: sosyal Araştırmalar Vakfı
- Harvey, D. 1993. Esneklik: Tehdit mi Yoksa Fırsat mı? Toplum ve Bilim Dergisi 56-61. İstanbul: Birikim Yayıncılık

- Harvey, D. 2004. Yeni Emperyalizm. İstanbul: Everest Yayınları
- Harvey, D. 2009. Sosyal Adalet ve Şehir. İstanbul: Metis Yayıncılık
- Harvey, D. 2010. Sermaye Muamması. İstanbul: Sel Yayıncılık
- Harvey, D. 2012. Postmodernliğin Durumu. İstanbul: Metis Yayıncılık
- Karahanoğulları, Y. 2009. Marx'ın Değeri Ölçülebilir mi? 1988-2006 Türkiye'si İçin Ampirik Bir İnceleme. İstanbul: Yordam Kitap
- Karahanoğulları, Y. 2008. Marx'ta Üretken Emek Kategorisi ve 1988-2006 Dönemi Türkiye Ekonomisi İçin Ampirik Bulgular. Ankara Üniversitesi SBF Dergisi. Cilt: 63. Sayı: 2
- Kerov, Z. M. 2011. İlkel Topluluk Köleci Toplum Feodal Toplum. Ankara: Sol Yayınları
- Kumar, K. 2013. Sanayi Sonrası Toplumdan Post-Modern Topluma Çağdaş Dünyanın Yeni Kuramları. Ankara: Dost Kitabevi Yayınları
- Kıyan, Z. 2016. Kapitalizmde Kültürün İkili Üretim Yapısı Metalaştırma ve Direnç. Ankara: NotaBene Yayınları
- Lazzarato, M. 2005. Maddi Olmayan Emek. İtalya'da Radikal Düşünce ve Kurucu Politika, Derleme. İstanbul: Otonom Yayıncılık
- Mandel, E. 2008. Marksist Ekonomi El Kitabı. Ankara: Maki Basım Yayın
- Marx, K. 2013a. Alman İdeolojisi. Ankara: Sol Yayınları
- Marx, K. 2013b. Grundrisse 1. Ankara: Sol Yayınları
- Marx, K. 2013c. Artı Değer Teorileri Birinci Kitap. Ankara: Sol Yayınları
- Marx, K. 2011a. Kapital Birinci Cilt. Ankara: Sol Yayınları
- Marx, K. 2011b. Kapital İkinci Cilt. Ankara: Sol Yayınları
- Marx, K. 2011c. Kapital Üçüncü Cilt. Ankara: Sol Yayınları
- Marx, K. 2012. Ücretli Emek ve Sermaye –Ücret Fiyat Kar. Ankara: Sol Yayınları
- Meiksins, Wood, E. 2011. Sınıftan Kaçış Yeni Hakiki Sosyalizm. İstanbul: Yordam Kitap
- Narin, Ö. 2009. Adam Smith ve Marks'ta Emek Bölümü ve Teknoloji
- Negri, A. Hardt, M. 2012. İmparatorluk. İstanbul: Ayrıntı Yayınları
- Negri, A. 2005. Arkeoloji ve Proje: Kitlesel İşçiden Toplumsal İşçiye. İtalya'da Radikal Düşünce ve Kurucu Politika. İstanbul: Otonom Yayıncılık

- Ollman, B. 2011a. Diyalektiğin Dansı Marx'ın Yönteminde Adımlar. İstanbul: Yordam Kitap
- Ollman, B. 2011b. Niçin Diyalektik? Niçin Şimdi? Yeni Yüzyılda Diyalektik. İstanbul: Yordam Kitap
- Öngen, T. 1994. Prometheus'un Sönmeyen Ateşi Günümüzde İşçi sınıfı. İstanbul: Alan Yayıncılık
- Özbek, Metin. 2007. Dünden Bugüne İnsan. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Özuğurlu, M. 2008. Anadolu'da Küresel Fabrikanın Doğuşu Yeni İşçilik Örüntülerinin Sosyolojisi. İstanbul: Kalkedon Yayınları
- Özuğurlu, M. 2003. 2000-2003 Petrol-İş Yıllığı. Petrol-iş Yayınları.
- Parlak, Z. 1999. Yeniden Yapılanma ve Post-Fordist Paradigmalar.
- Prodnik, J. 2014. Sürüp Giden Metalaştırma Süreçleri Üzerine Bir Not: İzleyici Metasından Toplumsal Fabrikaya. Medya, Meta ve Sermaye Birikimi Marx Geri Döndü. Ankara: NotaBene Yayınları
- Rethel, A. S. 2011. Zihin Emeği Kol Emeği Epistemoloji Eleştirisi. İstanbul: Metis Yayınları
- Savran, S. 2009. Bunalım, Sermayenin Yeniden Yapılanması, Yeni Liberalizm. Dünya Kapitalizmin Krizi. İstanbul: Belge Yayınları
- Savran, S. 2013. Üçüncü Büyük Depresyon Kapitalizmin Alacakaranlığı. İstanbul: Yordam Kitap
- Savran, S. 2014a. Yalın Üretim ve Esneklik: Taylorizmin En Yüksek Aşaması. Marksizm ve Sınıflar Dünyada ve Türkiye'de Sınıflar ve Mücadeleleri. İstanbul: Yordam Kitap
- Savran, S. 2014b. Sınıfları Haritalamak: Sınıflar Birbirinden Nasıl Ayrılır?, Marksizm ve Sınıflar Dünyada ve Türkiye'de Sınıflar ve Mücadeleleri. İstanbul: Yordam Kitap
- Savran, S. 2012. Bir Üretim Tarzı Olarak Kapitalizm. Kapital'in İzinde. İstanbul: Yordam Kitap
- Savran, S. 1998. Yeni Dünya Düzen(sizliği) Küreselleşme, Özelleştirme. Yeni Dünya Düzeni ve Özelleştirmeler. Ankara: Türk Tabipleri Birliği

- Savran, S. Tonak A. 2012. Üretken Emek ve Üretken Olmayan Emek: Açıklığa Kavuşturma ve Sınıflandırma Denemesi. Kapital'in İzinde. İstanbul: Yordam Kitap
- Savul, G. 2015. Gayri-Maddi Emeğin Üretkenleşmesi: Talihsizliğin Görünümleri, Çalışma ve Toplum Dergisi 44. Sayı
- Sennet, R. 2011. Karakter Aşınması Yeni Kapitalizmde İşin Kişilik Üzerinde Etkileri. İstanbul: Ayrıntı Yayınları
- Smith, A. 2014. Milletlerin Zenginliği. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları
- Şenel, A. 2009. Kemirgenlerden Sömürgenlere İnsanlık Tarihi. Ankara: İmge Kitabevi
- Şenel, A. 1995. İlkel Topluluktan Uygar Topluma: Geçiş Aşamasında Ekonomik Toplumsal Düşünsel Yapıların Etkileşimi. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları
- Taylor, F. W. 2014. Bilimsel Yönetimin İlkeleri. Ankara: Adres Yayınları
- Taymaz, E. 1993. Kriz ve Teknoloji. Toplum ve Bilim Dergisi 56-61. İstanbul: Birikim Yayıncılık
- Tezcek, F. 2013. Kapitalizmde Emeğin Gayri-Maddi Bileşenleri: TEPAV Örneğinde Bilgi İşçilerinin Yükselişi. Eğitim Bilim Toplum Dergisi, Cilt: 11. Sayı: 42.
- Törenli, N. 2004. Enformasyon Toplumu ve Küreselleşme Sürecinde Türkiye. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları
- Uğur, A. 1993.İletişim, İşletmecilik ve Örgüt Sosyolojisinin İlk Randevusu: "Ağ Tarzı Örgüt Modeli". Toplum ve Bilim 56-61. İstanbul: Birikim Yayıncılık
- Wittel, A. 2014. Sayısal Marx: Dağıtık Medyanın Ekonomi Politiğine Doğru. Medya, Meta ve Sermaye Birikimi Marx Geri Döndü. Ankara: NotaBene Yayınları
- Woods, A. Grant, T. 2011. Aklın İsyanı Marksist Felsefe ve Modern Bilim. İstanbul: Tarih Bilinci Yayınları
- Yaman, M. 2014. Adam Smith'te ve Karl Marx'ta Cinsiyete Dayalı İşbölümü. Emeğin Kitabı. İstanbul: SAV

- Yaman, M. 2006. Kapitalizmde Krizler: Dünden Bugüne. Kapitalizmi Anlamak. Ankara: Dipnot Yayınları
- Yentürk, N. 1993. Post-Fordist Gelişmeler ve Dünya İktisadi İşbölümünün Geleceği. Toplum ve Bilim Dergisi 56-61. İstanbul: Birikim Yayıncılık
- Yılmaz, G. 2006. Hizmet Emeği ve Marxist Değer Teorisi. Kapitalizmi Anlamak. Ankara: Dipnot Yayınları
- Yurtsever, H. 2011. Kapitalizmin Sınırları ve Toplumsal Proletarya. İstanbul: Yordam Kitap
- Yücesan-Özdemir, G. 2014. İnatçı Köstebek Çağrı Merkezlerinde Gençlik, Sınıf ve Direniş. İstanbul: Yordam Kitap